

UDK 37

ISSN 2545 – 4439

ISSN 1857 - 923X

INTERNATIONAL JOURNAL

Institute of Knowledge Management

KNOWLEDGE

Scientific Papers

Vol. 55.6

SOCIAL SCIENCES

KIJ

Vol.

55

No. 6

pp. 1007 - 1234

Skopje, 2022

KNOWLEDGE

INTERNATIONAL JOURNAL

**SCIENTIFIC PAPERS
VOL. 55.6**

December, 2022

**INSTITUTE OF KNOWLEDGE MANAGEMENT
SKOPJE**

KNOWLEDGE

International Journal Scientific Papers Vol. 55.6

ADVISORY BOARD

Vlado Kambovski PhD, Robert Dimitrovski PhD, Siniša Zarić PhD, Maria Kavdanska PhD, Mirjana Borota – Popovska PhD, Veselin Videv PhD, Ivo Zupanovic, PhD, Savo Ashtalkoski PhD, Zivota Radosavljević PhD, Laste Spasovski PhD, Mersad Mujevic PhD, Milka Zdravkovska PhD, Drago Cvijanovic PhD, Predrag Trajković PhD, Lazar Stosic PhD, Krasimira Staneva PhD, Nebojsa Pavlović PhD, Daniela Todorova PhD, Baki Koleci PhD, Lisen Bashkurti PhD, Zoran Srzentić PhD, Itska Derijan PhD, Sinisa Opic PhD, Marija Kostic PhD

Print: GRAFOPROM – Bitola

Editor: IKM – Skopje

Editor in chief

Robert Dimitrovski, PhD

KNOWLEDGE - International Journal Scientific Papers Vol. 55.6

ISSN 1857-923X (for e-version)

ISSN 2545 – 4439 (for printed version)

INTERNATIONAL EDITORIAL BOARD

President: Academic Prof. Vlado Kambovski PhD, Skopje (N. Macedonia)

Vice presidents:

Prof. Robert Dimitrovski PhD, Institute of Knowledge Management, Skopje (N. Macedonia)

Prof. Sinisa Zaric, PhD, Faculty of Economics, University of Belgrade, Belgrade (Serbia)

Prof. Mersad Mujevic PhD, Public Procurement Administration of Montenegro (Montenegro)

Prof. Tihomir Domazet PhD, President of the Croatian Institute for Finance and Accounting, Zagreb (Croatia)

Members:

- Prof. Azra Adjajlic – Dedovic PhD, Faculty of criminology and security, Sarajevo (Bosnia & Herzegovina)
- Prof. Aleksandar Korablev PhD, Faculty of economy and management, Saint Petersburg State Forest Technical University, Saint Petersburg (Russian Federation)
- Prof. Anita Trajkovska PhD, Rochester University (USA)
- Prof. Aziz Pollozhani PhD, Rector, University Mother Teresa, Skopje (N.Macedonia)
- Prof. Anka Trajkovska-Petkoska PhD, UKLO, Faculty of technology and technical sciences, Bitola (N. Macedonia)
- Prof. Aneta Mijoska PhD, Faculty of Dentistry, University “St. Cyril and Methodius”, Skopje (N. Macedonia)
- Prof. Alisabri Sabani PhD, Faculty of criminology and security, Sarajevo (Bosnia & Herzegovina)
- Prof. Artan Nimani PhD, Rector, University of Gjakova “Fehmi Agani” (Kosovo)
- Prof. Ahmad Zakeri PhD, University of Wolverhampton, (United Kingdom)
- Prof. Ana Dzumalieva PhD, South-West University “Neofit Rilski”, Blagoevgrad (Bulgaria)
- Prof. Ali Hajro, PhD, Military Academy “Mihailo Apostolski”, Skopje (N. Macedonia)
- Prof. Branko Sotirov PhD, University of Rousse, Rousse (Bulgaria)
- Prof. Branko Boshkovic, PhD, College of Sports and Health, Belgrade (Serbia)
- Prof. Branimir Kampl PhD, Institute SANO, Zagreb (Croatia)
- Prof. Baki Koleci PhD, University Hadzi Zeka, Peja (Kosovo)
- Prof. Branislav Simonovic PhD, Faculty of Law, Kragujevac (Serbia)
- Prof. Bistra Angelovska, Faculty of Medicine, University “Goce Delcev”, Shtip (N.Macedonia)
- Prof. Cezar Birzea, PhD, National School for Political and Administrative Studies, Bucharest (Romania)
- Prof. Cvetko Andreevski, Faculty of Tourism, UKLO, Bitola (N.Macedonia)
- Prof. Drago Cvijanovic, PhD, Faculty of Hotel Management and Tourism, University of Kragujevac, Vrnjacka Banja (Serbia)
- Prof. Dusan Ristic, PhD Emeritus, College of professional studies in Management and Business Communication, Novi Sad (Serbia)
- Prof. Darijo Jerkovic PhD, Faculty of Business Economy, University “Vitez”, (Bosnia & Herzegovina)
- Prof. Daniela Todorova PhD, “Todor Kableshev” University of Transport, Sofia (Bulgaria)
- Prof. Dragan Kokovic PhD, University of Novi Sad, Novi Sad (Serbia)
- Prof. Dragan Marinkovic PhD, High health – sanitary school for professional studies, Belgrade (Serbia)
- Prof. Itska Mihaylova Derijan PhD, University Neofit Rilski, Faculty of pedagogy, Blagoevgrad (Bulgaria)

- Prof. Dzulijana Tomovska, PhD, Faculty of Biotechnical sciences, Bitola (N.Macedonia)
- Prof. Evgenia Penkova-Pantaleeva PhD, UNWE -Sofia (Bulgaria)
- Prof. Fadil Millaku, PhD, University “Hadzi Zeka”, Peja (Kosovo)
- Prof. Fatos Ukaj, University “Hasan Prishtina”, Prishtina (Kosovo)
- Prof. Georgi Georgiev PhD, National Military University “Vasil Levski”, Veliko Trnovo (Bulgaria)
- Prof. Halit Shabani, PhD, University “Hadzi Zeka”, Peja (Kosovo)
- Prof. Halima Sofradzija, PhD, University of Sarajevo, Sarajevo (Bosnia and Herzegovina)
- Prof. Haris Halilovic, Faculty of criminology and security, University of Sarajevo, Sarajevo (Bosnia and Herzegovina)
- Prof. Helmut Shramke PhD, former Head of the University of Vienna Reform Group (Austria)
- Prof. Hristina Georgieva Yancheva, PhD, Agricultural University, Plovdiv (Bulgaria)
- Prof. Hristo Beloev PhD, Bulgarian Academy of Science, Rector of the University of Rousse (Bulgaria)
- Prof. Hristina Milcheva, Medical college, Trakia University, Stara Zagora (Bulgaria)
- Prof. Izet Zeqiri, PhD, Academic, SEEU, Tetovo (N.Macedonia)
- Prof. Ivan Marchevski, PhD, D.A. Tsenov Academy of Economics, Svishtov (Bulgaria)
- Prof. Ibrahim Obhodjas PhD, Faculty of Business Economy, University “Vitez”, (Bosnia & Herzegovina)
- Doc. Igor Stubelj, PhD, Faculty of Management, Primorska University, Koper (Slovenia)
- Prof. Ivo Zupanovic, PhD, Faculty of Business and Tourism, Budva (Montenegro)
- Prof. Ivan Blazhevski, PhD, Institute for Sociological, Political and Juridical Research, Skopje (N.Macedonia)
- Prof. Isa Spahiu PhD, AAB University, Prishtina (Kosovo)
- Prof. Ivana Jelik PhD, University of Podgorica, Faculty of Law, Podgorica (Montenegro)
- Prof. Islam Hasani PhD, Kingston University (Bahrein)
- Prof. Jamila Jaganjac PhD, Faculty of Business Economy, University “Vitez”, (Bosnia & Herzegovina)
- Prof. Jova Ateljevic PhD, Faculty of Economy, University of Banja Luka, (Bosnia & Herzegovina)
- Prof. Jonko Kunchev PhD, University „Cernorizec Hrabar“ - Varna (Bulgaria)
- Prof Karl Schopf, PhD, Akademie fur wissenschaftliche forchung und studium, Wien (Austria)
- Prof. Katerina Belichovska, PhD, Faculty of Agricultural Sciences, UKIM, Skopje (N. Macedonia)
- Prof. Krasimir Petkov, PhD, National Sports Academy “Vassil Levski”, Sofia (Bulgaria)
- Prof. Kamal Al-Nakib PhD, College of Business Administration Department, Kingdom University (Bahrain)
- Prof. Kiril Lisichkov, Faculty of Technology and Metallurgy, UKIM, Skopje (N.Macedonia)
- Prof. Krasimira Staneva PhD, University of Forestry, Sofia (Bulgaria)
- Prof. Lidija Tozi PhD, Faculty of Pharmacy, Ss. Cyril and Methodius University, Skopje (N.Macedonia)
- Prof. Laste Spasovski PhD, Vocational and educational centre, Skopje (N.Macedonia)
- Prof. Larisa Velic, PhD, Faculty of Law, University of Zenica, Zenica (Bosnia and Herzegovina)
- Prof. Łukasz Tomczyk PhD, Pedagogical University of Cracow (Poland)
- Prof. Lujza Grueva, PhD, Faculty of Medical Sciences, UKIM, Skopje (N.Macedonia)

- Prof. Lazar Stosic, PhD, Association for development of science, engineering and education, Vranje (Serbia)
- Prof. Lulzim Zeneli PhD, University of Gjakova “Fehmi Agani” (Kosovo)
- Prof. Lisen Bashkurti PhD, Global Vice President of Sun Moon University (Albania)
- Prof. Lence Mircevaska PhD, High Medicine School, Bitola, (N.Macedonia)
- Prof. Ljupce Kocovski PhD, Faculty of Biotechnical sciences, Bitola (N.Macedonia)
- Prof. Marusya Lyubcheva PhD, University “Prof. Asen Zlatarov”, Member of the European Parliament, Burgas (Bulgaria)
- Prof. Marija Magdinceva – Shopova PhD, Faculty of tourism and business logistics, University “Goce Delchev”, Shtip (N. Macedonia)
- Prof. Maria Kavdanska PhD, Faculty of Pedagogy, South-West University Neofit Rilski, Blagoevgrad (Bulgaria)
- Prof. Vaska Stancheva-Popkostadinova, PhD, Faculty of Public Health and Sport, SWU Neofit Rilski, Blagoevgrad (Bulgaria)
- Prof. Mirjana Borota-Popovska, PhD, Centre for Management and Human Resource Development, Institute for Sociological, Political and Juridical Research, Skopje (N.Macedonia)
- Prof. Mihail Garevski, PhD, Institute of Earthquake Engineering and Engineering Seismology, Skopje (N.Macedonia)
- Prof. Misho Hristovski PhD, Faculty of Veterinary Medicine, Ss. Cyril and Methodius University, Skopje (N.Macedonia)
- Prof. Mitko Kotovchevski, PhD, Faculty of Philosophy, UKIM, Skopje (N.Macedonia)
- Prof. Milan Radosavljevic PhD, Dean, Faculty of strategic and operational management, Union University, Belgrade (Serbia)
- Prof. Marija Topuzovska-Latkovikj, PhD, Centre for Management and Human Resource Development, Institute for Sociological, Political and Juridical Research, Skopje (N.Macedonia)
- Prof. Marija Knezevic PhD, Academic, Banja Luka, (Bosnia and Herzegovina)
- Prof. Margarita Bogdanova PhD, D.A.Tsenov Academy of Economics, Svishtov (Bulgaria)
- Prof. Mahmut Chelik PhD, Faculty of Philology, University “Goce Delchev”, Shtip (N.Macedonia)
- Prof. Mihajlo Petrovski, PhD, Faculty of Medical Sciences, University “Goce Delchev”, Shtip (N.Macedonia)
- Prof. Marija Mandaric PhD, Faculty of Hotel Management and Tourism, University of Kragujevac, Vrnjacka Banja (Serbia)
- Prof. Marina Simin PhD, College of professional studies in Management and Business Communication, Sremski Karlovci (Serbia)
- Prof. Miladin Kalinic, College of professional studies in Management and Business Communication, Sremski Karlovci (Serbia)
- Prof. Marijan Tanushevski PhD, Macedonian Scientific Society, Bitola (N. Macedonia)
- Prof. Mitre Stojanovski PhD, Faculty of Biotechnical sciences, Bitola (N.Macedonia)
- Prof. Miodrag Smelcerovic PhD, High Technological and Artistic Vocational School, Leskovac (Serbia)
- Prof. Nadka Kostadinova, Faculty of Economics, Trakia University, Stara Zagora (Bulgaria)
- Prof. Natalija Kirejenko PhD, Faculty For economic and Business, Institute of Entrepreneurial Activity, Minsk (Belarus)
- Prof. Nenad Taneski PhD, Military Academy “Mihailo Apostolski”, Skopje (N.Macedonia)
- Prof. Nevenka Tatkovic PhD, Juraj Dobrila University of Pula, Pula (Croatia)
- Prof. Nedžad Korajlic PhD, Faculty of criminal justice and security, University of Sarajevo (Bosnia and Herzegovina)
- Prof. Nikola Sabev, PhD, Angel Kanchev University of Ruse, Ruse (Bulgaria)

- Prof. Nonka Mateva PhD, Medical University, Plovdiv (Bulgaria)
- Prof. Nikolay Georgiev PhD, “Todor Kableshkov” University of Transport, Sofia (Bulgaria)
- Prof. Nishad M. Navaz PhD, Kingdom University (India)
- Prof. Nano Ruzhin PhD, Faculty of Law, AUE-FON University, Skopje (N.Macedonia)
- Prof. Oliver Dimitrijevic PhD, High medicine school for professional studies “Hipokrat”, Bujanovac (Serbia)
- Prof. Paul Sergius Koku, PhD, Florida State University, Florida (USA)
- Prof. Primoz Dolenc, PhD, Faculty of Management, Primorska University, Koper (Slovenia)
- Prof. Petar Kolev PhD, “Todor Kableshkov” University of Transport, Sofia (Bulgaria)
- Prof. Pere Tumbas PhD, Faculty of Economics, University of Novi Sad, Subotica (Serbia)
- Prof. Rade Ratkovic PhD, Faculty of Business and Tourism, Budva (Montenegro)
- Prof. Rositsa Chobanova PhD, University of Telecommunications and Posts, Sofia (Bulgaria)
- Prof. Rossana Piccolo PhD, Università degli studi della Campania - Luigi Vanvitelli (Italy)
- Prof. Rumen Valcovski PhD, Imunolab Sofia (Bulgaria)
- Prof. Rumen Stefanov PhD, Faculty of public health, Medical University of Plovdiv (Bulgaria)
- Prof. Rumen Tomov PhD, University of Forestry, Sofia (Bulgaria)
- Prof. Sasho Korunoski PhD, UKLO, Bitola (N.Macedonia)
- Prof. Snezhana Lazarevic, PhD, College of Sports and Health, Belgrade (Serbia)
- Prof. Vasil Markov PhD, Faculty of Arts, SWU Neofit Rilski, Blagoevgrad (Bulgaria)
- Prof. Stojna Ristevska PhD, High Medicine School, Bitola, (N. Macedonia)
- Prof. Suzana Pavlovic PhD, High health – sanitary school for professional studies, Belgrade (Serbia)
- Prof. Sandra Zivanovic, PhD, Faculty of Hotel Management and Tourism, University of Kragujevac, Vrnjacka Banja (Serbia)
- Prof. Shyqeri Kabashi, College “Biznesi”, Prishtina (Kosovo)
- Prof. Temelko Risteski PhD, Faculty of Law, AUE-FON University, Skopje (N. Macedonia)
- Prof. Todor Krystevich, D.A. Tsenov Academy of Economics, Svishtov (Bulgaria)
- Prof. Todorcka Atanasova, Faculty of Economics, Trakia University, Stara Zagora (Bulgaria)
- Prof. Tzako Pantaleev PhD, NBUniversity, Sofia (Bulgaria)
- Prof. Vojislav Babic PhD, Institute of Sociology, University of Belgrade (Serbia)
- Prof. Volodymyr Denysyuk, PhD, Dobrov Center for Scientific and Technological Potential and History studies at the National Academy of Sciences of Ukraine (Ukraine)
- Prof. Valentina Staneva PhD, “Todor Kableshkov” University of Transport, Sofia (Bulgaria)
- Prof. Venus Del Rosario PhD, Arab Open University (Philippines)
- Prof. Vjollca Dibra PhD, University of Gjakova “Fehmi Agani” (Kosovo)
- Prof. Yuri Doroshenko PhD, Dean, Faculty of Economics and Management, Belgorod (Russian Federation)
- Prof. Zlatko Pejkovski, PhD, Faculty of Agricultural Sciences, UKIM, Skopje (N.Macedonia)
- Prof. Zivota Radosavljevic PhD, Faculty FORCUP, Union University, Belgrade (Serbia)
- Prof. Zorka Jugovic PhD, High health – sanitary school for professional studies, Belgrade (Serbia)

REVIEW PROCEDURE AND REVIEW BOARD

Each paper is reviewed by the editor and, if it is judged suitable for this publication, it is then sent to two referees for double blind peer review.

The editorial review board is consisted of 67 members, full professors in the fields 1) Natural and mathematical sciences, 2) Technical and technological sciences, 3) Medical sciences and Health, 4) Biotechnical sciences, 5) Social sciences, and 6) Humanities from all the Balkan countries and the region.

CONTENTS

THE ROLE OF ITIL IN APPLYING PROJECT MANAGEMENT FOR SMART CITIES SERVICE MANAGEMENT.....	1023
Mohammad Mahoud.....	1023
Roberto Bruni.....	1023
Sinisa Zaric.....	1023
Marcello Sansone.....	1023
INSTITUTIONAL DEVELOPMENT AND ECONOMIC GROWTH OF EUROPEAN TRANSITION COUNTRIES.....	1031
Dragan Turanjanin.....	1031
Goran Miljković.....	1031
Slobodan Cvetanović.....	1031
ASSESSING THE INFLUENCE OF THE EUROPEAN STRUCTURAL AND INVESTMENT FUNDS ON ECONOMIC CONVERGENCE IN THE EUROPEAN UNION.....	1037
Tihomir Varbanov.....	1037
EVALUATING ALTERNATIVES FOR LONG-RANGE PLANNING UTILIZING COMBINATORY QSPM-IE IN TRADE ORGANIZATIONS.....	1043
Elvis Elezaj.....	1043
Bekë Kuqi.....	1043
THE ECONOMIC COSTS OF YOUTH UNEMPLOYMENT IN NORTH MACEDONIA.....	1049
Daniela Bojadjieva.....	1049
Predrag Trpeski.....	1049
Gunter Merdzan.....	1049
SPECIFIC FEATURES OF THE ACCOUNTING OF INSURANCE (TECHNICAL) PROVISIONS OF INSURERS.....	1057
Maia Iankova Natchkova.....	1057
TREND OF PREMIUMS IN INSURANCE SECTOR IN KOSOVA COMPARISON WITH WESTERN BALKAN COUNTRIES.....	1063
Sokol Berisha.....	1063
Vlora Prenaj.....	1063
SPECIFICITY IN APPLYING THE TAX REGULATION FOR EXPENDITURE WHICH REPRESENT HIDDEN PROFIT DISTRIBUTION.....	1069
Valentina Staneva.....	1069
INTEGRATION OF VALUE IN THE SYSTEM OF FINANCIAL ANALYSIS - METHODOLOGICAL ASPECTS AND APPLICATION.....	1075
Lora Todorova.....	1075
EMPLOYEE DEFINED INCOMES PROGRAMS AFTER LEAVING THE ENTERPRISE - METHODOLOGY OF ACCOUNTING AND ANALYSIS.....	1083
Rositsa Ivanova.....	1083
POLICIES FOR IMPLEMENTING ORGANIZATIONAL CULTURE IN SMALL ENTERPRISES IN THE POST-COVID PERIOD.....	1091
Marija Magdinceva-Sopova.....	1091
Aneta Stojanovska-Stefanova.....	1091
MEASURING BUSINESS PERFORMANCE: A STRATEGIC MAP OF THE FUTURE.....	1095
Momčilo Milošević.....	1095
EMPIRICAL APPROACH OF THE EFFECTS OF CLIMATE CHANGE ON THE ECONOMY: EVIDENCE FROM WESTERN BALKANS.....	1101
Liza Alili Sulejmani.....	1101
Arta Thaci.....	1101

ANALYSIS OF SUCCESS IN THE IMPLEMENTATION OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT GOALS IN THE REPUBLIC OF SERBIA.....	1107
Jovana Škorić.....	1107
Mina Kovljenić.....	1107
GREEN ECONOMY PERFORMANCE, RESULTS AND COMPARISON BETWEEN WESTERN BALKAN COUNTRIES AND CHINA	1113
Margarita Matlievska.....	1113
Elena Matlievska	1113
REVIEW OF MACEDONIAN WASTE POLICIES AND LEGISLATION REGARDING THE INFORMAL WASTE PICKERS.....	1119
Blazhe Josifovski.....	1119
RESEARCH OF ECO-ENTREPRENEURIAL ASPECTS IN THE MANAGEMENT OF HIGH-CLASS HOTELS IN VELINGRAD.....	1125
Iva Bichurova	1125
MAJOR INCONSISTENCIES AND CONCEPTUAL DIFFERENCES BETWEEN REGULATORY FRAMEWORKS FOR SUSTAINABLE REPORTING	1131
Magdalena Petrova-Kirova.....	1131
WOMEN AS INTERNAL STAKEHOLDERS IN TOP MANAGEMENT	1137
Anita Cucović	1137
Emina Seferović	1137
CONTROLLING AND ECONOMIC CRISES.....	1145
Plamen Iliev.....	1145
CONTROLLING PERSONNEL	1151
Plamen Iliev.....	1151
LEGAL ASPECTS OF DISTANCE LEARNING IN THE CONTEXT OF THE COVID-19 PANDEMIC	1157
Igor Kambovski.....	1157
Ivica Josifovic.....	1157
THE BALDRIGE FRAMEWORK AS A STRATEGIC INSTRUMENT IN THE CRITICAL INFRASTRUCTURE PROTECTION (IMPLEMENTATION OF BEHAVIORAL ANALYSIS)	1163
Tiana Kaleeva.....	1163
PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF ADDITIONAL PROFESSIONAL EDUCATION OF CIVIL SERVANTS IN BULGARIA	1169
Kalin Boyanov.....	1169
IMPROVING HIGHER EDUCATION QUALITY THROUGH ACCREDITATION – CURRENT SITUATION AND FUTURE PROSPECTS	1175
Stela Baltova.....	1175
Lalka Borisova.....	1175
ENTREPRENEURIAL EDUCATION INFLUENCE ON THE DEVELOPMENT OF SELF-EFFICACY AND PERSONAL COMPETENCY	1181
Zagorka Mitaseva	1181
DIDACTIC MODEL FOR DEVELOPMENT CAREER’S MANAGEMENT SKILLS	1187
Malinka Yordanova	1187
Dimitar Iskrev.....	1187
THE GAME - HISTORICAL ASPECTS, CHARACTERISTICS AND DEVELOPMENT IN PRE-SCHOOL AND PRIMARY SCHOOL AGE.....	1193
Dimona Yaneva.....	1193
OVERCOMING COMMUNICATION OBSTACLES TOWARDS CONFLICT RESOLUTION.....	1199
Aneta Spirova	1199

THE ROLE OF ETHICS IN PUBLIC SECTOR GOVERNANCE AS A WAY TO MORE EFFECTIVE GOVERNANCE	1205
Daniela Yordanova	1205
EMPIRICAL ANALYSIS OF THE SEXUAL ABUSE AS A PENAL ACT: EVIDENCE FROM THE REGION OF GOSTIVAR	1211
Fjolla Ejupi	1211
COVID-19 VACCINE HESITANCY IN INDIVIDUALISTIC AND COLLECTIVISTIC CULTURES	1217
Hristina Sokolova	1217
Nikola Sabev.....	1217
ORIGIN OF SOCIAL AND HEALTH POLICY	1223
Darina Mineva	1223
GENES AND CROWDS - THE FORECASTED ROAD TO “SELFISH SELF-DESTROY”	1229
Borislav Radoslavov.....	1229

THE ROLE OF ITIL IN APPLYING PROJECT MANAGEMENT FOR SMART CITIES SERVICE MANAGEMENT

Mohammad Mahoud

Mehr Alborz University (MAU), Iran, m.mahoud@mehralborz.ac.ir

Roberto Bruni

University of Cassino and Southern Lazio (UNICAS), Italy, r.bruni@unicas.it

Sinisa Zaric

University of Belgrade, Serbia, sinisa@ekof.bg.ac.rs

Marcello Sansone

University of Cassino and Southern Lazio (UNICAS), Italy, m.sansone@unicas.it

Abstract: This paper explores the role of the Information Technology Infrastructure Library (ITIL) framework in project management procedures applied in smart city services. ITIL is a set of IT practices that focus on aligning IT services with the needs of the required organization and specific applications, especially in business contexts.

Working on the ITIL and its flexibility, in this work a switch of the perspective from the business to the smart city context is provided highlighting the limits and benefits of integrating project management and service management through the ITIL framework in the smart city, going toward the Smart City Service Management (SCSM) approach. ITIL and project management can smartly identify and satisfy city services needs by looking at the different perspectives of multiple stakeholders, optimizing the system of problem detection, sharing the main reasonable proposal and building appropriate project management paths to achieve the expected goals for stakeholders' satisfaction following a value co-creation logic.

The paper is a conceptual contribution that adopts the 'advocating' perspective (MacInnis, 2011) to explain the contribution of ITIL in supporting SCSM through project management.

Keywords: Smart City, ITIL, ITSM, Project Management, Service Management, SCSM.

1. INTRODUCTION

Heretofore, cities had to cope with and manage limited IT services, usually located only in the municipal authority. With the rise of smart cities, the amount of IT infrastructure has become much higher. Looking at the smart city definition, it is possible to simply refer to the website of the European Commission (EC), making it the official definition of the European Union (EU). The definition reads as follows: 'A smart city is a place where traditional networks and services are made more efficient with the use of digital and telecommunication technologies for the benefit of its inhabitants and business. A smart city goes beyond the use of information and communication technologies for better resource use and fewer emissions. (European Commission Smart Cities, 2018).

Some authors sustain the need to research stakeholders' involvement in city development and in-service management within the city contexts, especially within the smart city contexts (Eslerod and Huemann, 2013), strongly characterized by IT infrastructures. Nowadays, IT infrastructure means all the hardware and software necessary for smart services, networking in the whole city, and related work like monitoring multiple smart devices sending data, processing the data, and much more. Although it was previously possible to manage IT infrastructure and services ad hoc, with the rapid increase of smart solutions the need to better connect smart city services with users increased even thinking about stronger cooperation in service design and development. A systematic methodology is needed to help smart cities with the management of their services. In particular, for every size city, service design, provision and management are a process that should be supported by tools, rules and methodologies useful to identify specific needs, involve stakeholders (Marrone et al, 2018) in designing and providing services and control the processes every day. IT Service Management (ITSM) is a strategic approach to designing, delivering, improving, and overall managing IT services with a focus on customers, or more broadly concerning smart city on stakeholders. Although many have ITSM connected only to the business environment, every organisation that must do anything with IT services is performing their management. ITSM contains the operation of IT services, budgeting for hardware and software, monitoring the services, educating stakeholders, and much more. This also stands true for smart cities. (Rouse and Bigelow, 2015). The most widely adopted and globally recognised approach to ITSM in business is called ITIL. It is a collection of best practices that helps organisations with delivering value to their customers. Therefore, ITIL represents best practices in ITSM.

ITIL offers a systematic approach to the provision and management of IT services as it contains best practices that can help reduce costs, and improve customer satisfaction and productivity within the organisation but also identify

models, methods and key performance indicators useful to get data for activities and performances analysis (Steinberg, 2011). ITIL is based on the service life cycle connected to a project. For this reason, the organizations should focus their efforts to identify and depict their service life cycle. Often the service life cycle is influenced by the quality and stability of processes. In any case, ITIL is not only a set of procedures but it includes information able to explain the way how services and functions within an information technology organisation align and add value to the wider organisation.

Several stakeholders take part in the service implementation from data analysts to developers and programmers to customers. Close collaboration with customers helps ensure that IT services serve the organisation's purposes (Cervone, 2008). The pre-3 version consisted of 9 books that formed the knowledge system of ITIL. The system in version 3 has 5 books (Service Strategy, Service Design, Service Transition, Service Operation, Continual Service Improvement) and covers the main areas of the IT service lifecycle. Traditionally using ITIL it is possible to obtain examples and best practices to identify a service strategy to understand how to decide in terms of service improvement or stopping the processes. At the same time, it is possible to find information about the service projects in terms of costs and effectiveness by looking at the main organization characteristics and their flexibility and agility in terms of change management. ITIL knowledge is even characterized by service characteristics and delivering and service quality control and improvement, looking at specific metrics and measurements to monitor the quality and costs of services.

ITIL 4 represents an evolved model where processes are changed with practices and the system can involve the service receiver (Berger et al, 2020). The organization that is applying ITIL is strictly involved in the value co-creation process supported by an agile approach. Indeed, generally, ITIL is applied in business contexts but in this work limits and benefits are presented in applying ITIL to Smart City Service Management. Particularly, project management is presented as a tool supporting value co-creation processes in smart city service management.

Results of the work suggest that it is useful to interpret smart cities services by looking at a layered model to apply project management following the agile logic within the framework of ITIL projects involving several actors in smart cities.

2. MATERIALS AND METHODS

The paper is a conceptual contribution that, follows the 'advocating' perspective (MacInnis, 2011). The 'advocating' perspective is generally used to endorse a way of seeing or, to support, justify or suggest an appropriate path. This article has the goal to debate the application of ITIL in a layered smart city model (Walletzky et al, 2018) looking at benefits and limits and focusing on the role of project management in improving value co-creation practices for Smart City Service Management (SCSM).

The work integrates previous research contributions and provides limits and benefits in a smart city scheme where ITIL is supported by a project management framework to encourage value co-creation processes and stakeholders' involvement in Smart City Service Management.

A typical scenario where Project Management methodologies are applied in IT projects. Typical projects include the deployment of a new application, a deployment of new technology, or for an IT Service Provider, the deployment of a new customer with specific needs, eventually characterized by a network of stakeholders like a smart city. In these projects, the results are usually quite precisely predetermined. The project has certain requirements, budget and time frame where the project should stay in. Sometimes projects include Agile characteristics when, e.g., instead of deploying an off-the-shelf software, new software is developed and customized during the project to align the goals and the features to integrate the project within the multiple actors (stakeholders) involved in the whole system (organization). That is possible to involve stakeholders to cooperate in project management even following a value co-creation logic. An example of off-the-shelf software would be antivirus software. In larger enterprises, implementation of new antivirus software would be a rather laborious IT project. Even though the basic functionality would be provided by the software, significant configuration work would be needed to be useful.

3. RESULTS

The results of this work are briefly presented below after a selection of contributions coming from literature and practical experiences. In particular, we found that ITIL V4 can guide IT service management by following a value co-creation logic even in complex contexts and it can be applied in smart cities.

Nowadays, many companies and cities are involved in providing services and a significant portion of these services are digital because the digital environment provides so many opportunities to enrich the services being produced. Cloud services and infrastructure are everywhere and leveraging opportunities of digitalization gives successful organisations a significant competitive advantage. Thejendra (2014) has referred to the term IT Service Management

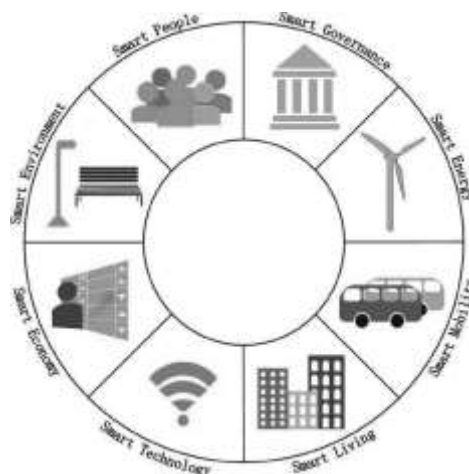
as a professional methodology, where an IT department follows a methodology to deliver support for information systems efficiently and reliably, which meets customer's business requirements.

As a service is not necessarily best suited to be managed as a project or something that an Agile team would produce, a practice of IT Service Management has been established. The ITIL V4 guide claims that ITIL is the world's most widely adopted guideline on IT Service Management (ITSM). Project Management and Agile methodologies are closely related to running various IT services (ITIL Foundation, 2019) and ITIL V4 also claim to include Agile principles. Generally, ITIL is used in business contexts; the model can be adapted in the complex context of smart cities where several stakeholders operate, sometime cooperating, sometimes conflicting (Ma et al, 2016), in any case working in an IT environment. Although the most advanced version of ITIL is characterized by an advanced system of activities based on actors' involvement in a value co-creation logic, always the model considers the basics of service design, development and provision and that is useful in smart cities because each service can be considered at different levels of maturity. For this reason, it is necessary to clearly understand if it is possible to apply advanced or basic processes in specific areas. ITIL V4 is an advanced model useful in a context characterized by advanced stakeholders able to cooperate and co-create value.

In this research, we found that the most common structure of smart city services is depicted as flat, where every service is interconnected with all of the other services. This division supports the findings of Lee (2014), that smart city services have the same or very similar classification as the structure of a city's government. It is not only a graphic problem but it is a conceptual approach that considers people (users) as part of the system where there are no differences between service providers, users, and service structures (like means for providers and users). Thinking about the organization of each smart actor identified in figure 1 it is possible to understand that each smart element is organized and connected to the whole smart city system. The model is not able to represent the resource integration between users, providers and useful means. Therefore, the citizens are on the same level as infrastructure or energy. For the city, it is just another category it has to look after instead of citizens being their partners and clients co-creating the value.

The traditional structure model seen in Figure 1 is inspired by Giffinger (2010) together with other elements of a city which can be seen in, e.g. Frost & Sullivan smart city service (2019). Different approaches need to be taken for developing each of the services, not to mention that the smart people category is not even a service. Rather, people use the services. Moreover, the smart people category is essential for other services to be smart because smart service without smart users is not smart. According to Walletzky (2018) the explicit dependencies are also not illustrated in the flat structure, even though they should be.

Figure 1. Smart city in flat representation

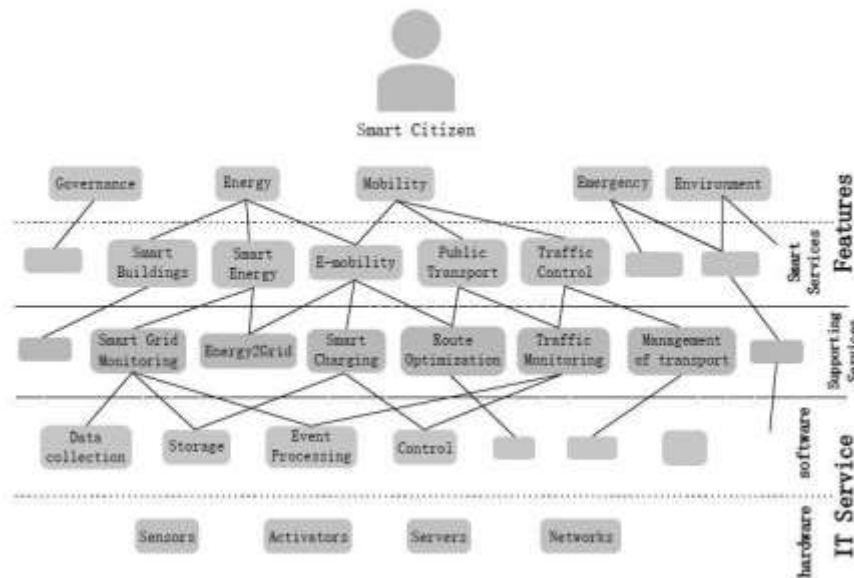
Representing smart cities following this specific approach is not useful to the present work. With the flat representation is complex to highlight the service management system and for this reason, it is impossible to clearly understand how the ITIL and project management can contribute to improving contacts and optimising, designing and providing services.

Differently, it is interesting the layered model for smart city services (Wallezky et al, 2018) that separates the technical and other supporting services from the functional ones that bring value to the citizens, and in general, to the primary stakeholders in a smart city. Figure 2 illustrates the hierarchy of the layered model. This concept of layers originates in Software Architecture.

The lowest layer is comprised of Software and Hardware ICT. These are very similar if not the same to IT Services described above. ICT is an essential part of a smart city, and other services are built upon it. Hardware services can be e.g. sensors, networks, servers, and the whole physical infrastructure. Software services use hardware services. Software IT services create the foundation for other services above this layer to operate.

Above hardware and software, there is a layer of Supporting Services. These Supporting Services are not able to bring value directly to the stakeholders and hence serve as a carrier of newly created value to the higher layers. Supporting Services can be, e.g. management of transport, control of temperature, or traffic monitoring. Figure

2. Smart city services in hierarchical layers

The top layer is named Features. These features consist of Smart Features and a sub-layer called Smart Services. Smart Services, similarly to Supporting Services, combine several services from the layer below, creating a more complex service to create more value for the highest layer to use and provide to the stakeholders. Smart Services are necessary because stakeholders are not motivated enough to use them directly. Also, providing Smart Features would be hard without them. Only smart features can propose value to stakeholders and therefore are directly used by them. The provider of Smart Features is the city alone or city-designated companies. (Wallezky et al, 2018)

Building on this model it is possible to make some considerations about the role of ITIL and agile project management in intersections among layers, in particular, between features and support services.

4. DISCUSSIONS

The expected objectives and results of this research are to introduce the ITIL framework in applying project management for service management and find if it is possible to adapt it to a smart city environment. Furthermore, this research suggests the first steps for implementing IT service management in the case of a particular smart city. Without the proper knowledge, a city cannot create services that are useful for anyone, therefore wasting resources. Moreover, to manage the services accordingly and effectively, they must be classified from the points of view of all stakeholders and the city itself.

From the results, it is possible to underline some benefits coming from the integration of ITIL and project management within the smart city context. At first layered smart city model can be considered a useful scheme to identify the relevant relations among actors and IT systems. This is useful to have a wide vision of the services' complexity and to identify processes and actors able to support ITIL and project management, even looking at the smart city dimension and maturity.

Secondly, the layered model offers a vision of the hierarchy of needs regarding service design, management and provision. For example, SCSM cannot be entirely supported by ITIL and PM because of the high levels of costs in terms of implementation and the time-consuming processes based on the value co-creation project management approach. Selecting the right services to manage within the smart city is a benefit for the organization. In service selection, it is necessary to think about providers' and users' characteristics and needs. If users are primary stakeholders with specific needs (like citizens, internal companies, and authorities) of course the ITIL and project management are useful application which deserves to be taken care of in detail and deserves a greater investment of time to define projects that yield shared and satisfactory results.

Looking at Fig. 2 ITIL can support project management in a value co-creation logic for the service level included within the smart services area and, in particular, in the context of services directly related to the end users. Users in a value co-creation logic will be active actors in identifying new needs and shaping the service characteristics during the time optimizing performances.

Some limits emerge. First of all, city authorities should be able to open the service design and management to the stakeholders losing direct control and decision. The value co-creation logic is based on mutualistic relationships and contributions should come from several actors.

Second, ITIL and project management in the context of value co-creation is a time-consuming system of processes. Particularly it is more expensive than traditional project management activities.

Third, involved actors should be ready to participate in the smart city evolution process. Of course, stakeholders should have the will to be involved and, at the same time, they should have the right knowledge to participate and even a clear and long period vision about their needs in smart city services.

5. CONCLUSIONS

This conceptual article presents the opportunities to apply ITIL V4 to smart cities going beyond the application to the business context and it is the first step for the next research in the smart cities research stream. Cities are complex systems and their services should be managed by thinking about the most convenient means to regulate relationships among the multiple stakeholders involved. The advanced emergent logic is on the value co-creation approach encouraged by technology and the step ahead with ITIL is the switch of thought from the research of efficiency and satisfaction (business context) to the flexibility and adaptation of services to cooperate following a value co-creation logic.

Working on the layered model of smart cities this article presents the role of ITIL V4 in helping smart cities by involving actors to cooperate in designing, developing and providing services and sharing resources and ideas. This is one of the main problems of this kind of organization.

Smart Cities are real service systems that integrate numerous services for citizens from transport to energy, from housing to city governance. For this reason, the management of services has to be designed, implemented and controlled in the most integrated way possible. Although it is possible to devolve many of the functions of monitoring, and control of services to technology, many integrated services managed by different authorities need to share rules and codified processes. Certainly, each manager and each authority will have the freedom to manage its activities autonomously, but the connection between the many and varied activities must be homogenised to set up a virtuous process of defining Smart City Service Management (SCSM) following the value co-creation approach. For this reason, some efficient best practices may be useful, to allow the parties to understand, design, dialogue and build a shared knowledge capable of aligning the goals of each to the generation of wellbeing for the city's stakeholders, also with the support of project management models. In any case, it is interesting to quote that service design, provision and management should be supported by agile project management activities to co-create value. These practices are useful for implementing models in practical activities from the design phase to use and control. If more actors participate in the design of the service, they will have a better chance of understanding, using and appreciating it. For this reason, on the one hand, ITIL provides practices for immediate use to simplify the process of service design and implementation, but on the other hand, in its integrated version with project management, it encourages the sharing of values underlying service design and implementation thinking by involving and empowering users and authorities.

ACKNOWLEDGEMENTS

We have not received any external funding. Although, we extend our gratitude to the reviewers and the editors of the IKM conference and journal.

REFERENCES

- Albino, V., Berardi, U., & Dangelico, R. M. (2015). Smart cities: Definitions, dimensions, performance, and initiatives. *Journal of urban technology*, 22(1), 3-21.
- AXELOS Limited. (2019). *ITIL foundation: ITIL 4 edition*.
- Batty, M. (2014). Can it happen again? Planning support, Lee's Requiem and the rise of the smart cities movement. *Environment and Planning B: Planning and Design*, 41(3), 388-391.
- Berger, D., Shashidhar, N., & Varol, C. (2020, June). Using ITIL 4 in Security Management. In 2020 8th International Symposium on Digital Forensics and Security (ISDFS) (pp. 1-6). IEEE.
- By, R. T., & Burnes, B. (2013). *Organizational change, leadership and ethics*. London: Routledge.
- Cannon D. Wheeldon D. & Stationery Office (Grande-Bretagne). (2011). *Itil service strategy (2nd ed.)*. TSO.
- Celino, I., & Kotoulas, S. (2013). Smart cities. *IEEE internet computing*, pp. 1-9.
- Cervone, F. (2008). ITIL: a framework for managing digital library services. *OCLC Systems & Services: International digital library perspectives*.
- Cobb, C. G. (2011). *Making sense of agile project management: balancing control and agility*. John Wiley & Sons.
- Cook, D. J. (2010). Learning setting-generalized activity models for smart spaces. *IEEE intelligent systems*, 2010(99), 1.
- Czarnecki, A., Klich, L., & Orłowski, C. (2013). Simulation of the IT Service and Project Management Environment. *Biuletyn Wojskowej Akademii Technicznej*, 62(1), 161-180.
- Dominici, M., Zecca, G., Weis, F., & Banâtre, M. (2010). Physical Approach in Smart Homes. In *Smart Spaces and Next Generation Wired/Wireless Networking* (pp. 111-122). Springer, Berlin, Heidelberg.
- Eskerod, P., & Huemann, M. (2013). Sustainable development and project stakeholder management: What standards say. *International Journal of Managing Projects in Business*.
- European Commission Smart Cities (2018). Available from: https://ec.europa.eu/info/eu-regional-and-urban-development/topics/cities-and-urban-development/city-initiatives/smart-cities_en.
- Fernández-Carreiras, D., Cuni, G., Klor, J., Martin, M., Matilla, O., Nardella, A., & Pérez, A. (2013). Using Prince2 and ITIL practices for computing project and service management in a scientific installation. *Proc. ICALEPCS2013, San Francisco, Calif., USA*, 6-11.
- Frost & Sullivan smart city service. <https://ww2.frost.com/wp-content/uploads/2019/01/SmartCities.pdf>
- Gallacher, L., & Morris, H. (2012). *ITIL foundation exam study guide*. John Wiley & Sons.
- Giffinger, R., & Gudrun, H. (2010). Smart cities ranking: an effective instrument for the positioning of the cities?. *ACE: architecture, city and environment*, 4(12), 7-26.
- Hinde D. (2012). *Prince2 study guide*. Sybex Imprint John Wiley & Sons Incorporated. Retrieved September 26 2022 from <http://proquest.safaribooksonline.com/9781119970781>.
- Jayasena, N. S., Mallawaarachchi, H., & Waidyasekara, K. G. A. S. (2019). Stakeholder analysis for smart city development project: an extensive literature review. In *MATEC web of conferences (Vol. 266, p. 06012)*. EDP Sciences.
- Khazanchi, D., & Petter, S. (2006). The need for improved IT project management in e-service projects and beyond. *E-Service Journal*, 5(1), 1-3.
- Lee, J., & Lee, H. (2014). Developing and validating a citizen-centric typology for smart city services. *Government Information Quarterly*, 31, S93-S105.
- Lee-Kelley, L., & Kin Leong, L. (2003). Turner's five-functions of project-based management and situational leadership in IT services projects. *International journal of project management*, 21(8), 583-591.
- Ma, M., Preum, S. M., Tarneberg, W., Ahmed, M., Ruiters, M., & Stankovic, J. (2016, May). Detection of runtime conflicts among services in smart cities. In 2016 IEEE International Conference on Smart Computing (SMARTCOMP) (pp. 1-10). IEEE.
- MacInnis, D. J. (2011). A Framework for Conceptual Contributions in Marketing. *Journal of Marketing*, 75(4), 136–154. <http://www.jstor.org/stable/41228616>.
- Marrone, M., & Hammerle, M. (2018). Smart cities: A review and analysis of stakeholders' literature. *Business & Information Systems Engineering*, 60(3), 197-213.
- Marrone, M., & Hammerle, M. (2018). Smart cities: A review and analysis of stakeholders' literature. *Business & Information Systems Engineering*, 60(3), 197-213.
- McGlynn, D. (editor), (2018). European Commission, Directorate-General for Agriculture and Rural Development, The European Agricultural Fund for Rural Development: digital and social innovation in rural services: projects brochure, Publications Office, <https://data.europa.eu/doi/10.2762/814170>.
- Olander, S. (2007). Stakeholder impact analysis in construction project management. *Construction management and economics*, 25(3), 277-287.

- Pons, D. (2008). Project management for new product development. *Project management journal*, 39(2), 82-97.
- Pries, K. H., & Quigley, J. M. (2010). *Scrum project management*. CRC press.
- Raydugin, Y. (2013). *Project Risk Management: Essential Methods for Project Teams and Decision Makers*. John Wiley & Sons.
- Rouse, Margaret; Bigelow, Stephen J. (2015). ITSM (IT Service Management). <https://www.techtarget.com/searchitoperations/definition/ITSM>
- Stackpole, C. S. (2013). *A User's Manual to the PMBOK Guide*. John Wiley & Sons.
- Steinberg, L. A. (2011). *ITIL Service Operation (Best Management Practices)*. The Stationery Office.
- Stoshikj, M., Kryvinska, N., & Strauss, C. (2013, December). Project management as a service. In *Proceedings of International Conference on Information Integration and Web-based Applications & Services* (pp. 220-228).
- Thejendra, B. S. (2014). *Practical IT Service Management: A concise guide for busy executives*. IT Governance Publishing.
- UNITED NATIONS, DEPARTMENT OF ECONOMIC AND SOCIAL AFFAIRS, POPULATION DIVISION (2019). *World Urbanization Prospects: The 2018 Revision*. New York: United Nations.
- Walletzky, L., Buhnova, B., & Carrubbo, L. (2018). Value-driven conceptualization of services in the smart city: a layered approach. In *Social dynamics in a systems perspective* (pp. 85-98). Springer, Cham.

INSTITUTIONAL DEVELOPMENT AND ECONOMIC GROWTH OF EUROPEAN TRANSITION COUNTRIES

Dragan Turanjanin

Faculty of Management Sremski Karlovci, Union University Nikola Tesla Belgrade, Belgrade, Serbia
turanjanindragan@leave.com

Goran Miljković

Municipality of Bela Palanka, Serbia, miljkovicbp@gmail.com

Slobodan Cvetanović

Edukons University in Sremska Kamenica, Serbia, prof.cvet@gmail.com.

Abstract: Institutions in a broader sense represent the adopted norms and rules of behavior in society. They define the necessary constraints that a society has adopted in order to shape and direct human interactions. Institutional change is a positive targeted adjustment of these constraints in line with social development. Due to the existence of a synergistic effect, any institutional change can cause significant social and economic changes.

The goal of the European transition countries to join the EU is at the same time a strong driver of their needful institutional transformation and necessary institutional harmonization with the EU countries. This strategic goal, which originally stems from social consensus, has a strong capacity to promote, consolidate and implement the necessary reform processes. Harmonization of institutions and, consequently, full membership in the EU generates a safer and more predictable social (and thus economic) environment. Strong institutions do not tolerate a large sphere of discretionary decision-making, creating a basic precondition for increasing domestic and foreign investments. However, the institutions also fundamentally depend on the cultural heritage of transition countries, which cannot be compensated and balanced so quickly with the traditional market economies of the EU. Institutions are a complex category whose description is not simple. Respect for democratic principles of functioning of public institutions is especially important for the presence and level of corrupt social activity. It is generally accepted that corruption, as abuse of authority in order to gain illicit benefits, is a serious obstacle to social and economic advancement, significantly reducing the possibility of successful implementation of state measures and decisions. Institutions reduce uncertainty and increase the predictability of decisions of all actors in the economic life of the country.

The eight transition European economies that were leaders in institutional development dynamics and became the EU members in 2003 had a GDP of \$ 36,855 pc at the end of 2018, which is an absolute increase of \$ 28,165. Three European countries in transition that last became the EU members, together with five countries of the Western Balkan as countries with relatively undeveloped institutions, in 2018 had an average GDP per capita of current international \$ 22,114 compared to 4,092 in 1990. In addition, GDP pc by five-year periods data show that the leading countries of institutional development were far less affected by the 2009-2010 crisis. We should always keep in mind the fact that these countries' institutional convergence towards the developed market economies institutions must not be an aim in itself, but a way to achieve better business conditions and ultimately more dynamic and quality economic growth and development.

A review of numerous studies confirmed the fact that institutions have a strong influence on economic performance.

Keywords: institutional development, economic growth, transition countries, EU

1. INTRODUCTION

There are many partial and composite indicators of the achieved level of institutional development of countries. A large number of partial and composite indicators of the achieved level of institutional development of individual countries are in circulation. Composite indices often contain data that are correlated with each other and in which the problem of simultaneity comes to the fore, which necessitates additional caution when interpreting them. However, despite the shortcomings, such ways of measuring the institutional development of individual countries create methodologically consistent databases that have been developed over the years for many countries in the world.

At the beginning of the transition process of European countries, institutions were largely shaped by a decades-long way of life. This has led to different speeds of institutional change, but also to the achieved level of economic development of certain transition countries. Consequently, some transition economies became members of the EU as early as 2004 (Estonia, Latvia, Lithuania, Poland, Czech Republic, Slovakia, Slovenia and Hungary), and some in 2007 (Bulgaria and Romania) and 2013 (Croatia). A number of countries are still on the path to EU membership (Montenegro, Serbia, North Macedonia, Albania, Bosnia and Herzegovina). For that reason, the question of the influence of certain dimensions of institutions on the economic growth of countries in transition arises. It is important to note that the transition in the case of the former socialist countries of European countries is not seen on

this occasion as a process that ends with their entry into the European Union. On the contrary, EU accession only changes the form of transition, or it changes its basic goals.

The paper discusses European transition countries and is divided into two groups. The first group consists of 3 EU member states from 2003 and 2007, and 5 late transition countries - Western Balkans. The second group consists of 8 EU member states since 2003.

The structure of the work consists of three sections. After the first, which is of an introductory character, in the second section, data on the movement of GDP per capita of the observed countries in the period 1995-2019 are given. The third section gives a brief overview of the relevant theoretical and empirical research of the impact of institutions on economic growth.

2. ECONOMIC GROWTH OF SELECTED TRANSITION COUNTRIES IN THE PERIOD 1996-2019

Table 1 shows the Gross Domestic Product (GDP) per capita of the observed transition countries. By 1995, Poland, the Czech Republic, Slovakia and Hungary had managed to achieve significant GDP per capita growth compared to 1990. Compared to other countries mentioned in the work, Slovenia had a relatively high GDP per capita at the beginning of the transition, so its lower growth rates are largely the result of that fact. These are the countries that became members of the EU in 2003. Particularly impressive is the GDP per capita growth of the group of countries of the former members of the USSR (Estonia, Latvia and Lithuania), which quadrupled only in the period from 2000 to 2019. The GDP per capita growth of Bulgaria and Croatia (with the partial exception of Romania), which are classified in Group 1 in this study, was significantly lower in the same period of time.

Table 1. GDP per capita, PPP (current international \$) and five-year indices

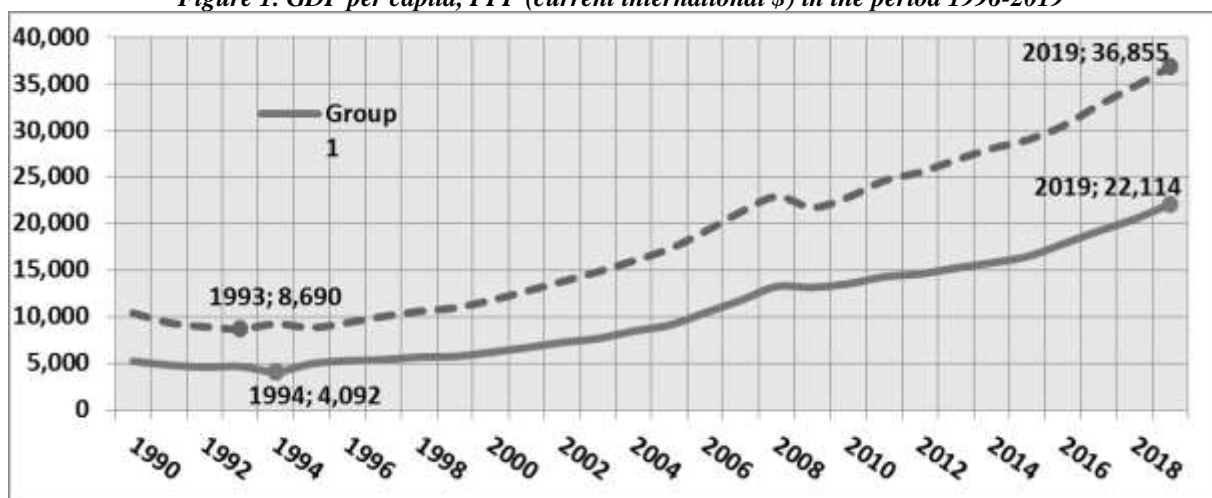
Country	1990	Index		2000	Index		2005	Index		2010	Index	
		1995	95/90 u %		00/95 u %			05/00 u %		10/05 u %	2019	19/10 u %
Albania	2,549	2,665	105	3,862	145	5,865	152	4,094	164	14,495	150	
BIH	..	1,209		4,549	376	6,480	142	4,636	144	15,792	169	
Bulgaria	7,537	7,729	103	6,424	83	10,291	160	6,810	145	24,561	165	
Croatia	..	7,959		10,604	133	15,304	144	13,924	129	29,973	152	
Montenegro		6,004		8,314	138	6,682	164	22,989	168	
N.Macedonia	5,526	4,948	90	6,129		7,760	127	4,543	145	17,815	158	
Romania	5,271	5,419	103	5,850	108	9,602	164	8,210	177	32,297	190	
Serbia	..	4,827		6,021	125	9,182	152	5,735	139	18,989	148	
Average	5,221	4,965	100	6,181	162	9,100	148	6,829	151	22,114	163	
Czech R.	12,656	13,749	109	16,195	118	21,956	136	19,808	126	42,576	154	
Slovak R.	..	8,682		11,381	131	16,639	146	16,727	151	34,178	136	
Estonia	..	6,460		9,437	146	16,625	176	14,791	131	38,811	178	
Hungary	..	9,175		11,858	129	17,074	144	13,114	126	33,979	157	
Latvia	..	5,490		8,018	146	13,837	173	11,348	127	32,204	183	
Lithuania	..	5,922		8,460	143	14,526	172	11,957	138	38,214	191	
Poland	6,174	7,663	124	10,655	139	13,896	130	12,600	152	34,218	162	
Slovenia	12,357	13,603	110	18,008	132	23,853	132	23,510	117	40,657	146	
Average	10,396	8,843	114	11,751	136	17,301	151	15,482	134	36,855	163	

Izvor: World Bank. (n.d.)

It is clear that the reasons for these evident differences in growth are very complex. The most important reasons for differences in the dynamics of economic growth of the analyzed countries in this century are the following: a) very different initial conditions of transition due to different historical heritage, b) different strategic approaches to the transition process (from shock to gradual development of institutions), c) different approaches to privatization and

market liberalization in individual countries. The initial conditions, in addition to directly affecting economic growth, largely determined the degree and speed of institutional reforms undertaken by governments (Havrylyshyn, & van Rooden 2000).

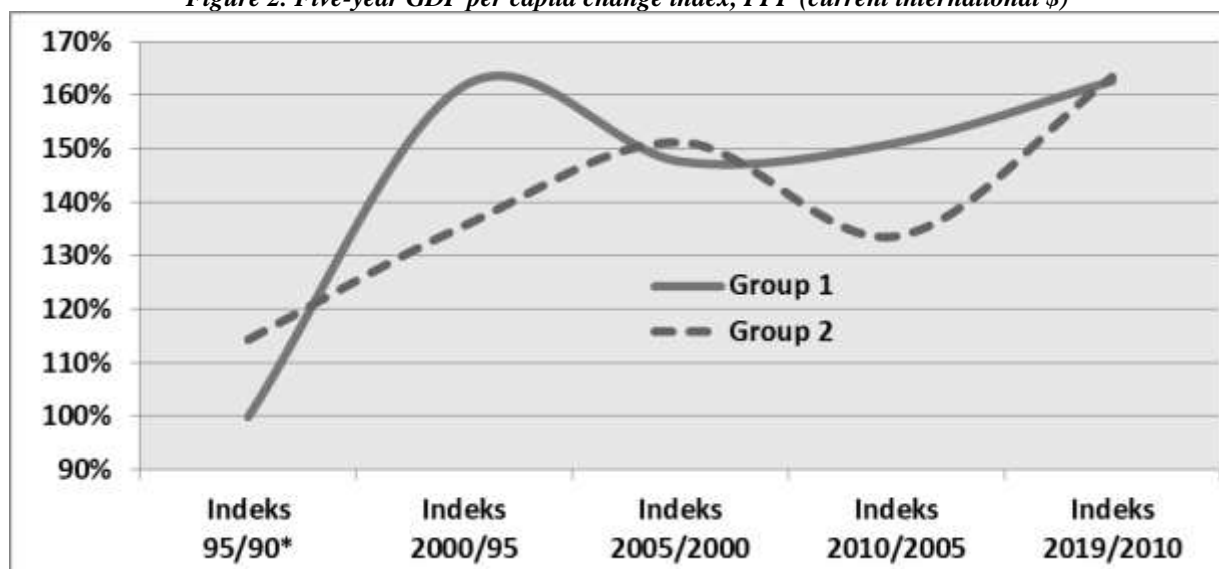
Figure 1. GDP per capita, PPP (current international \$) in the period 1996-2019

Source: Author's calculation

By the insight into the data contained in Table 1, but also from Figure 1, it is possible to observe a certain matching of GDP per capita growth rates of the analyzed groups of transition economies in this century.

Figure 2. Five-year GDP per capita change index, PPP (current international \$)

Source: Author's calculation

From the diagram presentation (Figure 2) it can be seen that the decisive difference in growth rates between the countries from Group 1 and Group 2 occurred in the years of the first half of the last decade of the previous century.

3. THEORETICAL AND EMPIRICAL RESEARCH INSTITUTIONS AS A FACTOR OF ECONOMIC DEVELOPMENT

The topic of economic growth and development, with its complex problems, is certainly one of the most propulsive areas that economic research deals with, and which, with its prevailing topics, occupies economic thought of different theoretical orientations. By chronological point of view, postwar theories of economic development have paid primary attention to studying the role of the market and the price mechanism in driving economic activity.

Clarifying the complexity of economic growth requires economic models that rely on (but are not limited to) the concepts of the function of aggregate production, the utility function of the representative consumer, the declining yields of individual factors of production.

The profiling of the dominant approach to the study of causal relations in economics has generally moved towards the endogenization of technical progress, through the high valuation of technological innovations, the concept of human capital, economies of scale and externalities, etc.

The belief that the modeling of key factors of economic growth is based on relevant empirical research and sufficiently reliable evidence to quantify assumed relationships and links between economic phenomena is spread among economists.

Despite the significant analytical value of existing growth models, the demands of empirical adequacy have encouraged economists to expand their research toward identifying more economic growth factors. Thus, the group of "factors" (Solow or Harod-Domar growth model) and "territorially" based models is supplemented by research that sees the explanation of economic growth as a consequence of the effects of institutional factors existing in the economic and social sphere. Although attempts to identify the interdependence between quality of institutions and economic growth have been present from the very beginning of modern economic science (history school, old institutionalism, Austrian school, etc.) representatives of the new institutional economy have played a key role in extending conventional economic analysis and introducing institutions to the subject of economic science. Regardless of the fact that they accept the neo-classics of scarcity, competition and economics as the science of choice, new institutionalisms do not see the primary impediment to development solely in the insufficiency and low efficiency of use of factors of production and disadvantages. For them, the link between economic growth and the functioning of an efficient institutional structure is much more relevant, as the research of the economic history of some Western countries shows quite convincingly.

The study of the impact of institutional flows on economic activity became an inspiring area of research during the 1990s and 2000s, followed by intensive production of scientific papers and empirical studies in the field. The findings of the aforementioned research significantly expanded the body of empirical evidence on the positive impact of institutions on dynamizing economic activity and overcoming various developmental problems. Quite convincing arguments have been presented about the greater relative importance of institutions in relation to geographical, integration and other factors of economic growth and development (Rodrik, Subramanian, & Trebbi, 2004; Acemoglu, & Robinson, 2012). Instead of advocating an exclusive reliance on factor accumulation, less developed countries are taught how they can improve their economic efficiency and reduce the lagging behind of the developed world by improving their own institutional arrangements.

Although the dominant scientific work in this field is aimed at confirming the strong links between the economic prosperity of countries and the quality of their institutions, it should be remembered that these are very complex relationships associated with the limited ability to analyze the fluid and multidimensional characteristics of institutions. Assessing the effects on economic growth is further complicated by the unequal effect of institutions in the short and long term, reducing the ability to accurately identify and give reliable evaluation of complex and composite indicators of institution quality (Siddiqui, & Ahmed, 2009; Haggard, & Tiede, 2011).

In parallel with the stated reservations regarding measuring the impact of institutions on economic performance, the message is that the economic importance of institutions should not be glorified to the extent that the role of the achieved level of economic development and innovation is diminished. Actually, the dynamics and directions of economic growth, as mentioned, can be significantly influenced by the development of economic institutions in accordance with the requirements of the economy. On the other hand, the level of development of market economy institutions is conditioned by the level of economic development of the country. Therefore, it can be said that any attempt to understand the complex causal link between institutional structure and economic development is a particular research challenge. This is especially true for less developed countries, whose imperative is to adapt the existing institutional structure (organizational forms, relevant pieces of legislation, business code and practices, etc.) to the application of new technology (Nelson, 2004).

Accepting the view according to which the functioning of institutions is a reflection of economic opportunity and the level of development achieved, and among other things, it identifies key determinants of institution quality (Alonso, & Garcimartín, 2013). Discussions about the criteria that can be used in institutional quality assessment are, first of all, concerned with the dilemma of the benefits of a universal approach to measuring it. Contrary to the expediency of unified research procedures and guidelines, the argument that exploring the potentially complex mechanism of influence of institutions in different economic, social, and cultural settings may not always be conducted on the instructions of pre-proclaimed models. Reasons are quite explanatory concerning the analysis of the effects of institutional development in specific situations on the basis of respect for contextual specificities, bearing in mind that the same set of institutions is not equally stimulating for achieving long-term sustainable economic growth in

different countries (Valeriani, & Peluso, 2011; Nawaz, Iqbal, & Khan, 2014).

It turns out that authors approach the conceptualization of the phenomenon of institutions within economic theory in different ways, depending on the preferred functions of institutions and the assumed mechanisms of their action on the productive potential of the economy. To clarify the nature of institutional developments and their relation to economic growth, it is crucial to define potential research fields, linked to the numerous functional dimensions and discrete channels of institutional action. In this regard, research orientations are especially emphasized and their aim is to analyze institutions in the light of fostering mechanisms of economic behavior (Hodgson, 2006). Equally fascinating is the interest in explaining the role of institutions in reducing uncertainty and facilitating economic decision-making (Dequech, 2004).

The prevailing opinion is that institutions influence the stimulation of economic activities primarily through the reduction of uncertainty and economic frictions. This influence is predominantly explained by the action of institutional factors formalized by the concept of rule of law (Haggard & Tiede, 2011), political stability and low levels of corruption (Rodrik, Subramanian & Trebbi, 2004). The definition and implementation of the rules obliges the state bodies to fulfill the basic duties towards the citizens and thus limit the discretionary actions of the state administration and its holders. This is affected through the basic indicators of quality, efficiency and reliability of institutions, which further represents the metrics for monitoring and guaranteeing the protection and realization of the needs and preferences of society as a whole. Consequently, institutions that basically rely on the rule of law imply equal legislation for all individuals, as well as all economic entities. In this way, any group or individual is prevented from applying the legislation in a way that would endanger the rights of other entities. Only such institutions enable the smooth establishment and dynamic development of economic (and any other) activities and limit the potential for economic benefits by usurping a monopoly position in the market or the influence of political power by groups or individuals.

4. CONCLUSIONS

The concept of the rule of law, clearly defined and practically implemented in practice, includes elements of political stability. The knowledge that refers to existing laws and institutions which are permanently stable and not subject to arbitrary change, is necessary to encourage investment. Representatives of public authorities are expected to comply with legal regulations, follow the proclaimed economic and political goals, fulfill their obligations and do not discourage private sector activities.

According to the scientific relevance of research that links long-term sustainable economic development potentials to the effective functioning of private property, a high priority for the prosperity societies is to build an institutional framework that guarantees protection of property and the fulfillment of contractual obligations. In the regime of protected property rights, individuals have clear authority over the resources at their disposal. If the property rights of all agents are adequately protected, then they can enter into transactions without fear that their own resources will be compromised in some illegal way. Exchange security in turn has the effect of reducing transaction costs, contributing to increased exchange and optimal allocation of resources.

In addition to the protection of property rights and contractual relations, growth rates and the standard of living are also linked to the efficiency of the judiciary, the degree of corruption and the development of democratic principles of government. From an institutional point of view, the positive impact of democracy on economic growth is explained by the fact that democracy, as a participatory political regime, is a favorable environment for institution building. The success of democratic political systems to generate positive economic results should be sought first and foremost in involving all relevant stakeholders in key decisions, thereby achieving broader social consensus and ensuring the accountability of governing structures. Among other things, data on higher ten-year growth rates achieved after democratic transformations and political changes in forty countries in Latin America, Europe, Africa and Asia shows that growth in the democratic environment is much more stable than in countries with less democratic traditions.

REFERENCES

- Acemoglu, D. & Robinson, J. (2019). *The Narrow Corridor. States, Societies and the Fate of Liberty*. London: Penguin Random House.
- Alonso, J., Garcimartin, C., & Kvedaras, V. (2020). Determinants of institutional quality: an empirical exploration, *Journal of Economic Policy Reform*, 23 (2), 229-247. <https://doi.org/10.1080/17487870.2020.1719102>
- Dequech, D. (2004). Uncertainty: individuals, institutions and technology. *Cambridge Journal of Economics*, 28(3), 365-378. <https://doi.org/10.1093/cje/28.3.365>
- Haggard, S., & Tiede, L. (2011). The rule of law and economic growth: where are we? *World Development*, 39(5),

- 673-685. <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2010.10.007>
- Hodgson, G. (2006). What Are Institutions? *Journal of Economic Issues*, Vol. XL No. 1, pp. 1-25. <https://doi.org/10.1080/00213624.2006.11506879>
- Nawaz, S., Iqbal, N., & Khan, M. A. (2014). The impact of institutional quality on economic growth: panel evidence. *The Pakistan Development Review*, 15-31. <https://doi.org/10.30541/v53i1pp.15-31>
- Petrova, B. (2021). Redistribution and the Quality of Government: Evidence from Central and Eastern Europe. *British Journal of Political Science*, 51(1), 374-393. <https://doi.org/10.1017/S0007123419000085>
- Pérez-Moreno, S., Bárcena-Martín, E., & Ritzen, J. (2020) Institutional quality in the Euro area countries: any evidence of convergence?., *Journal of Contemporary European Studies*, 28(3), 387-402. <https://doi.org/10.1080/14782804.2020.1779044>
- Siddiqui, D. A., & Ahmed, Q. M. (2009). The Causal Relationship between Institutions and Economic Growth: An Empirical Investigation for Pakistan Economy, Munich Personal RePEc Archive Paper No. 19745, posted 8, <http://mpira.ub.uni-muenchen.de/19745>.
- World Bank. (2022). Worldwide governance indicators. DataBank. Retrieved May 8, 2022, from <https://databank.worldbank.org/source/worldwide-governance-indicators>.

ASSESSING THE INFLUENCE OF THE EUROPEAN STRUCTURAL AND INVESTMENT FUNDS ON ECONOMIC CONVERGENCE IN THE EUROPEAN UNION

Tihomir Varbanov

Dimitar. A. Tsenov Academy of Economics, Department of Statistics and Applied Mathematics,
Svishtov, Bulgaria, t.varbanov@uni-svishtov.bg

Abstract: The European structural and investment funds are an essential tool for achieving one of the main European economic objectives - economic and social convergence between the member states of the European Union. The article evaluates the dependence and causality between fund payments and regional economic cohesion in the period 2014-2020. The indicators used to measure the various aspects of the impact of the European structural and investment funds are: the EU payments for ESIF, the EU payments for ESIF adjusted for corruption perception index, human capital index, population growth and gross domestic savings. Economic development is measured by gross domestic product per capita. The process of regional economic convergence is studied through the approaches of absolute and conditional beta-convergence. Absolute beta-convergence is achieved when the territorial units converge to a certain level, regardless of the differences in their initial values. Conditional beta-convergence allows for the presence of various factors (structural variables) that influence the convergence process. Panel regression equations of absolute and conditional beta-convergence were estimated using pooled OLS, fixed-effects and random-effects models. Causality between the variables included in the empirical study was examined using the non-causality Granger test for heterogeneous panel data models, developed by Dumitrescu and Hurlin. As a result of the empirical research, a reduction of the differences in economic development between the EU countries was found, as well as the direction and strength of influence of the structural variables for the convergence process. Based on the Dumitrescu-Hurlin causality test, both the presence of one-way and two-way causal relationships, as well as the absence of causality between some of the indicators, were established.

Keywords: European structural and investment funds, economic development, beta-convergence, causality, panel data.

ОЦЕНЯВАНЕ ВЛИЯНИЕТО НА ЕВРОПЕЙСКИТЕ СТРУКТУРНИ И ИНВЕСТИЦИОННИ ФОНДОВЕ ВЪРХУ ИКОНОМИЧЕСКОТО СБЛИЖАВАНЕ В ЕВРОПЕЙСКИЯ СЪЮЗ

Тихомир Върбанов

Стопанска академия “Д. А. Ценов”, катедра “Статистика и приложна математика”,
Свищов, България, t.varbanov@uni-svishtov.bg

Резюме: Европейските структурни и инвестиционни фондове са основен инструмент за постигане на една от основните общоевропейски икономически цели - икономическо и социално сближаване между страните-членки на Европейския съюз. В доклада се оценяват зависимостта и причинно-следствената връзка между плащанията по фондовете и регионалното икономическо сближаване в периода 2014-2020 г. Индикаторите, с които се измерват различните аспекти на влиянието на Европейските структурни и инвестиционни фондове, са: плащанията по ЕСИФ от ЕС, плащанията по ЕСИФ от ЕС, коригирани с индекса за възприятие на корупцията, индексът на човешкия капитал, прирастът на населението и брутните вътрешни спестявания. Икономическото развитие е измерено чрез брутна вътрешен продукт на човек от населението. Процесът на регионално икономическо сближаване е изследван чрез подходите на абсолютната и условната бета-конвергенция. Абсолютната бета-конвергенция се постига тогава, когато териториалните единици се сближават към определено ниво, независимо от различията в техните първоначални стойности. Условната бета-конвергенция допуска наличието на различни фактори (структурни променливи), които оказват влияние върху процеса на сближаване. Панелните регресионни уравнения на абсолютната и условната бета-конвергенция са оценени чрез обединения метод на най-малките квадрати, модели с фиксирани ефекти и модели със случайни ефекти. Причинната обусловеност между включените в емпиричното изследване променливи е изследвана чрез теста на Грейнджър за причинно-следствена връзка, адаптиран от Думитреску и Харлин при анализ на хетерогенни панелни данни. В резултат на емпиричното изследване е установено намаляване на различията в икономическото развитие между страните от ЕС, както и посоката и силата на

влияние на структурните променливи за процеса на сближаване. Въз основа на теста на Думитреску и Хърлин са установени както наличие на еднопосочни и двупосочни причинно-следствени връзки, така и отсъствие на причинна обусловеност между някои от показателите.

Ключови думи: Европейски структурни и инвестиционни фондове, икономическо развитие, бета-конвергенция, причинна обусловеност, панелни данни.

1. ВЪВЕДЕНИЕ

Европейските структурни и инвестиционни фондове (ЕСИФ) са инструменти на общоевропейските политики за икономическо и социално сближаване. Тяхна основна цел е подпомагане на икономическия растеж на страните-членки на ЕС и насърчаване на икономическото сближаване. Европейските структурни и инвестиционни фондове са от голямо значение за по-слабо развитите региони, тъй като чрез фондовете се подпомага процеса на догонване и намаляване на различията между тях. В съответствие с целите на стратегията „Европа 2020“, Европейските структурни и инвестиционни фондове се изпълняват чрез пет основни фонда: Европейски фонд за регионално развитие (ERDF), Европейски социален фонд (ESF), Кохезионен фонд (CF), Европейски земеделски фонд за развитие на селските райони (EAFRD) и Европейски фонд за морско дело и рибарство (EMFF). За периода 2014-2020 г. по тези фондове са предвидени плащания в размер на 351,8 млрд. евро или 32,5% от бюджета на ЕС.

Целта на настоящето изследване е да се установят зависимостите и причинно-следствените връзки между плащанията по Европейските структурни и инвестиционни фондове и регионалното икономическо сближаване в държавите-членки на Европейския съюз през периода 2014-2020 г. Показателите, чрез които се характеризират различните аспекти на политиката по сближаване, са плащанията по ЕСИФ (*ESIF*), плащанията по ЕСИФ, коригирани с индекса за възприемане на корупцията (*ESIF* cpi*), индексът на човешкия капитал (*HCI*), прирастът на населението (*POP*) и брутните вътрешни спестявания (*GDS*). Икономическото развитие е измерено чрез показателя „брутен вътрешен продукт на човек от населението“ (*GDP_{pc}*). Информационното осигуряване на анализа се основава на официални статистически данни от Евростат, Световната банка и Асоциация „Прозрачност без граници“.

Структурата на настоящата работа е както следва - след въведението, вторият раздел включва преглед на изследванията по разглежданата проблематика и основни методологични аспекти на подходите на абсолютната и условната бета-конвергенция и изследването на каузалността при анализ на хетерогенни панелни данни. Третият раздел представя основните резултати от изследването на зависимостите, сближаването и причинно-следствените връзки между включените в анализа променливи. Последният раздел съдържа обобщените резултати от проведеното емпирично изследване.

2. ПРЕГЛЕД НА ЛИТЕРАТУРАТА И МЕТОДОЛОГИЯ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Въздействието на Европейските структурни и инвестиционни фондове върху икономическото развитие на страните от Общността е обект на изследване от редица автори. В техните научни разработки са обхванати както различни времеви периоди, групи държави от ЕС и индикатори за отчитане ефективността на плащанията по фондовете, така приложения намират и различни статистико-иконометрични методи за анализ. В резултат на това основните резултати от емпиричните изследвания не са еднозначни.

Положително въздействие на европейските структурни фондове върху икономическото развитие е установено от Bussoletti and Esposti (2004), които изследват зависимостта в 15 държави от ЕС през периода 1989-2000 г. въз основа на панелни регресионни модели. Според Carpi et al. (2003) регионалната подкрепа на ЕС има значително и положително въздействие върху икономическия растеж в изследваните страни от ЕС. Техните резултати също така показват, че икономическите ефекти от фондовете са по-силно изразени в развитите страни, което според авторите подчертава необходимостта от адекватни политики, чрез които да бъдат повишени компетенциите на отделните икономики. Becker et al. (2018) анализират ефектите на фондовете през програмните периоди 1989-1993 г., 1994-1999 г., 2000-2006 г. и 2007-2013 г., като акцентират върху въздействието на плащанията по време на икономическата криза. Резултатите показват положително въздействие на фондовете и през четири периода, което по време на рецесията е по-слабо изразено в най-засегнатите от кризата страни.

В някои от изследванията по проблематиката не е установено статистически значимо влияние на структурните фондове върху регионалните темпове на растеж. Тези резултати според авторите на изследванията са следствие от редица регионални особености. Например, някои проучвания предполагат, че местните условия, като регионално ниво на развитие и следователно интензивността на подкрепата от ЕС, могат да повлияят на ефективността на структурните фондове (Mohl and Hagen, 2010). Значението на институционалната среда за ефективността на фондовете е изведено като фактор от Ederveen et al. (2006).

До сходни заключения достигат в своите изследвания и други автори, сред които Rodríguez-Pose and Garcilazo (2015) и Crescenzi et. al. (2016). Сред регионалните особености, които влияят върху въздействието на структурните фондове, са също така и човешкият капитал и регионалната индустриална инфраструктура. Въздействието на европейските структурни фондове върху икономическото сближаване е изследвано от Ederveen et. al. (2003) чрез подходите на бета и сигма-конвергенцията. В обхвата на изследването са включени 12 страни-членки на ЕС, а периодът е от 1977 г. до 1996 г. Авторите установяват средногодишна скорост на сближаване от 2,1%, както и тенденция към намаляване на стойностите на стандартното отклонение - от 0,282 през 1977 г. до 0,246 през 1996 г. До сходни резултати достигат и Маупоу et. al. (2014), които изследват икономическата конвергенция в рамките на страните от еврозоната в периода 1990-2010 г. Те установяват статистически значим процес на конвергенция (скоростта на сближаване е 1,6% средногодишно) и положителна зависимост между средствата по фондовете и икономическото развитие. Dall’erba and Le Gallo (2008) изследват влиянието на структурните фондове върху регионалната конвергенция за периода 1989-1999 г. Резултатите от това изследване показват процес на регионално сближаване като структурните фондове не оказват статистически значимо влияние за конвергенцията. В настоящето изследване наличието на процес на сближаване и влиянието на структурните променливи както върху конвергенцията, така и върху икономическия растеж, е изследвано чрез подходите на абсолютната и условната бета-конвергенция. За проверка на хипотезата за наличие на каузалност между включените в специфицираното регресионното уравнение променливи е приложен тестът на Грейнджър за причинно-следствена връзка, адаптиран от Думитреску и Харлин при анализ на хетерогенни панелни данни (Dumitrescu & Hurlin, 2012).

В основата на теоретичната концепция за бета-конвергенцията е хипотезата за отрицателна зависимост между първоначалното равнище на даден показател и неговият темп на нарастване (Barro & Sala-i-Martin, X., 1992). Хипотезата за наличие на процес на *абсолютна* бета-конвергенцията се проверява въз основа на следното регресионно уравнение:

$$(1) \quad \ln\left(\frac{y_{it}}{y_{i0}}\right) = \alpha + \beta \ln(y_{i0}) + \varepsilon_{it},$$

където лявата страна на уравнението е средногодишният темп на растеж на y в държава i и момент T , α е константа и ε е остатъчният компонент.

Условната бета-конвергенция се основава на хипотезата, че всяка териториална единица се стреми към индивидуално равновесно състояние, определящо за което са специфичните структурни характеристики на единиците. Тези структурни различия предполагат, че в отделните страни икономическият растеж се характеризира с различни равновесни състояния. В резултат процесът на сближаване се характеризира с по-интензивни темпове, тъй като икономиките са отдалечени от дългосрочното си равновесно състояние. Регресионното уравнение на условната бета-конвергенция е както следва:

$$(2) \quad \ln\left(\frac{y_{it}}{y_{it-1}}\right) = \alpha + \beta \ln(y_{it-1}) + \sum b_k x_{kit} + \varepsilon_{it},$$

където y_{it} е GDP_{pc} в държава i в момент t , а x_{kit} са структурните променливи в уравнението.

Процесът на бета-конвергенция се установява при наличието на две условия - отрицателна стойност и статистическа значимост на параметъра β в регресионните уравнения. Тогава е възможно да се изчисли скоростта на конвергенцията (λ), както и времето, което е необходимо, за да се компенсират половината от първоначалните различия (hl). При положителна стойност на β е налице процес на дивергенция, т.е. на раздалечаване.

Причинно-следствената връзка между икономическото развитие и включените в анализа факторни променливи изследваме с теста на Грейнджър за причинно-следствена връзка, адаптиран от Думитреску и Харлин при анализ на хетерогенни панелни данни. Тестът се основава на обобщената статистика на Валд от отделните тестове за каузалност по Грейнджър. В основата на теста на Думитреску и Харлин (DH test) е следното регресионно уравнение (Dumitrescu & Hurlin, 2012):

$$(3) \quad y_{i,t} = a_i + \sum_{k=1}^K \gamma_{ik} y_{i,t-k} + \sum_{k=1}^K \beta_{ik} x_{i,t-k} + \varepsilon_{i,t} \quad \text{with } i = 1, \dots, N \text{ and } t = 1, \dots, T$$

където $x_{i,t}$ и $y_{i,t}$ са наблюденията за двете стационарни променливи за единица i в период t ;

K е лагът, който е необходимо да бъде идентичен за всички единици i .

В съответствие с Грейнджър, процедурата за проверка наличието на причинно-следствена връзка е да се тества нулевата хипотеза за наличие на значими влияния на миналите стойности на променливата x върху настоящата стойност на променливата y . Тестът предполага, че вероятно има причинно-следствена връзка за някои единици, но не задължително за всички.

Броят на лаговете (K), които се включват в регресионното уравнение, се определя въз основа на информационните критерии на Akaike, Schwarz и Hannan–Quinn. Необходимо е да се отчете, че при

определянето на максималния брой лагове е необходимо да се следва правилото $T > 5 + 3 * K$. Предвид това, в настоящето изследване включваме един лаг при построяването на регресионните уравнения, който е максимално допустимият предвид продължителността на изследваните динамични редове. Проверката на нулевата хипотеза се основава на W -bar, Z -bar и Z -bar tilde statistics. Според Думитреску и Харлин (2012) при голям брой единици и относително към динамичен ред, какъвто е и настоящият панел, Z -bar tilde statistics дава най-достоверни резултати, което е установено въз основа на редица Монте Карло симулации.

3. ЕМПИРИЧНИ РЕЗУЛТАТИ И ДИСКУСИЯ

При анализа на панелни данни от съществено значение е методът, чрез който се оценяват параметрите на регресионните уравнения, поради необходимостта от контролиране на индивидуалната хетерогенност, информативността, променливостта и мултиколинеарността (Baltagi, 2005, pp. 4-7). Най-често се прилагат три метода - обединеният метод на най-малките квадрати (Pooled OLS), модели с фиксирани ефекти (FE) и модели със случайни ефекти (RE). Обединеният метод на най-малките квадрати предполага, че грешката е независима от единиците и е индивидуално и идентично разпределена, т.е. не се отчитат специфичните ефекти, които са постоянни във времето. Моделите с фиксирани и със случайни ефекти отчитат тези ефекти, като основната разлика между двата модела е третирането на ненаблюдаваните променливи в регресията.

Основно изискване при съставянето на регресионните модели е тяхната коректна спецификация, което е свързано със стационарността на динамичните редове. За целта е установен порядъкът на интегрираност на променливите чрез панелните тестове за единичен корен на Im-Pesaran-Shin и Maddala-Wu, при които на проверка се подлага нулевата хипотеза за нестационарност.

Променливите са проверени за панелен единичен корен като се приложени два сценария. При първия като детерминистичен компонент в моделите се въвежда само константа, а при втория сценарий се въвеждат константа и времеви тренд. Оптималният брой лагове е определен въз основа на информационния критерий на Akaike. Резултатите от проверката за нестационарност на обхванатите в изследването променливи показват, че логаритмите на брутният вътрешен продукт на човек от населението са интегрирани от първи порядък, а останалите показатели са стационарни.

Оценени са три панелни регресионни модели – обединеният метод на най-малките квадрати, модели с фиксирани ефекти и модели със случайни ефекти. Въз основа на резултатите от диагностичните проверки за избор на най-подходящ модел (F-теста за значимостта на груповите ефекти, LM-теста на Breusch-Pagan и теста на Hausman), като такъв и в двата случая е определен моделът със случайни ефекти.

В регресионното уравнение, чрез което се проверява хипотезата за процес на абсолютна бета-конвергенция, параметрите пред лаговата променлива на БВП на човек от населението са отрицателни и статистически значими (таблица 1). Средногодишната скорост на сближаване на страните от ЕС-28 към общото равновесно състояние е 17,8%, а времето, за което биха се компенсирани половината от различията в икономическото развитие, е приблизително 3,9 години ($hl = 3,876$).

В регресионното уравнение на условната бета-конвергенция оценката на параметъра пред лаговата променлива е с отрицателен знак и статистически значима при риск от грешка под 1% - $b = -0,988$ (таблица 1). Отчита се положителен ефект върху темпа на сближаване при добавяне на структурните променливи - скоростта на конвергенцията между страните нараства до 63,2% средногодишно. Следователно и времето, за което се редуцира половината от изоставането, се съкращава, в случая близо четири пъти – от 3,9 до 1,1 години. Параметрите пред променливите „плащания по ЕСИФ“, „индекс на човешкия капитал“, „прираст на населението“ и „брутни вътрешни спестявания“ са статистически значими, като значимостта на индекса на човешкия капитал е при риск от грешка 10%. Параметърът през променливата „плащания по ЕСИФ, коригирани с индекса за възприемане на корупцията“ не е статистически значим, което означава, че корупцията не е фактор, както за процеса на сближаване, така и за значението на плащанията по фондовете за този процес. Наблюдава се разнопосочно влияние на статистически значимите факторни променливи в модела на условната бета-конвергенция - знаците пред параметрите на променливите ESIF и GDS са положителни, а пред HSI и POP отрицателни. Нарастването с 1% на плащанията по фондовете и брутната добавена стойност водят до нарастване на брутният вътрешен продукт на човек от населението съответно с 0,008% и 0,072%. Най-силно е влиянието на прираста на населението, чисто еднопроцентно намаление води до намаление в икономическия растеж с 1,248%.

Таблица 1. Оценки на регресионните уравнения на бета-конвергенцията

Факторни променливи	Абсолютна бета-конвергенция	Условна бета-конвергенция
	Случайни ефекти	Случайни ефекти
Const	3,307*** (0,465)	10,187*** (2,659)
GDP_{pc}	-0,714*** (0,099)	-0,988*** (0,105)
$ESIF$	-	0,008*** (0,003)
$ESIF*cpi$	-	-0,001 (0,003)
HCI	-	-0,068* (0,039)
POP	-	-1,248** (0,569)
GDS	-	0,072*** (0,014)
R^2	0,231	0,348
CD	30,960***	30,877***
PBG	11,861***	11,518***

Забележка: С три звезди са отбелязани статистически значимите оценки при риск от грешка 1%, с две звезди при риск от грешка 5% и с една звезда при риск от грешка 10%. CD е значението на тестовата характеристика на теста за пространствена зависимост на Pesaran, а PBG на тестовата характеристика на теста за автокорелация на Breusch-Godfrey. Стандартните грешки на оценките на параметрите са представени в скоби.

Хипотезата за наличие на причинно-следствена връзка е проверена между brutния вътрешен продукт и статистически значимите фактори от регресионното уравнение на условната бета-конвергенция. Резултатите са представени в таблица 2. Установено е наличие на еднопосочна причинно-следствена връзка между brutния вътрешен продукт на човек от населението и индекса на човешкия капитал, т.е. икономическият растеж е причина за измененията в HCI . Двупосочна причинно-следствена връзка съществува между GDP_{pc} и останалите три значими за икономическата конвергенция структурни променливи – $ESIF$, POP и GDS .

Таблица 2. Резултати от теста на Думитреску и Харлин

<i>Causality</i>	<i>Z-bar tilde</i>	<i>Causality</i>	<i>Z-bar tilde</i>
$GDP \rightarrow ESIF$	15,092 (0,000)	$GDP \rightarrow POP$	25,280 (0,000)
$ESIF \rightarrow GDP$	19,190 (0,000)	$POP \rightarrow GDP$	8,937 (0,000)
$GDP \rightarrow HCI$	7,250 (0,000)	$GDP \rightarrow GDS$	19,191 (0,000)
$HCI \rightarrow GDP$	1,581 (0,114)	$GDS \rightarrow GDP$	7,329 (0,000)

Забележка: Значенията на тестовите характеристики, при които нулевата хипотеза не може да се отхвърли при равнище на значимост $\alpha=0,05$, са отбелязани с **потъмнен** шрифт.

4. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Основните изводи и обобщения, които биха могли да се направят въз основа на резултатите от емпиричното изследване, са както следва. *Първо*, използването на подхода на бета-конвергенцията показва процес на намаляване на различията в икономическото развитие между страните от ЕС в периода 2014-2020 г. При специфицирането на регресионните уравнения на абсолютната и условната бета-конвергенция е установено, че моделите със случайни ефекти са по-подходящи в настоящето изследване. *Второ*, структурните променливи в моделите на условната бета-конвергенция, с изключение на плащанията по фондовете, коригирани с индекса за възприемане на корупцията, имат значимо влияние върху прираста на brutния вътрешен продукт на човек от населението и процеса на сближаване. *Трето*, плащанията по европейските структурни и инвестиционни фондове са предпоставка за икономическото развитие. Същевременно човешкият капитал може да се разглежда като следствие, но не и като причина за растежа на икономиките. В съответствие с икономическата логика са резултатите по отношение каузалността между brutния вътрешен продукт и brutните вътрешни спестявания, която е двупосочна.

Тази публикация е в рамките на проект № КП-06-М55/1 от 15.11.2021 г. „Конвергенция или дивергенция в ЕС: оценка на интегрираните териториални инвестиции в европейската политика за регионално развитие“, финансиран от Фонд „Научни изследвания“.

ЛИТЕРАТУРА

- Antunes, M., Viegas, M., Varum, C., & Pinho, C. (2020). The Impact of Structural Funds on Regional Growth: A Panel Data Spatial Analysis. *Intereconomics*, 55(5), 312-319.
- Baltagi, B. (2005). *Econometric Analysis of Panel Data*, 3rd ed. Chichester: John Wiley & Sons Ltd.

- Barro, R. J., Sala-i-Martin, X., Blanchard, O. J., & Hall, R. E. (1991). Convergence across states and regions. *Brookings papers on economic activity*, 107-182.
- Becker, S. O., Egger, P. H., & Von Ehrlich, M. (2018). Effects of EU regional policy: 1989-2013. *Regional Science and Urban Economics*, 69, 143-152.
- Bussoletti, S., & Esposti, R. (2004). Regional Convergence, Structural Funds and the Role of Agriculture in the EU. A Panel-Data Approach (No. 220).
- Cappelen, A., Castellacci, F., Fagerberg, J., & Verspagen, B. (2003). The impact of EU regional support on growth and convergence in the European Union. *JCMS: Journal of Common Market Studies*, 41(4), 621-644.
- Crescenzi, R., Di Cataldo, M., & Rodríguez-Pose, A. (2016). Government quality and the economic returns of transport infrastructure investment in European regions. *Journal of Regional Science*, 56(4), 555-582.
- Croissant, Y., & Millo, G. (2018). *Panel data econometrics with R*. John Wiley & Sons.
- Dall'Erba, S., & Le Gallo, J. (2008). Regional convergence and the impact of European structural funds over 1989–1999: A spatial econometric analysis. *Papers in Regional Science*, 87(2), 219-244.
- Dumitrescu, E. I., & Hurlin, C. (2012). Testing for Granger non-causality in heterogeneous panels. *Economic modelling*, 29(4), 1450-1460.
- Ederveen, S., Gorter, J., Mooij, R. D., & Nahuis, R. (2003). Funds and Games: The Economics of European Cohesion Policy. ENEPRI Occasional Paper No. 3, October 2003.
- Ederveen, S., De Groot, H. L., & Nahuis, R. (2006). Fertile soil for structural funds? A panel data analysis of the conditional effectiveness of European cohesion policy. *Kyklos*, 59(1), 17-42.
- Fiaschi, D., Lavezzi, A. M., & Parenti, A. (2018). Does EU cohesion policy work? Theory and evidence. *Journal of Regional Science*, 58(2), 386-423.
- Maynou, L., Saez, M., Kyriacou, A., & Bacaria, J. (2016). The impact of structural and cohesion funds on Eurozone convergence, 1990–2010. *Regional Studies*, 50(7), 1127-1139.
- Mohl, P., & Hagen, T. (2010). Do EU structural funds promote regional growth? New evidence from various panel data approaches. *Regional Science and Urban Economics*, 40(5), 353-365.
- Rodríguez-Pose, A., & Garcilazo, E. (2015). Quality of government and the returns of investment: Examining the impact of cohesion expenditure in European regions. *Regional Studies*, 49(8), 1274-1290.
- Scotti, F., Flori, A., & Pammolli, F. (2022). The economic impact of structural and Cohesion Funds across sectors: Immediate, medium-to-long term effects and spillovers. *Economic Modelling*, 111, 105833.
- Петков, П. (2020). Иконометрия с Gretl. Свищов, АИ" Ценов.

EVALUATING ALTERNATIVES FOR LONG-RANGE PLANNING UTILIZING COMBINATORY QSPM-IE IN TRADE ORGANIZATIONS

Elvis Elezaj

University “Haxhi Zeka” Pejë, Kosovo, elvis.elezaj@unhz.eu

Bekë Kuqi

University “Haxhi Zeka” Pejë, Kosovo, beke.kuqi@unhz.eu

Abstract: For a long time, strategic planning has been an intriguing field for many academic strategists and people of the professional field, looking to the future and the changes, that come as inevitability for strategic planning, especially long-range planning. Many people of professionalism field, expertise, and consultancy have used strategic planning as an important and weighty dimension than the orientation of various organizations towards success and sustainability in the industry. Therefore, long-range planning through QSPM-IE enables the identification of problems and crafting clarity in effective decision-making. Through QSPM many of us can see the ranking of alternatives and the assessment of the current state of the organization closely related through the internal factors evaluation (IFE) and external factors evaluation (EFE). This paper brings to the surface the clearness of strategic planning in the long-range and the sustainable evaluation of the alternatives of a trade organization's taken as case studies.

Keywords: long-range planning, evaluating alternatives, QSPM-IE, and trade organizations.

1. INTRODUCTION

The nature of evaluating alternatives, especially strategic or long-range ones, is a very important segment of every organization manager. This nature means a very extend spectrum of analyzes and options placed in front of (Elezaj et al. 2021; Mintzberg & Waters, 1985) which foresees a whole series of consecutive and inevitable or unavoidable actions of the functioning of the task of every manager. The analysis of long-range plans requires a great and deep focus of analysis and critical thinking in order to make an accurate and effective decision (Elezaj & Kuqi, 2021; Thompson, Strickland & Gamble, 2007). Authors, in many researches have referred to the evaluation of alternatives in long periods of time as strategic planning, which means a synonymous of longevity, consistency and self-maturity of organizations for a cycle that is as sustainable and stasis-length. Strategic or long-range planning (Weihrich, 1982; McGinnis, 1984; David, 2009) refers to a logical framework and the mental growth of many leaders of organizations to reach a stage of solid organizational comfort. This increment in mental logic among managers further develops a psycho-analysum of actions and activities that must be undertaken all day, every day (Elezaj, 2018). Furthermore, this psycho-analysum has led to an important segment of managers and leaders of organizations in orientations towards the potential of people and their mental growth "*hermeneutics*" to refer to the organization of every action where the basis of planning in periods of long will be attributed to the appearance based initially on the work. This type of planning in the precise sense is very difficult, unclear to build with certainty, a logical connection of experience, skills and managerial actions, but above all a conscious and aspiring movement for results. Furthermore, this analysis is a very complex and thicken dimension to be analyzed as a whole. But through IFE and EFE, I will enable us to analyze these case studies in trade activities more consistently and in detail. Many people in the professional field have contributed by developing different techniques and calculations to arrive at a comprehensive and insurmountable analysis to be applied by the leaders of organizations, but there is still not something clearly crafted as a complete problem solver. If we look at the retrospective of QSPM and IE, the models are very profitable, created and developed to produce richly analysis inside and outside the organization (Brews & Purohit, 2007) to make a clear planning and decision. The generation of options is a multi-set of variants (Mintzberg, 1987, Elezaj et al. 2021; Kuqi et al. 2020) offered by the analytical flow of the variables and factors of the IFE and EFE analysis, where through these multi sets and combinatory we can create a series of simulations and pre-tests to see which of the analyzes are the best offered towards the solution that is accurate and clear. The development of clearness alternatives probably means half of the solution of problem, so managers are always required to have a clear and very conceptual approach to identifying the problem, in order to correctly generate its solution.

2. MATERIALS AND METHODS

The research methodology in this paper refers to the method and process of data collection and survey of key respondents on the information that will be extracted from the case study in this research. Therefore, the collection

of these data is made possible thanks to the questionnaire and research questions. The methodology of this research process is based on the survey questionnaire and questions research. The realization of the questionnaires was done in the method of direct interviews (face to face) with managers/owners or representatives of trade enterprises. This questionnaire is arranged in a population of trade organizations in Kosovo, which encounter the biggest problem in making sustainable and long-range plans. The methodology is based on the ranking scale for the lowest level codified with 1 and that with 4 as the highest level of performance. Based on the weight component of each variable which will be ranked according to activity and operation. The case studies that are taken as a elaborative, analyzing and interpreting are 100 case studies in Kosovo, focused in trade organizations.

3. RESULTS

External Factors Evaluation (EFE) Matrix

Table 1. EFE Matrix for trade organizations

<i>Opportunities</i>	<i>Weight</i>	<i>Rating</i>	<i>WScore</i>
(O1) Continuously growth	0.06	4	0.24
(O2) Improvement quality	0.07	3	0.21
(O3) Innovations in focus	0.08	2	0.16
(O4) Entrance in international markets	0.09	3	0.27
(O5) Motivated staff	0.05	4	0.20
(O6) Continuously consultant	0.04	2	0.08
(O7) Qualification of employees	0.04	3	0.12
(O8) Priorities in investments	0.02	2	0.04
<i>Threats</i>			
(T1) Rivalry	0.07	3	0.21
(T2) High taxes	0.05	4	0.20
(T3) Informal economy	0.09	4	0.36
(T4) Environmental instability	0.08	3	0.24
(T5) Legislation and laws	0.07	4	0.28
(T6) Importance of staff	0.08	3	0.24
(T7) Tax in earnings	0.06	3	0.18
(T8) Economic crisis	0.05	2	0.10
Sum	1.00	1 – 4	3.13

From the evidence expressed above, we can emphasize that a number of variables were taken into consideration by the external evaluation analysis or EFE. Therefore, we can conclude that the variables that have argued loudly in this table are: O4–Entrance in international markets (0.27 or .27), O1–Continuously growth (0.24 or .24), O2–Improvement quality (0.21 or .21) and O5–Motivated staff (0.20 or .20) which means the Opportunity component. As for the Threats component, we can highlight the variables that played the biggest role in this research: T3–Informal economy (0.36 or .36), T5–Legislation and laws (0.28 or .28), T4–Environmental instability (0.24 or .24) and T6–Importance of staff (0.24 or .24). Referring to the table above, we can see that managers or leaders of organizations are more oriented to their external environment, respectively the threat component, following on the basis that the environment always produces different effects and behaviors that affect the work of managers. This means that organizations should focus more on the environment than on the national borders of the organization, I should see more horizon and not diagonally (45° vs. 180°).

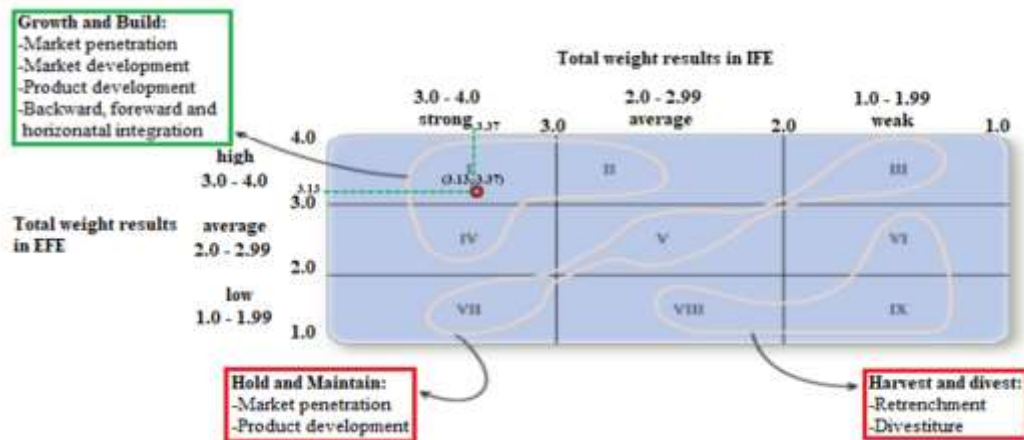
Internal Factors Evaluation (IFE) Matrix

Table 2. IFE Matrix for trade organizations

Strengths	Weight	Rating	WScore
(S1) Circulation capital	0.08	4	0.32
(S2) Growth investments	0.07	4	0.28
(S3) Export in growth	0.06	3	0.18
(S4) Extend in markets	0.08	4	0.32
(S5) Infrastructure	0.09	4	0.36
(S6) Earnings	0.09	4	0.36
(S7) Quality	0.06	3	0.18
(S8) Posturing	0.07	4	0.28
Weakness			
(W1) Export in growth	0.03	2	0.06
(W2) Skills and knowledge	0.04	3	0.12
(W3) Innovation	0.02	2	0.04
(W4) Market penetration	0.05	3	0.15
(W5) Profitability industry	0.07	2	0.14
(W6) Export in late	0.08	3	0.24
(W7) Limited investments	0.06	4	0.24
(W8) Access in finance	0.05	2	0.10
Sum	1.00	1 – 4	3.37

From the evidence expressed above, we can emphasize that a number of variables have been taken into consideration by the internal evaluation analysis or IFE. Therefore, we can conclude that the variables that have argued loudly in this table are: S5–Infrastructure (0.36 or .36), S6–Earnings (0.36 or .36), S1–Circulation capital (0.32 or .32), S4–Extend in markets (0.32 or .32), without forgetting the very important variables such as the growth of investments and the concentration in markets expressed by (0.28 or .28) which means the Strength component. As for the Weakness component, we can highlight the variables that played the biggest role in this research: W7–Limited investments (0.24 or .24), W6–Export in late (0.24 or .24), W4–Market penetration (0.15 or .15) and W5–Profitability industry (0.14 or .14). Further, the internal analysis emphasizes the strengths of the organization and the people and the aspect of its weaknesses, where the organization, although it has highlighted some points as weaknesses, it constantly tries to progress them and moves according to the conditions required by the environment.

Graphic 1. Preview of results of EFE and IFE of total attractiveness score (weight-score)

In the graph presented above, we see precisely and clearly the concentration of organizations located in the industry, which comes as a result of the evidence of ranking and weight for the presented variables. The built graph clearly explains the attractiveness of the industry in Kosovo and the movements of organizations throughout the industry, which let us understand their shape and concentration, which part they are more oriented to compete. The quadrants found above are $EFE=3.13$ and $IFE=3.37$, that specifically their positioning is ranked in the 1st quadrant (first), unfolding or revealing a series of strategic activities that must be undertaken in order for this position to remain sustain immovable (stable and mature).

4. DISCUSSIONS

From the above analysis, we can see that the concentration of trade organizations is more focused on their strengths and threats (one dimension from the internal and the other external), which let understand that organizations must be very careful in the analysis they do during the determination of alternatives for decision-making. Specifically, it is very necessary to give a clear importance to two dimensions during the analysis, as mentioned above, the environment is always dynamism and it is an unstoppable producer of changes which the organization must adapt to the resources from within (Elezaj and Morina, 2018; Elezaj et al. 2020). Further discussions also promote the form of concentration of trade organizations along the industry where they operate, which must be undertaken a series of actions and activities to keep it stable and mature. The strategies developed and disclosed from where we post are: focus on penetration into new markets, new product developments, new market development and also integration strategies in terms of quality and quantity. These strategic activities are aimed at improving and maintaining this stasis-length as much as possible in the life cycle of the organization (Elezaj et al. 2019; Kuqi, 2018). Moreover, this form of output in the results clearly provides a corridor of thought and analysis that trade organizations in Kosovo should see the quality and service as a very attractive tool to reach the consumer. Even from the analysis it can be seen that efforts have been made to increase the quality and service, but it should not be forgotten that the quality comes as a result of the staff and their skills. It can be seen that trade organizations in Kosovo tend to devote a large part of their focus to the competence of workers through training programs, workshops, one stop shops, etc. Clearly, these competencies will directly affect the growth of their innovations and creativity. Even though today the global crisis (Kuqi et al. 2021) has caused many organizations to see the environment with eye's that is even more difficult to approach and adapt, they are also moving towards the reduction of many jobs and the tendency to develop and invest has marked a slight decline in their actions. We are reminding that, based-view on RH and their competence is one of the segments that adapt the organization to its environment of mental and logical growth, the most accurate analysis of the changes that have occurred, the creation of a mechanism that clearly conceives the problem, and making decisions towards solving problems based on numbers.

5. CONCLUSIONS

As a conclusion in this research, we can clarify that analyzes such as IFE and EFE are necessary and indispensable when making decisions. As can be seen above in the graph, we can come up with the concept that the displayed strategic activities are necessary to be applied, because if they are not taken for granted for the analyzes and discussions that were derived, the organizations tend to shift their point-positioning and in the V (5th) and VII (7th) quadrants, contrary they can move on and tackle the second stage, which is *“hold and maintain”*. In addition, the concentrated organizations now appear to be in the first stage (1st), which is *“growth and build”* (Elezaj & Elezaj, 2018) where we necessarily have to apply the 180° theory of looking at the horizon in such a way that the production of the behaviors of the manager or leader of the organization should be coherent with the production of environmental movements.

ACKNOWLEDGEMENTS

Special acknowledgment goes to all trade organizations taken as case studies in this research article located in the Republic of Kosovo which enabled the concretization by providing all the necessary information about this research.

REFERENCES

- Brews, P., & Purohit, D. (2007). Strategic planning in unstable environments. *Long range planning*, 40(1), pp. 64-83.
- David, F. (2009). “The Strategic Planning Matrix – A Quantitative Approach.” *Long Range Planning* 19, no. 5 (October 1986): 102. Also, David, Fred, *Strategic Management Concepts and Cases*, (Prentice-Hall Publishing Company): Upper Saddle River, NJ.
- Elezaj, E. (2018). THE DETERMINATES OF TRANSFORMATIONAL LEADERSHIP IN KOSOVO SMEs. *Knowledge International Journal*, 26(6):1671-1674. DOI: [10.35120/kij26061671E](https://doi.org/10.35120/kij26061671E).

- Elezaj, E., & Elezaj, Nj. (2018). THE IMPORTANCE OF GE TOOL IN CHOOSING AND ASSESSING BUSINESS STRATEGY. *Knowledge International Journal* 26(6):1591-1596. DOI: [10.35120/kij26061591E](https://doi.org/10.35120/kij26061591E).
- Elezaj, E., & Kuqi, B. (2021). RATIONAL DECISION MAKING BASED ON ANALYZING ORGANIZATIONAL SURROUND FACTORS: A VIEW OF CRAFTING DIFFERENTIALITY AND EFFECTIVENESS IN KOSOVO ENTERPRISES. *KNOWLEDGE - International Journal*, 49(1), 41–45. Retrieved from <http://ikm.mk/ojs/index.php/kij/article/view/4618>.
- Elezaj, E., & Morina, D. (2017). THE ROLE AND IMPORTANCE OF SPACE MATRIX IN STRATEGIC BUSINESS MANAGEMENT. *Knowledge International Journal* 17.2; 1071-1076. <https://www.researchgate.net/publication/343949202>.
- Elezaj, E., Morina, D., & Draga E. (2019). THE IMPACT OF CORPORATE SOCIAL RESPONSIBILITY, IN THE SOCIETY INTEREST “KOSOVO CASE”. *Knowledge International Journal*, 34.1, 249-254. <https://doi.org/10.35120/kij34010249e>.
- Elezaj, E., Morina, D., & Kuqi, B. (2020). HOW ORGANIZATIONAL MATRIX STRUCTURE CAN IMPACT IN PROJECT MANAGEMENT SUCCESS. *International Multidisciplinary Scientific GeoConference: SGEM. Publisher Surveying Geology & Mining Ecology Management (SGEM)*, 20(1.1) 131-138. DOI: [10.5593/sgem2020/1.1/s01.017](https://doi.org/10.5593/sgem2020/1.1/s01.017).
- Elezaj, E., Shabani, H., Kuqi, B. & Hung, N.T. (2021). Managerial decision-making (DM) in Kosovo organizations based on SPACE model analysis by using AHP fuzzy method. *Journal of Sustainable Finance & Investment*, 11(2) pp: 1-16. DOI: [10.1080/20430795.2021.1891786](https://doi.org/10.1080/20430795.2021.1891786).
- Kuqi, B. (2018). Theoretical approach concerning the development of sustainable tourism as tourist destination in Kosovo. *Geojournal of Tourism and Geosites* 22(1):489. DOI: [10.30892/gtg.22218-305](https://doi.org/10.30892/gtg.22218-305).
- Kuqi, B., Elezaj, E., & Hasanaj, P. (2020). Development of Alternative Tourism in Kosovo – Peja Region. *Baltic Journal of Real Estate Economics and Construction Management* 8(1):93-101. DOI: [10.2478/bjreecm-2020-0007](https://doi.org/10.2478/bjreecm-2020-0007).
- Kuqi, B., Elezaj, E., Millaku, B., Dreshaj, A., & Hung, T. N. (2021). The impact of COVID-19 (SARS-CoV-2) in tourism industry: evidence of Kosovo during Q1, Q2 and Q3 period of 2020. *Journal of Sustainable Finance & Investment*, DOI: [10.1080/20430795.2021.1883986](https://doi.org/10.1080/20430795.2021.1883986).
- McGinnis, M. A. (1984). *Key to Strategic Planning: Integrating Analysis and Intuition*. Sloan Management Review, 26(1), pp. 45-52.
- Mintzberg, H. (1987). *Crafting Strategies*. Harvard Business Review School Press, Boston, MA. (July-August): pp. 66-75.
- Mintzberg, H., & Waters, J. A. (1985). Of strategies, deliberate and emergent. *Strategic Management Journal*, 6(3), pp. 257-272.
- Thompson Jr., A., Strickland, A.J., & Gamble, J. (2007). *Crafting & Executing Strategy: Concepts and Cases*. (McGraw-Hill Irwin Publishing Company): New York, NY, 2007.
- Wehrich, H. (1982). The TOWS Matrix: A Tool for Situational Analysis. *Long Range Planning* 15(2), pp. 54-66.

THE ECONOMIC COSTS OF YOUTH UNEMPLOYMENT IN NORTH MACEDONIA

Daniela Bojadjeva

University “Ss. Cyril and Methodius”-Faculty of Economics – Skopje, Republic of North Macedonia,
danielam@eccf.ukim.edu.mk

Predrag Trpeski

University “Ss. Cyril and Methodius”-Faculty of Economics – Skopje, Republic of North Macedonia,
predrag.trpeski@eccf.ukim.edu.mk

Gunter Merdzan

University “Ss. Cyril and Methodius”-Faculty of Economics – Skopje, Republic of North Macedonia,
gjunter.merdzan@eccf.ukim.edu.mk

Abstract: Youth unemployment is an issue that seriously concerns many countries, both developed and developing countries. Youth unemployment rates (as % total labor force ages 15-24) in North Macedonia is (36.9% in 2020), and despite recent improvements in labor market indicators, it has remained relatively high in comparison with the rest of Western Balkans countries (35.08% in 2020) and the EU average level (14.4% in 2019).

High youth unemployment and inactivity provoke many negative consequences both for young individuals and for the whole society. For young people the long-term unemployment status negatively affects their prospects to find decent jobs, increase the social exclusion by losing of their skills and qualifications; and have negative impact on health status. For society the costs of youth unemployment and inactivity include higher fiscal costs due to unemployment benefits, forgone earnings, and taxes; increase poverty and income inequality; and reduce the aggregate consumption. Also, the high rates of youth unemployment provoke migration process of young population from a country, which may jeopardize the prospects of country's future economic growth.

Facing with the problem of high youth unemployment rates, in the several past years, North Macedonia have proposed and implemented different policies and measures to decrease the youth unemployment rates (National Youth Strategy 2016-2025, Youth Employment Action Plan 2016-2020, Youth Guarantee plan (2020-2022, and etc). In that context, North Macedonia was the first country, outside from the European Union, that has implemented the Youth Guarantee program in 2018, as a pilot project. And since 2019, the Youth Guarantee program has become a regular part of the youth labour policy. All these policies put the focus on improving education and working skills because it is expected that education increases chances for employment of young people, especially for those that belong to NEET category.

Output and unemployment commonly move together. There are a number of empirical research with focus on the link between the output change and change in the unemployment. The most prominent one is the empirical research of Okun (1962) who defined the relationship between the change in the unemployment rate and the change of output growth rate. Therefore, the concept of the Okun's Law is often used as a basis for developing of econometric models for estimation of the cost of unemployment in the economy. Calculation of economic costs is very useful for policy makers as a tool for evaluation of the costs and benefits of policy measures for increasing the employability in the economy.

Thus, the focus of this research is to calculate the costs of GDP from youth unemployment in North Macedonia in the period from 2010 to 2021. For that purpose, based on the MakStat database of the State Statistical Office of the Republic of North Macedonia (SSO), authors developed an econometric model to calculate the loss of GDP from youth unemployment. From the obtained results, costs from total unemployment are on average 1.62% from potential GDP over the period 2010-2020, while the costs from youth unemployment varies from 0.57% in 2011 to 0.14% in 2020. Also, authors discuss results and give some recommendations for overcoming the challenges of high youth unemployment.

Keywords: youth unemployment, economic growth, Okun's law, growth rates, youth unemployment rates

1. INTRODUCTION

One of the most serious macroeconomic problems for a country is unemployment. It is associated with the wasting of human resources, the weak performance of labour market, the potential risk of inflationary pressures in the economy, and etc. Economic costs from unemployment can be estimated by calculating the unmanufactured volume of gross domestic product (GDP) in the given year (Fiti et al. (2013). Economic costs arise because resources are not fully exploited due to unemployment (Grinevica and Rivza (2017)).

Maybe the most serious aspect of the problem of unemployment is the high rates of youth unemployment. High youth unemployment and inactivity provoke many negative consequences both for young individuals and for the whole

society. For young people the long-term unemployment status negatively affects their prospects to find decent jobs, increase the social exclusion by losing of their skills and qualifications; and have negative impact on their health status. For society the costs of youth unemployment and inactivity include higher fiscal costs due to unemployment benefits, forgone earnings, and taxes; increase poverty and income inequality; and reduce the aggregate consumption. Also, the high rates of youth unemployment provoke migration process of young population from a country, which may jeopardize the prospects of country's future economic growth.

In the recent economic crisis unemployed young people aged 15-24 were hardest hit. The recent statistics suggest that the youth unemployment rate is twice as much higher than the average rate of unemployment in the European Union. Negative effects of the problem with youth unemployment have been felt differently in different EU's regions (Putun et al (2017)). Countries from South and Eastern Europe persistently recorded youth unemployment rates significantly higher than the EU average level (14.4% in 2019).

North Macedonia is not an exception case. Youth unemployment rates (as % total labor force ages 15-24) in North Macedonia is 36.9% in 2020, and despite recent improvements in labor market indicators, it has remained relatively high in comparison with the rest of Western Balkans countries (35.08% in 2020) and the EU average level. Duality of the problem of youth unemployment depicts the weak capacity of the Macedonian economy to grow and create new and decent jobs from one hand, and the high rates of youth unemployed persons slowing the economic development in the country from the other hand. The economic growth rates are anemic. In the last fifteen years the average yearly growth rate has varied from 3 to 5%.

During the period 1990-2009, the labour market in North Macedonia is characterized with modest rates of employment (50% to 60% from active population) and very high rates of unemployment (36% on average). Trpeski (2012) explained that the problem with unemployment in North Macedonia is largely structural. The total rate of unemployment can be explained by changes in long-term unemployment (87.16%), and with 13.24% through changes in short-term unemployment. Another problem is the high rates of informal economy. A part of unemployed persons is engaged in the informal economy, which makes the foggy situation with the real number of both unemployed and employed persons. Fiti et al. (2013) estimated the rate of informal employment during the whole (transition and post transition) period is 26%-30% of GDP. In 2009 the Employment service agency (ESA) changed the procedure and rules for registration of unemployed persons. A direct consequence was the sharp decline of the unemployment rates (for 12.5%) after 2010. The new methodology creates a clearer picture about the number of unemployed people. The rates are still high compared with unemployment rates in the EU's countries, but the trends in changes of unemployment rates are more consistent with the changes in the GDP growth rates during the period 2010-2020. However, the problem with youth unemployment is still very urgent. The average rate of youth unemployment (of persons aged 15-24) over the period 2010-2020 is 45%. The high level of youth unemployment is a motive and consequences for massive emigration of skilled youth persons. In the empirical research, Petreski (2021) found that during the last 10 years around 32% of the high-skilled workers have left the country. The massive emigration of youth and skilled persons jeopardizes the prospects of growth and development of domestic economy in the upcoming period. The need for a comprehensive approach to solving the problem with the low level of youth employability is more than urgent. Therefore, calculation of economic costs of youth unemployment should help in the process designing and evaluating the active and passive labour measures.

The rest of the research paper is organized as follows: after the literature review about the relevance of the Okun's law and potential GDP as a two component of the concept of calculation of economic costs of youth unemployment, in the third part the research methodology is explained. The fourth part discusses the obtained result and in the last authors present their inferences.

2. LITERATURE REVIEW

The empirical literature regarding the economic cost of unemployment is based on models on the concept of Okun's law and calculation of potential GDP, as a main research framework (Grinevica and Rivza (2017), An et al. (2021), Anderton (2014), Fiti et al. 2013).

Economic literature is abundant with empirical studies regarding the relationship between the changes in the rates of unemployment and economic growth rates. Among them, the most influential is that of Okun (1962) which defines the basic relation between unemployment and output and gives the vital link between the market of goods and services and the labour market. Okun's law, typically expressed as a negative linear association between the cyclical component of the unemployment rate (the difference between the actual and natural unemployment rates) and the output gap (the difference between the real output and potential output). It states that if the rate of unemployment falls to 1% then the output (gross domestic product) will be increased by 3%. Okun's law derives a stylized fact that real GDP must grow faster than potential GDP to decrease the rate of unemployment.

The following studies on the empirical testing of relationship between unemployment and output confirm the validity of Okun's law (Lee 2000, Moosa 2008, Anderton 2014), but they found that Okun's coefficient can change over time and across countries and regions, and its value depends on labor laws, technology, preferences, social customs, and demographics. Moosa (2008) found that Okun's coefficients for Arab countries is statistically insignificant because the output growth does not transform into employment gains. Sadiku et al (2015), analyzed the relationship between unemployment rate and economic growth in Macedonian economy during the period 2000-2012 and didn't find statistically insignificant relation between unemployment and output growth. They conclude that a cyclical recovery is not accompanied by a reduction in unemployment. Unemployment analysis for that period reveals some specific aspects of the economy: the collapse of some economic activities, the lack of dynamism of emerging of new sectors, low export, low inflow of foreign direct investment, large informal economy, and may be the most important the inefficient labour market policies.

An et al. (2021) analyzed the relevance of the Okun's law in advanced and emerging and less developed economies. Their findings suggest that in emerging and less developed economies the cyclical sensitivity of unemployment is lower than in the advanced economies. Lower income countries tend to have more informal labour markets, which reduces the sensitivity of the unemployment gap to the business cycles. Workers in these countries can more easily switch between formal and informal employment, rather than between employment and unemployment. Another important empirical result of their study is finding that Okun's law in advanced economies is more important for the youth population than for the adult. Intuition behind this result they found in the labour market policies and employment protection regulations, where the youth are typically more likely to be employed under temporary contracts, which tend to have lower hiring and firing costs.

Calculation of potential GDP is very challenging, both for developed and developing economies (Fiti et al. 2013). However, the concept of potential GDP and the natural rate of unemployment are two crucial macroeconomic concepts with indispensable importance in designing macroeconomic policies (monetary, fiscal, labour policies and etc.) Fiti et al. (2013) pointed out the analytical values of these concept for Macedonian economy. Analysis and calculation of potential GDP gives inside of the allocative efficiency of the economy, the effects of international trade on the economic activity, the link between the markets of good and services with the labor market. Also, by applying the concept of potential GDP and natural rate of unemployment can be explained atypical movements in relations between output growth and unemployment rates in the transition and post-transition period in the country (for instance: public sector is the key absorber of newly employed persons, high rates of informal economy, weak business sector with slow dynamic of new job creations, rigid labor protection policies and etc). Therefore, calculation of the economic costs of youth unemployment based on the concept of calculation of Okun's coefficient and potential GDP gives a reliable analytical framework for policy makers to design labor policies and to evaluate the effects of labor market measures.

3. RESEARCH METHODOLOGY

The concept for the design of the research methodology is based on the approach used by Grinevica and Rivza (2017), Balan (2014), and stylized facts for the potential GDP calculated by Fiti et al. (2013). The methodology approach for calculation consist of two parts. In the first part the Okun's coefficient is calculated and in the second part the potential GDP levels are calculated. After this, by using data for youth unemployment aged (15-24) authors calculated the economic costs of youth unemployment for the period from 2010 to 2020.

To analyze the Okun's law and to calculate the Okun's coefficient in the case of North Macedonia, the paper uses data for the unemployment rates and the real GDP growth rates during the period from the first quarter of 2010 to the last quarter of 2020. The period after 2020 is not considered in the analysis due to unfavorable circumstances caused by several economic and non-economic factors (pandemic health crisis and crisis with energy prices and supply) which provoke spurious results for the Okun's coefficients. As a main source of data was used the MakStat database of the State Statistical Office of the Republic of North Macedonia (SSO). Table 1 provides explanations of the variables used in the model.

Table 1. Explanation of the variables included in the empirical research

Type	Name	Label	Description	Source
Dependent	Unemployment rate	u_t	Indicator of the participation of unemployed persons in the total labour force. Unemployed persons are those who did not work during the reporting week, were actively looking for work and were ready to accept employment in the following two weeks after the reporting week.	SSO
Independent	The growth rate of real GDP	g_t	Indicator of the growth of produced final goods and services in a country during one year with constant prices since 2005.	SSO

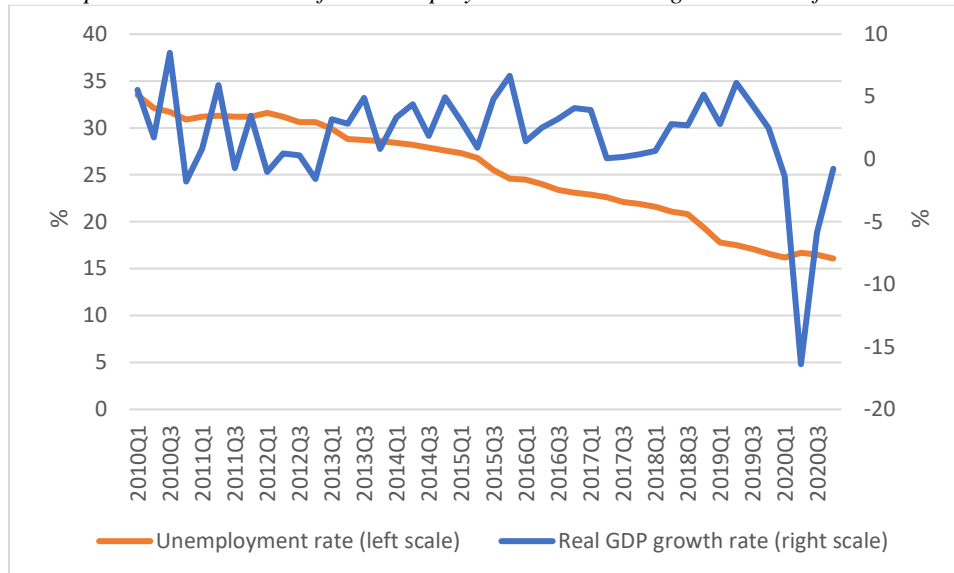
Table 2 and Graph 1 depicts the specific descriptive statistics for the unemployment rate and the real GDP growth rate for the period 2010Q1 -2020Q4. The average value for the rate of unemployment over the analyzed period is 25.3%, while the Macedonian economy grew by an average rate of 1.9% in the same period. Another characteristic is the constant downward trend of the unemployment rate with a maximum value in the first quarter of 2010 (33.5%) and a minimum value in the last quarter of 2020 (16.1%). During the examined period, the real GDP growth rate recorded a highest negative value of 16.4% in the second quarter of 2020, due to well-known reasons with the health crisis caused by the disease Covid-19, while in the third quarter of 2010, the real GDP had a maximum growth rate of 8.5%.

Table 2. Descriptive statistics of the empirical data

Variable	Observations	Mean	Std. Dev.	Min	Max
Unemployment ratio	44	25,3	5,4	16,1	33,5
The growth rate of real GDP	44	1,9	3,9	-16,4	8,5

Source: Author's calculations.

Graph 1. The movement of the unemployment rate and the growth rate of real GDP

Source: SSO.

For analyzing the relevance of Okun's Law in Macedonian economy (i.e., to examine the impact of the change in real GDP growth rate on the unemployment rate) and to calculate the Okun's coefficient it was used a modified version of the model applied by Sadiku et al. (2015). The mathematical formula for testing Okun's law is as follows:

$$u_t = \alpha + \beta_1 g_t + \beta_2 u_{t-1} + \varepsilon_t, \quad (1)$$

where u_t is the unemployment rate, g_t is the real GDP growth rate, u_{t-1} is the one-period lagged unemployment rate and ε_t represents the error term. β_1 and β_2 are coefficients for an estimation of the impact of growth rate (i.e., Okun's coefficient) and lagged unemployment rate on the unemployment rate, respectively. The following hypothesis were tested:

Hypothesis 1:

H₀: $\beta_1 \geq 0$, the relationship between the change in unemployment rate and the change in real GDP growth rate is non-negative

H₁: $\beta_1 < 0$, the relationship is negative.

Hypothesis 2:

H₀: $\beta_2 \geq 0$, the relationship between the change in unemployment rate at time t and its first order lag is non-negative

H₁: $\beta_2 < 0$, the relationship is positive

Before proceeding with the evaluation of the equation (1), it is helpful to make a seasonal adjustment of the data, since we are dealing with quarterly data for both variables for the period 2010Q1-2020Q4. Furthermore, since time series is used, it is necessary to check the properties of the series to determine the testing technique of the above equation. Therefore, the Augmented Dickey-Fuller test contains the unit root of the time series. After checking the time series, a trend component is also determined; therefore, the trend component is included in the calculations of the stationarity in the equations and the intercept. The results of the unit root test are shown in Table 3.

Table 3. Results of the unit root test

Variable	ADF-Test (Trend and Intercept)	Stationarity
Unemployment rate	-3,936517**	I(0)
Real GDP growth rate	-4,658166***	I(0)

*** $p < 0,01$; ** $p < 0,05$; * $p < 0,1$

Source: Author's calculations.

Obtained results show that both variables are integrated from zero (0) order, which means that both variables are stationary in level. According to this situation, since both variables are integrated into the I(0) level, applying the ordinary least squares method is the best and most straightforward. The results of testing Okun's law through the ordinary least squares technique are given in Table 4.

Table 4. Results of the model estimation

Dependent variable: Unemployment rate

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
Real GDP growth rate	-0,042220**	0,018219	-2,317330	0,0257
Unemployment rate (-1)	1,011314***	0,013511	74,84955	0,0000
Constant	-0,613615*	0,343583	-1,785928	0,0817
R-squared	0,993323			
Adjusted R-squared	0,992989			
F-statistic	2975,269			
Prob. (F-statistic)	0,000000			

*** $p < 0,01$; ** $p < 0,05$; * $p < 0,1$

Source: Author's calculations.

The obtained results show that for the analyzed period (2010Q1-2020Q4), the Okun's law is relevant for the Macedonian economy. The coefficient before the real GDP growth rate has a negative sign and it is statistically significant at the 5% significance level, which means that a decrease in the real GDP growth rate causes an increase in the unemployment rate. In the case of the Macedonian economy, for the analyzed period, a decrease of 1% in the real GDP growth rate causes an increase in the unemployment rate by 0.04 percentage points. These findings are opposite to the conclusions of Sadiku et al. (2015). The difference in the results is due to the different analyzed period and the change in the labour regulation (June 2009) when the Employment Services Agencies (ESA) has changed the methodology for recording of the unemployed persons. Also, it should be noted that the calculated Okun's coefficient is relatively low, but the result is in accordance with the findings of An et al. (2021) i.e. the lower income countries (emerging market and developing economies) tend to have more informal labour markets, which may reduce the sensitivity of the rate of unemployment to the business cycle of the economy. Also, the lower sensitivity of the rate of unemployment in the case of North Macedonia, and its constant decreasing trend can be explained by the very intensive wave of migration of youth and active population in the last fifteen years.

According to the results of the research study made by Fiti et al. (2013) the average growth rate of potential GDP for Macedonian economy is on average 4.4%. Also, they noted that in 2005 the GDP gap was zero, which implies that actual GDP and potential GDP are equal. In 2005 the level of GDP was higher than the level of GDP in 1991, for the

first time after the beginning of transition processes. Therefore, we used GDP level 2005 as a base for calculation of the potential GDP level for the period 2010-2020. For calculation of economic costs from youth unemployment, we used the data for youth unemployment rate (aged 15-24) during the period 2010-2020, from the MakStat database of the SSO. In the calculation of the economic costs of youth unemployment we extract the impact of the natural unemployment. Due to the specific characteristics of the structure of unemployment in the Macedonian labour market, changes in the methodology for recording the unemployed persons by the ESA it is difficult to calculate the long-term natural rate of unemployment. Therefore, we will use the average rate for natural unemployment rate characteristic for the transition economies and emerging market economies which is around 6% - 7%. Calculations for economic costs made by Grinevica and Rivza (2017) are based on 6% natural unemployment rate. Considering the characteristics and dynamics of changes of unemployment and 30% of informal economy in Macedonian economy, we assumed that natural unemployment rate in North Macedonia is about 7%.

4. RESULTS AND DISCUSSION

Macedonian economy has significant costs from unemployment and from youth unemployment in particular, during the period 2010 -2020. The loss in potential GDP from unemployment from 2010 to 2012 was 1.02% on average. It was a period of economic history when Macedonian economy suffered from high rates of unemployment (above 30%). Due to the high rates of long-term unemployment (a direct consequences from transition process), high rates of informal economy, and old methodology for registration and recording the unemployed persons in the country, the unemployment rates were persistently high. After 2010, when ESA changed the methodology for registration and recording of unemployed persons, the data for the unemployed persons has become more realistic and depicts the real trends of unemployment on the labour market. Consequently, the rates of unemployment were decreasing, and the losses of potential GDP have decreased too. In 2020, the lost potential GDP due to unemployment dropped to 0.39 %. Applying the methodology explained above, we calculated costs of youth unemployment and presented them in Table 5

Table 5: The costs of youth unemployment over the period 2010 -2020

year	Potential GDP with 4.4% growth per year (in million EUR)	unemployment rate (in %)	unemployment rate - natural employment rate (estimated on 7%)	Lost potential GDP due to unemployment (in %)	Lost potential GDP due to unemployment (in million EURO)	youth unemployment rate (15-24) (in%)	Lost potential GDP due to youth unemployment (15-24) (in million EURO)	Lost potential GDP due to youth unemployment (15-24) (in %)
2010	6,241	32	25	1.05	65.53	53.7	35.19	0.56
2011	6,515	31.4	24.4	1.02	66.77	55.3	36.92	0.57
2012	6,802	31	24	1.01	68.57	53.9	36.96	0.54
2013	7,101	29	22	0.92	65.62	51.9	34.06	0.48
2014	7,414	28	21	0.88	65.39	53.1	34.72	0.47
2015	7,740	26.1	19.1	0.80	62.09	47.3	29.37	0.38
2016	8,081	23.7	16.7	0.70	56.68	48.2	27.32	0.34
2017	8,436	22.4	15.4	0.65	54.57	46.7	25.48	0.30
2018	8,807	20.7	13.7	0.58	50.68	45.4	23.01	0.26
2019	9,195	17.3	10.3	0.43	39.78	35.6	14.16	0.15
2020	9,599	16.4	9.4	0.39	37.90	35.7	13.53	0.14

Regarding the costs of youth unemployment (aged 15-24), the trend is similar as the trend in the rate and costs of overall unemployment during the analyzed period. During the period 2010 -2012, the losses in potential GDP from youth unemployment were on average 0.55% and they were significantly higher than the costs in 2019 and 2020. After 2013, the losses in potential GDP from youth unemployment were continuously decreasing and reached the minimum value in 2020 (0.14%).

However, the costs of youth unemployment are relatively high. Almost half of the total costs of unemployment are the costs of youth unemployment. The high rates of youth unemployment negatively affect the prospects of economic growth of the country. There are two channels of negative influence on the future economic growth and development. First channel, the long-term of youth unemployment increases the risks of social exclusion of youth and decreasing their chances to find a decent job. Secondly, because of long-term status of unemployed persons, youth are highly motivated to emigrate from the country. Consequently, Macedonian economy are losing their human capital, increasing the economic inefficiency, and narrowing down the capacity of economic growth in the

upcoming period. Interesting insides gives results from the field research of Bartlett et al. (2021). Their findings are complementary with the results of our research. Namely, as a key problem of fast integration of young people in the labour market is a skills mismatch between labour demand and labour supply. Employers are more interested in hiring experienced workers than young and newly graduated persons. So, young people are caught in the 'experience trap'. In addition to this long transition period from school to work (approximately this period is 2.5 years).

Facing with the problem of high youth unemployment rates, in the several past years, North Macedonia have proposed and implemented different policies and measures to decrease the youth unemployment rates (National Youth Strategy 2016-2025, Youth Employment Action Plan 2016-2020, Youth Guarantee plan (2020-2022, and etc). In that context, North Macedonia was the first country, outside from the European Union, that has implemented the Youth Guarantee program in 2018, as a pilot project. And since 2019, the Youth Guarantee program has become a regular part of the youth labour policy. All these policies put the focus on improving education and working skills because it is expected that education increases the chances for employment of young people.

5. CONCLUSION

Economic costs of youth unemployment in North Macedonia are significant portion of the economic costs of total unemployment. Youth unemployment has a negative impact on youth professional careers and as well as on economic growth and development of domestic economy. Long-term unemployment of young people increased the problem with negative 'experience trap' and increase the social exclusion of this population.

However, the problem of high rates of unemployment and youth unemployment in particular, is a direct consequence of the weak growth potential of the domestic economy and the weak rates of new jobs creation in the business sector. Therefore, in line with the need for a new strategy of economic development, stronger efforts are needed to further develop labour market measures, especially of active labour measures (ALM) and increasing their effectiveness. This is particularly important for the young unemployed population. Calculation of economic costs of unemployment can help to policymakers in the process of creating and evaluation of the effectiveness of applied labour measures.

REFERENCES

- An Z., A., Bluedorn, J. & Ciminelli, G. (2021). Okun's Law, Development, and Demographics: Differences in Cyclical Sensitivities of Unemployment Across Economy and Worker Groups, IMF working paper WP/21/270
- Anderton, R., Aranki, T. Bonthuis, B. & Jarvis, V. (2014). Disaggregating Okun's Law: Decomposing the Impact of the Expenditure the Impact of the Expenditure Components of GDP on Euro Area Unemployment, Working Paper Series, No. 1747, December, European Central Bank
- Balan M. (2014). "Analysis of Unemployment among Young Individuals from Romania by Econometric Methods", *Journal of International Auditing & Risk Management*, 3 (35), 90-97
- Bartlett W., Guxholli, S. & Jovanovski, P. (2021). Study on Youth employment in the Republic of North Macedonia, Ramhorst Amira (editor), Regional Cooperation Council
- Fiti T., Filipovski. V., Bogoev. J., & Trpeski. P. (2013). Potential GDP and natural rate of unemployment in Republic of Macedonia., Academy for sciences and Arts of Republic of Macedonia
- Grinevica L. & Riva B. (2017). Economic Costs of Youth Unemployment in Latvia, Research for rural development Vol.2 (pp.270-275)
- Lee, J. (2000). "The Robustness of Okun's Law: Evidence from OECD countries", *Journal of Macroeconomics*, 22, 331-356
- Moosa, I.A. (1997). "A cross – Country Comparison of Okun's Coefficient", *Journal of Comparative Economics*, 24(3), 335-56
- Okun A. M . (1962). "Potential GDP: Its measurement and significance", *Proceedings of the Business and Economics Section*, 98-103, American Statistical Association
- Petreski, M. (2021). How Migration, Human Capital and The Labour Market Interact in North Macedonia, Report drafted for the European Training Foundation under the supervision of the Vienna Institute for international Economic Studies
- Putun M., Karatas A.S., and Akyildiz I.E. (2017). "The Economic Consequences of the Youth Unemployment Case in EU Countries: A Critical Analysis", *International Journal and finance studies*, 9 (1), 77-99
- Sadiku M., Ibarimi, A. & Sadiku, Lj. (2015). "Econometric Estimation of the Relationship between Unemployment Rate and Economic Growth of FYR of Macedonia", *Procedia Economics and Finance*, 19, 69-81

SPECIFIC FEATURES OF THE ACCOUNTING OF INSURANCE (TECHNICAL) PROVISIONS OF INSURERS

Maia Iankova Natchkova

UNWE, Department “Accounting and Analysis”, Sofia, Bulgaria, maianch@mail.bg

Abstract: This publication highlights the specific features of the accounting of insurance (technical) provisions of insurers. The allocation and release of different types of insurance (technical) provisions suggest the occurrence of specific accounting operations, depending on the type of the insurance – direct insurance, active or passive reinsurance. Special focus is also put on the types of technical provisions that insurers establish, depending on the type of the insurance license they are holders of, and on the specific accounts to which established insurance (technical) provisions are accounted for.

The objective is to present, justify and outline the specific characteristics of the accounting of insurance (technical) provisions of insurers in terms of substance, time periods, provisioning method and technology, in the light of the best world accounting practices.

The details of allocated and released insurance (technical) provisions must be disclosed in the insurers’ financial statements in timely, authentic, objective, true and fair manner, in strict observance of the main accounting principles, rules, concepts and conventions.

Keywords: insurance (technical) provisions, accounting, financial statements of insurers.

СПЕЦИФИКИ ПРИ СЧЕТОВОДНОТО ОТЧИТАНЕ НА ЗАСТРАХОВАТЕЛНИТЕ (ТЕХНИЧЕСКИ) РЕЗЕРВИ НА ЗАСТРАХОВАТЕЛИТЕ

Мая Янкова Начкова

УНСС, катедра „Счетоводство и анализ”, София, Р. България, maianch@mail.bg

Резюме: Докладът е посветен на специфичните особености при счетоводното отчитане на застрахователните (технически) резерви на застрахователите. Заделянето и освобождаването на различните видове застрахователни (технически) резерви предполага възникване на специфични счетоводни операции в зависимост от вида на осъществяваното застраховане – пряко застраховане, активно или пасивно презастраховане. Специално внимание е отделено и на видовете технически резерви, които застрахователите образуват, в зависимост от вида на получения лиценз за застрахователна дейност, както и на специфичните счетоводни сметки, които отчитат образуваните застрахователни (технически) резерви.

Целта е да се представят, обосноват и открият в светлината на добрите световни счетоводни практики специфичните характеристики на счетоводното отчитане на застрахователните (технически) резерви на застрахователите по съдържание, срокове, начин и технология на образуване.

Информацията за заделените и за освободените застрахователни (технически) резерви трябва да бъде оповестена във финансовите отчети на застрахователите своевременно, достоверно, обективно, правилно, вярно и точно при спазване на основните счетоводни принципи, правила, концепции и конвенции.

Ключови думи: застрахователни (технически) резерви, счетоводно отчитане, финансови отчети на застрахователите.

1. УВОД

Заделянето и освобождаването на различните видове застрахователни (технически) резерви предполага възникване на специфични счетоводни операции в зависимост от вида на осъществяваното застраховане – пряко застраховане, активно или пасивно презастраховане. В изследването е отделено специално внимание на видовете технически резерви, които застрахователите образуват, в зависимост от вида на получения лиценз за застрахователна дейност, както и на специфичните счетоводни сметки, които отчитат образуваните застрахователни (технически) резерви.

Целта е да се представят, обосноват и открият в светлината на добрите световни счетоводни практики специфичните характеристики на счетоводното отчитане на застрахователните (технически) резерви на застрахователите по съдържание, срокове, начин и технология на образуване.

Обект на разглеждане в изследването са специфичните особености при счетоводното отчитане на застрахователните (технически) резерви на застрахователите, а предмет - създаване на достоверна

информация за заделените и освободените застрахователни (технически) резерви, която да бъде вярно и точно отразена във финансовите отчети на застрахователите.

Характеристика на застрахователните (технически) резерви и на спецификите на счетоводното им отчитане

Застрахователните (технически) резерви са привлечен (чужд) капитал. Те са най-голямото пасивно перо в Отчета за финансовото състояние на застрахователите. Представяват основните задължения на застрахователите към застрахованите лица и към третите лица, ползващи се от застраховките по повод на дължими обезщетения поради възможността от сбъждане на застрахователния риск, респ. от настъпване на застрахователното събитие. „Техническите резерви са очаквания размер на задълженията на застрахователите по сключените застрахователни и презастрахователни договори. Достатъчността на техния размер е гаранция за възможността на застрахователя в бъдеще да покрие всички плащания, които произтичат от застрахователните договори. Размерът на техническите резерви се изчислява въз основа на стойността на задълженията, поети от застрахователя или презастрахователя, които се очаква да бъдат изпълнени в бъдеще по влезли в сила застрахователни или презастрахователни договори. Към тях се прибавят и разходите, свързани с изпълнението на тези задължения, както и стойността на възможното неблагоприятно отклонение от това очакване. Стойността на образуваните техническите резерви за целите на Баланса, съставен съгласно Платежоспособност II отговаря на настоящата стойност, която застрахователят би заплатил, ако прехвърли незабавно своите застрахователни и/или презастрахователни задължения на друг застраховател или презастраховател. Размерът на техническите резерви се определя като сума от най-добрата прогнозна оценка на задълженията на прехвърлящия застраховател (BE - Best estimate) и добавката за риск, съответстваща на разходите за необходимия капитал на поемащия застраховател, покриващ рисковете, свързани с прехвърлените задължения (RM - Risk margin).” (Начкова, М., 2022)

Спецификите на счетоводното отчитане на застрахователните (технически) резерви на застрахователите се отнасят до тяхното съдържание, видове, срокове, начин и технология на образуване.

Първата специфика на счетоводното отчитане на застрахователните (технически) резерви е свързана с тяхния вид и съдържание. Застрахователите по общо застраховане и по животозастраховане формират застрахователни (технически) резерви по вид и съдържание, определени от законодателя и от застрахователния регулаторен орган. (Кодекс за застраховането, 2022; Директива 2009/138/ЕО на Европейския парламент и на Съвета (Платежоспособност II) и регламентите към нея, 2009 и Наредба № 53 на КФН, 2016).

Втората специфика на счетоводното отчитане на застрахователните (технически) резерви е свързана със сроковете на тяхното образуване. Те се заделят и освобождават веднъж годишно в края на отчетния период. В други държави-членки на ЕС съществуват други нормативни уредби и възприети практики, според които периодите за определяне на размера на техническите резерви са по-кратки - например месец или тримесечие. Добре би било, за нуждите на управлението на дейността на застрахователите и в Р България да се възприеме тази практика на ежемесечно счетоводното отчитане на процеса на заделяне и освобождаване на застрахователните (технически) резерви, а не само веднъж годишно.

Третата специфика на счетоводното отчитане на застрахователните (технически) резерви е свързана с начина на тяхното формиране. Те се създават от застрахователите при задължително спазване на следните основни принципи (Наредба 53, 2019):

- застрахователните (технически) резерви представляват най-добрата прогнозна оценка за разходите на застрахователите, които има вероятност да възникнат;
- при вероятност да възникне пасив - застрахователните (технически) резерви представляват необходимата сума за покриването на този пасив към датата на съставяне на Отчета за финансовото състояние;
- застрахователните (технически) резерви не могат да се използват за коригиране на стойността на активите;
- при възникнала неяснота по отношение на стойността или датата, на която ще възникнат разходите се допуска създаването на застрахователни (технически) резерви, предназначени за покриване на разходи, чийто характер е ясно определен и които или има вероятност да възникнат, или е сигурно, че ще възникнат към датата на съставяне на Отчета за финансовото състояние;
- всички елементи на застрахователните (технически) резерви трябва да бъдат оповестени в Отчета за финансовото състояние на преките застрахователи като брутна сума, като дял на презастрахователите в резервите на цедента и като технически резерв, нетен от презастраховане.

Четвърта специфика на счетоводното отчитане на застрахователните (технически) резерви е свързана с тяхното оценяване. Те се оценяват по специални подходи, определени в нормативни актове на Държавния

застрахователен надзорен орган. Според тези подходи актюерите на застрахователите правят изчисления за определяне на достатъчния размер на застрахователните (технически) резерви въз основа на:

- стойностния размер на поетите задължения от застрахователите към застрахованите лица, които се очаква да бъдат изпълнени в бъдеще по влезли в сила застрахователни или презастрахователни договори;
- разходите, свързани с изпълнението на тези задължения; и
- стойността на възможното неблагоприятно отклонение от очакваното изпълнение.

За определяне на достатъчния размер на застрахователните (технически) резерви актюерите използват специфичен математически инструментариум и анализират застрахователно-статистическа информация относно вероятността от събъдването на застрахователния риск, респ. от настъпването на застрахователното събитие. Те трябва да определят размера на тези резерви като сума от най-добрата прогнозна оценка на задълженията на застрахователя, който прехвърля своя застрахователен портфейл, плюс добавката за риск, която покрива рисковете, свързани с прехвърлените задължения и съответства на необходимия капитал на застрахователя, поемащ застрахователния портфейл. Според изискванията на Директива Платежоспособност II (2009/138/ЕО) стойността на образуваните застрахователни (технически) резерви трябва да отговаря на настоящата стойност, която прехвърлящия застраховател би заплатил, ако прехвърли незабавно своите застрахователни и/или презастрахователни задължения на друг, поемащ застраховател или презастраховател.

Петата специфика на счетоводното отчитане на застрахователните (технически) резерви е свързана с процеса на тяхното признаване като текущи пасиви в Отчета за финансовото състояние на застрахователите. Признаването на застрахователните (технически) резерви като пасиви се постига само, ако те отговарят на определението за елемент и на критериите за признаване. Условието за признаване на застрахователните (технически) резерви като пасиви са:

- да съществува вероятност застрахователните (технически) резерви да доведат до намаление на икономическата изгода за застрахователите в бъдещи периоди; и
- да има надлежно измерима и достоверно определима стойност.

Застрахователните (технически) резерви имат характер на текущи задължения, поради тяхната краткосрочна изискуемост и ежегоден процес на заделяне и освобождаване.

Шестата специфика на счетоводното отчитане на застрахователните (технически) резерви е, че те се изчисляват по отделно за всеки клас застраховка, за която прекия застраховател е получил лиценз от Държавния застрахователен надзорен орган, като частта на презастрахователите в резервите на цедента не се приспада. При презастрахователите, които осъществяват активно презастраховане техническите резерви се изчисляват по отделно за всеки вид презастраховка, по която се извършва дейност, като частта на ретроцесионерите не се приспада.

Седмата специфика на счетоводното отчитане на застрахователните (технически) резерви е свързана с технологията на тяхното образуване (заделяне). Те се формират от събраните нето-премии по сключените застрахователни и презастрахователни договори във връзка с уреждането на съществуващите задължения на застрахователите към застрахованите лица към датата на съставяне на техния Отчет за финансовото състояние. Процесът на заделяне на техническите резерви в достатъчен размер води до признаването им за текущ разход по пряко застраховане за застрахователите или по активно презастраховане за презастрахователите. Заделянето на застрахователните (технически) резерви се отчита счетоводно като увеличение на разходите по пряко застраховане или по активно презастраховане, от една страна и като формиране на техническите резерви, от друга.

Осмата специфика на счетоводното отчитане на застрахователните (технически) резерви е свързана с процеса на тяхното освобождаване (прекръпяване). Вероятността от събъдане или несъбъдане на застрахователния риск, респ. от настъпване или ненастъпване на застрахователното събитие определя изискуемостта или неизискуемостта на застрахователните (технически) резерви. Несъбъдането на застрахователния риск, респ. ненастъпването на застрахователното събитие предопределят процеса на освобождаване на застрахователните (технически) резерви. Освобождаването на застрахователните (технически) резерви се отчита счетоводно като намаление на техническите резерви, от една страна и като увеличение на приходите от пряко застраховане или от активно презастраховане, от друга. „Признаването и представянето на приходите следва да бъде в съответствие с правилата както за осъществяването на текущото счетоводно отчитане, така и с тези за изготвянето и представянето на финансовите отчети на предприятието. Тези правила се определят като счетоводна база и са в съответствие с изискванията на възприетата рамка.” (Иванова, Р., 2021)

Деветата специфика на счетоводното отчитане на застрахователните (технически) резерви е свързана с размера на освободените резерви по пряко застраховане и активно презастраховане. Техническите резерви,

заделени през предходния отчетен период се освобождават в текущия отчетен период в същия размер, в който са били заделени, с изключение на техническия резерв „Запасен фонд”, който се доделя или частично се освобождава по разликовия метод.

Десетата специфика на счетоводното отчитане на застрахователните (технически) резерви и за целите на отчитането на платежоспособността на застрахователите по Директива Платежоспособност II (2009/138/ЕО) е, че застрахователите, респ. презастрахователите са задължени от Законодателя да гарантират пълнотата на данните за образуването на техническите им резерви. Те трябва да гарантират пред застрахователния надзорен орган, че данните, използвани при определяне на размера на техническите резерви покриват достатъчно голям период от наблюдения, който характеризира измерваната реалност.

2. СЧЕТОВОДНО ОТЧИТАНЕ НА ТЕХНИЧЕСКИТЕ РЕЗЕРВИ НА ЗАСТРАХОВАТЕЛИТЕ

Застрахователните (технически) резерви, като текущи задължения на застрахователите към застрахованите лица, се отчитат по пасивни, синтетични, балансови сметки от група „Технически резерви”, и по специално:

- Сметка Резерви по животозастраховане, с подсметки към нея:
 - o Сметка Математически резерв
 - o Сметка Капитализирана стойност на пенсиите
- Сметка Резерв по застраховки „Живот”, свързани с инвестиционен фонд
- Сметка Пренос-премийни резерви
- Сметка Резерви за предстоящи плащания
- Сметка Резерви за запасен фонд
- Сметка Други резерви по застрахователни договори

Сметките от тази група се кредитират при заделяне на техническите резерви срещу дебитиране на сметките за разходи за заделени технически резерви по пряко застраховане или активно презастраховане, а се дебитират при освобождаване на заделените в предходния отчетен период технически резерви срещу кредитиране на сметките за приходи освободени технически резерви по пряко застраховане или активно презастраховане. Счетоводните сметки от група „Технически резерви” имат крайни кредитни салда, които съответстват на размера на заделените застрахователни (технически) резерви, определени от актюерите към датата на съставяне на Отчета за финансовото състояние на застрахователите. Аналитичното отчитане към сметките се организира по видове застраховки или презастраховки.

Счетоводно отчитане на техническите резерви на преките застрахователи

Застрахователите, осъществяващи пряко застраховане (общо-имуществено или животозастраховане) отчитат счетоводно процеса на формиране на застрахователните (технически) си резерви като увеличение на разходите за заделени технически резерви по пряко застраховане и като увеличение на заделените технически резерви по пряко застраховане. Признаването на разходите за заделени технически резерви е свързано с признаването на задълженията на застрахователите, произтичащи от сключените застрахователни договори.

Счетоводното отчитане на процеса на освобождаването на застрахователните (технически) резерви отразява намалението на заделените в предходния отчетен период технически резерви по пряко застраховане и увеличението на приходите от освободени технически резерви по пряко застраховане.

Счетоводните модели за отчитане на техническите резерви по пряко застраховане на застрахователите са следните:

1) При заделяне на застрахователните (технически) резерви по пряко застраховане:

Дт сметка Разходи за заделени технически резерви по пряко застраховане

аналитична сметка по вид застраховка

Кт сметка от група Технически резерви

аналитична сметка по вид застраховка

2) При освобождаване на застрахователните (технически) резерви по пряко застраховане:

Дт сметка от група Технически резерви

аналитична сметка по вид застраховка

Кт сметка Приходи от освободени технически резерви по пряко застраховане

аналитична сметка по вид застраховка

Счетоводно отчитане на техническите резерви на презастрахователите

Презастрахователите, осъществяващи активно презастраховане отчитат счетоводно процеса на формиране на презастрахователните (технически) си резерви като увеличение на разходите за заделени технически резерви по активно презастраховане и като увеличение на заделените технически резерви по активно презастраховане.

Счетоводното отчитане на процеса на освобождаването на презастрахователните (технически) резерви по активно презастраховане отразява намалението на заделените в предходния отчетен период технически резерви по активно презастраховане и увеличението на приходите от освободени технически резерви по активно презастраховане.

Счетоводните модели за отчитане на техническите резерви по активно презастраховане на презастрахователите са следните:

1) При заделяне на презастрахователните (технически) резерви по активно презастраховане:

Дт сметка Разходи за заделени технически резерви по активно презастраховане

аналитична сметка по вид презастраховка

Кт сметка от група Технически резерви

аналитична сметка по вид презастраховка

2) При освобождаване на застрахователните (технически) резерви по активно презастраховане:

Дт сметка от група Технически резерви

аналитична сметка по вид презастраховка

Кт сметка Приходи от освободени технически резерви по активно презастраховане

аналитична сметка по вид презастраховка

Счетоводно отчитане на техническите резерви на цедентите

Цедентите са преки застрахователи, които са се презастраховали при презастрахователи като са им отстъпили (цедирали) част от събраните застрахователни премии по сключени застрахователни договори и са им прехвърлили и част от поетия от тях застрахователен риск.

При пасивното презастраховане цедентите заделят частта на презастрахователите в резервите на цедента (прекия застраховател), която е определена от актюера на цедента.

За счетоводното отчитане на техническите резерви по пасивно презастраховане цедентите използват счетоводна сметка от група „Технически резерви” - сметка Резерви за презастраховане. Тази счетоводна сметка, за разлика от другите счетоводни сметки в групата „Технически резерви”, е активна, балансова, счетоводна сметка. Дебитираща се при заделяне на частта на презастрахователите в резервите на цедента срещу кредитиране на сметка Приходи от заделени технически резерви по пасивно презастраховане, а се кредитира при освобождаване на частта на презастрахователите в резервите на цедента срещу дебитиране на сметка Разходи за освободени технически резерви по пасивно презастраховане.

Сметка Резерви за презастраховане има крайно дебитно салдо, което показва размера на заделената част на презастрахователите в резервите на цедента, осъществяващ пасивно презастраховане, Аналитичното отчитане по сметката се води по видове презастраховки.

Счетоводните модели за отчитане на техническите резерви по пасивно презастраховане на цедентите са следните:

1) При заделяне на частта на презастрахователите в техническите резерви на цедента, водещ пасивно презастраховане:

Дт сметка Разходи за освободени технически резерви по пасивно презастраховане

аналитична сметка по вид презастраховка

Кт сметка Резерви за презастраховане

аналитична сметка по вид презастраховка

2) При освобождаване на частта на презастрахователите в техническите резерви на цедента, водещ пасивно презастраховане:

Дт сметка Резерви за презастраховане

аналитична сметка по вид презастраховка

Кт сметка Приходи от заделени технически резерви по пасивно презастраховане

аналитична сметка по вид презастраховка

3. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Потребителите на финансовите отчети на застрахователите получават информация за видовете технически резерви, които застрахователите образуват, в зависимост от вида на получения лиценз за застрахователна дейност, за вида, сроковете, начините, методите и технологията на тяхното образуване, за спецификите относно счетоводното им отчитане. Необходимо е застрахователите да направят правилен избор на формите и сроковете за инвестиране на заделените застрахователни (технически) резерви в недвижими имоти и във финансови активи и финансови инструменти, за да се подобри възвръщаемостта на средствата, да се минимизира възможността от неблагоприятно развитие на застрахователния риск и да се постигне очакваната доходност от инвестирането на тези резерви.

ЛИТЕРАТУРА

- Директива 2009/138/ЕО на Европейския парламент и на Съвета (Платежоспособност II), (2009);
Иванова, Р. (2021). „Анализ на приходите по данни от финансовите отчети на предприятието”,
International journal „KNOWLEDGE”, Institute of Knowledge Management, Skopje, Scientific Papers,
Vol.47.1, 08/2021, p. 71-77.
- Кодекс за застраховането, (2022), Обн. ДВ, бр. 102/29.12.2015 г., посл. изм. ДВ бр. 25/29.03.2022 г.;
Миланова-Цончева, Е., Начкова, М., & Маврудиев, Хр. (2018). „Счетоводство на застрахователите и
осигурителите“, ИК – УНСС, С., 2018, ISBN: 978-619-232-116-1, с.137;
- Международни стандарти за финансово отчитане (МСФО), (2022), Регламент (ЕО) № 1126/2008 на
Европейската комисия от 3 ноември 2008 година за приемане на някои международни счетоводни
стандарти в съответствие с Регламент (ЕО) № 1606/2002 на Европейския парламент и на Съвета с
последно изменение
- Начкова, М. (2022). „Специфични принципи, подходи и методи за оценка и признаване на активите и
пасивите на застрахователите”, Сборник с доклади от Международна научна конференция „70
години Финансово-счетоводен факултет на УНСС“, София, 20 май 2022 г.,
- Наредба № 53 на КФН от 23.12.2016 г., (2016), за изискванията към отчетността, оценката на активите и
пасивите и образуването на техническите резерви на застрахователите, презастрахователите и
Гаранционния фонд, обн., ДВ, бр. 6 от 19.01.2017 г., в сила от 19.01.2017 г., посл. изм. и доп. бр. 2 от
04.01.2019 г.
- Регламент (ЕО) № 1126/2008 на Комисията, МСФО 4 Застрахователни договори, параграф 15 – 19; Основи
за заключения, параграфи от О394 до О3104)
- EIOPA-BoS-14/166 BG, „Насоки относно оценката на техническите резерви”, (2022) <https://eiopa.europa.eu/>
Natchkova, M. (2019). "SPECIFIC ISSUES OF THE ACCOUNTING AND THE FINANCIAL AUDIT IN THE
PENSION FUNDS", Knowledge International Journal

TREND OF PREMIUMS IN INSURANCE SECTOR IN KOSOVA COMPARISON WITH WESTERN BALKAN COUNTRIES

Sokol Berisha

Faculty of Economics, University of Prishtina, Kosovo, sokolberisha@gmail.com

Vlora Prenaj

Faculty of Economics, University of Prishtina, Kosovo, vlora.prenaj@uni-pr.edu

Abstract: Taking into account the circumstances that Kosovo has faced since the 1990s until now, we can say that significant steps have been taken to advance the country's economic development, but it is still regarded as a country that is not economically developed enough, with a deep negative trade balance and an unfavorable macroeconomic policy to ensure a faster development trend, despite recent economic growth that has been insufficient to affect this. For analysis, we took the life and non-life insurance sector, which turns out to be undeveloped and participates in the financial sector with only 2.7%, so it is a symbolic indicator that speaks for itself about the development of the insurance sector. This industry is characterized by a low level of development, and the main motive is to analyze the development trend of this sector while comparing it with the countries of the region. The purpose of this paper is to identify and examine gross written premiums in the insurance sector in the Western Balkans. In this paper, we will analyze the trend of the gross written premium in the insurance sector in Kosova compared to the countries of the Western Balkans. The sample contains data such as the number of inhabitants, the total gross income at country level, the income per capita, the gross written premium, the rate of insurance density, and the penetration rate for the countries of Kosova, Albania, Bosnia and Herzegovina, North Macedonia, Montenegro, and Serbia for the period 2010–2021. The empirical research is done by collecting data from the official reports published on an annual basis by the financial institutions of the countries in the region as well as the World Bank. A research paper is classified as an exploratory, descriptive, or explanatory study. Comparative analysis and descriptive statistics will be the methodologies applied in this paper. The analysis of these data shows that the development of the insurance market in Kosova and the countries of the Western Balkans from 2010 onwards, despite the new market entries of branches of large groups, has not been characterized by real strategies for the exploration of new segments of the market and an increase in demand. The insurance sector needs to be influenced by strategic approaches that move from transaction value to product lifetime value and from product life cycle to customer life cycle. The commitment to create an attractive environment for business initiatives and foreign investments, in addition to being a constant challenge for underdeveloped economies, should also be a strategic goal.

Keywords: Insurance sector, premiums, Kosova

1. INTRODUCTION

The insurance sector has a direct impact on the development of the country and region's economies, as well as the expansion into new markets through risk sharing, reinsurance, and the recovery of damages in insured instances. Increasing the quality of risk management improves consumers' trust in insurance companies and increases lending potential, which has a direct impact on investment and unemployment reduction in the host country. The increase in investment initiatives also affects the increase in budget revenues. These indicators are interrelated and have a multiplier effect on multiple financial and economic outcomes. The insurance sector has an important role in financial and economic development. Through the compensation of insured case, the impact of large losses on firms and households is reduced. The insurance sector reduces the amount of capital that would need to be saved to cover these eventual losses. This fact encourages increased investment, additional production, innovation and competition. As financial intermediaries with long investment horizons, life and non-life insurance companies can contribute to securing long-term finance and more effective risk management. The deposit insurance, contingency reserve sectors improves the efficiency of other financial sectors, such as banking and bond markets.

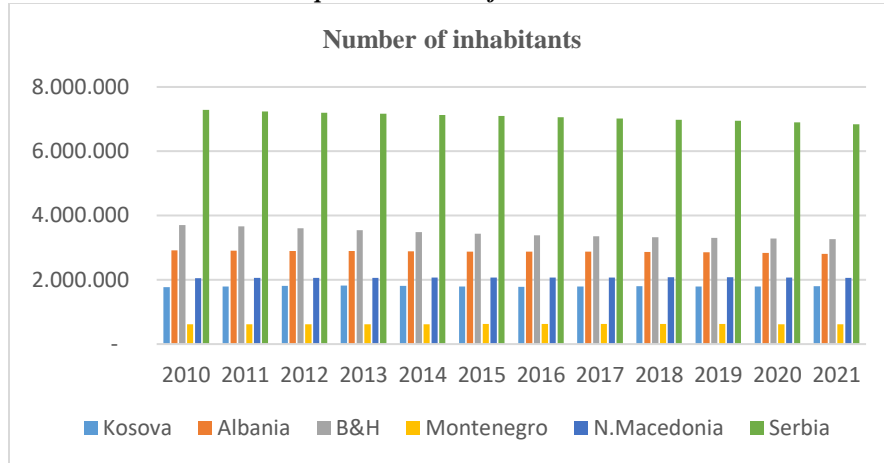
2. MATERIALS AND METHODS

The method of collecting and processing data for empirical research involves collecting data from official reports published on an annual basis by the financial institutions of the countries in the region as well as the World Bank. A research paper is classified as a descriptive and explanatory study. Comparative analysis and descriptive statistics will be the methodologies applied in this paper. The materials treated as well as the data processed in this paper are the number of inhabitants, the gross domestic product, the gross domestic product per capita, the gross written premium, the rate of insurance density, and the penetration rate for the countries of: Kosova, Albania, Bosnia and Herzegovina, North Macedonia, Montenegro, and Serbia, for the period 2010–2021.

3. RESULTS

From the data processed in an attempt to understand the capacity or potential of the insurance market, we have analyzed and presented in Figure 1 the data for the period from 2010 to 2021, showing the trend of the number of inhabitants according to the countries of the Western Balkans. Montenegro has the smallest number of inhabitants with 620,000, keeping the number almost the same during the observed period, followed by Kosovo with 1.8 million inhabitants and showing a long-term trend of increasing numbers. Macedonia had 2.0 million inhabitants, maintaining the same quota of the number of inhabitants throughout the observed period. Albania has 2.8 million inhabitants, marking a slight trend. Bosnia and Herzegovina with 3.2 million, marking a light trend, and Serbia with 6.8 million, marking a more pronounced trend in the number of inhabitants during the observed period, - 6.14% less than in 2010.

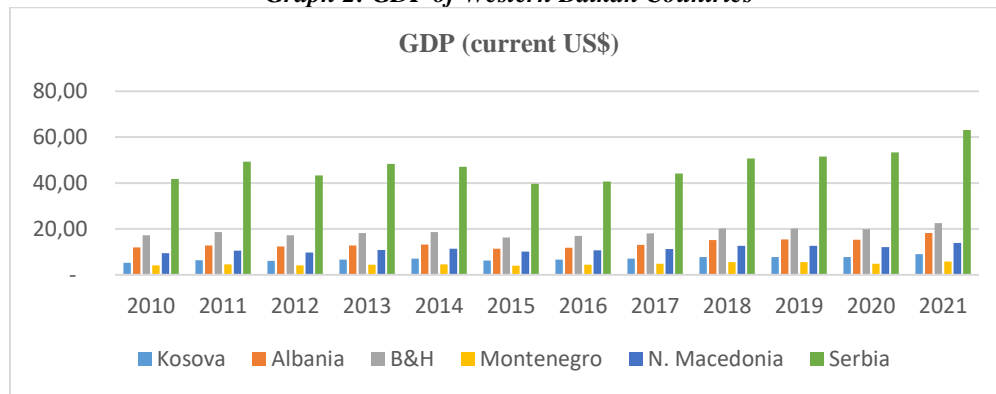
Graph 1: Number of inhabitants

Source: (World Bank, 2021), Author's Calculations.

The second figure shows GDP in US \$ of Western Balkans countries. After Montenegro with 5.8 mld US \$, Kosovo seems to have the smallest GDP in the region when compared to other Western Balkan countries with 9 mld US \$. North Macedonia with 13.8 mld US \$, Albania with 18.2 mld US\$, Bosnia and Herzegovina with 22.5 mld US \$ and the last one is Serbia with the highest GDP compared to the Western Balkan Countries with 63.06 mld US \$.

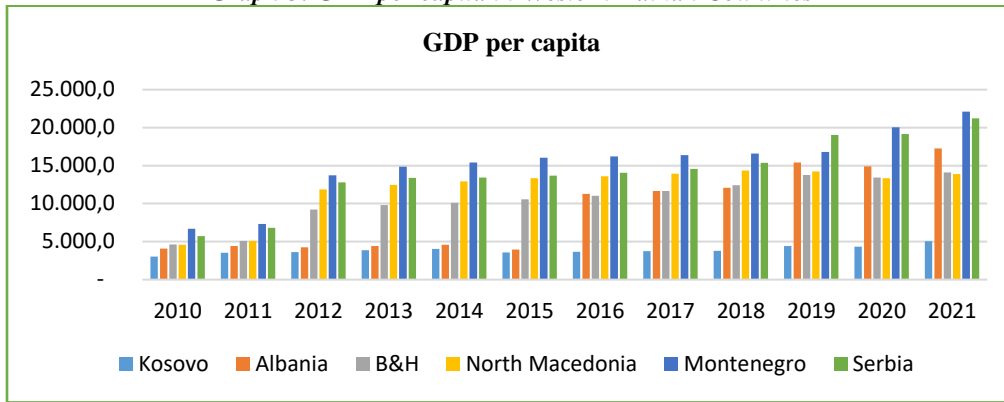
Graph 2: GDP of Western Balkan Countries

Source: (World Bank, 2021); Author's Calculations

The third figure shows GDP per Capita in US \$ of Western Balkans countries. Again, Kosovo seems to have the smallest GDP per capita in this region when compared to other Western Balkan countries, with only 4,986 US dollars at the end of 2021. North Macedonia with 13.8 mld US \$, Albania with 18.2 mld US\$, Bosnia and Herzegovina with 22.5 mld US \$ and the last one is Serbia with the highest GDP compared to the Western Balkan Countries with 63.06 mld US \$.

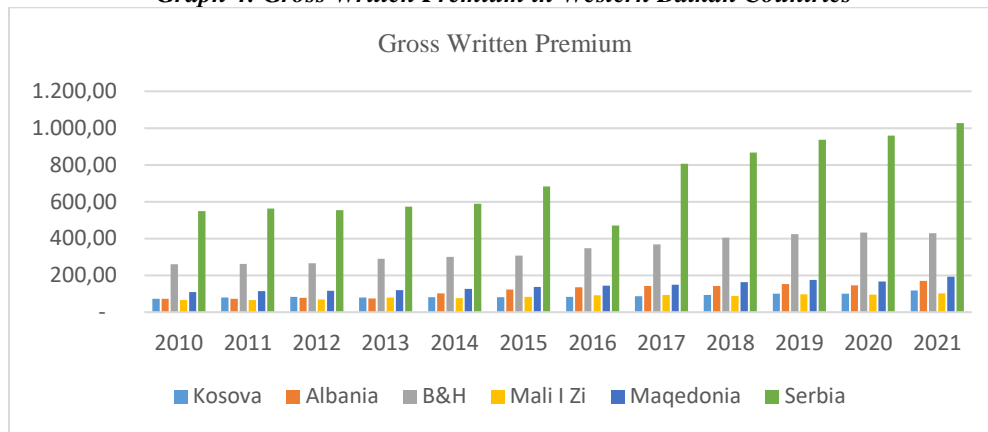
Graph 3: GDP per capita in Western Balkan Countries

Source: (World Bank, 2021); Author's Calculations.

The fourth figure shows GWP- Gross Written Premium, Life and Non Life Insurance of Western Balkans countries. Again Kosovo seems to have the smallest GWP in this region when compared to other Western Balkan countries, with only 117 million US \$ at the end of 2021. Except Montenegro which has only 620 thousand inhabitants and 101 million US \$ written Premium. North Macedonia with 192 mil US \$, Albania with 169 mil US\$, Bosnia and Herzegovina with 428 mil US \$ and the last one is Serbia with the highest GWP compared to the Western Balkan Countries with 1.027 mld US \$.

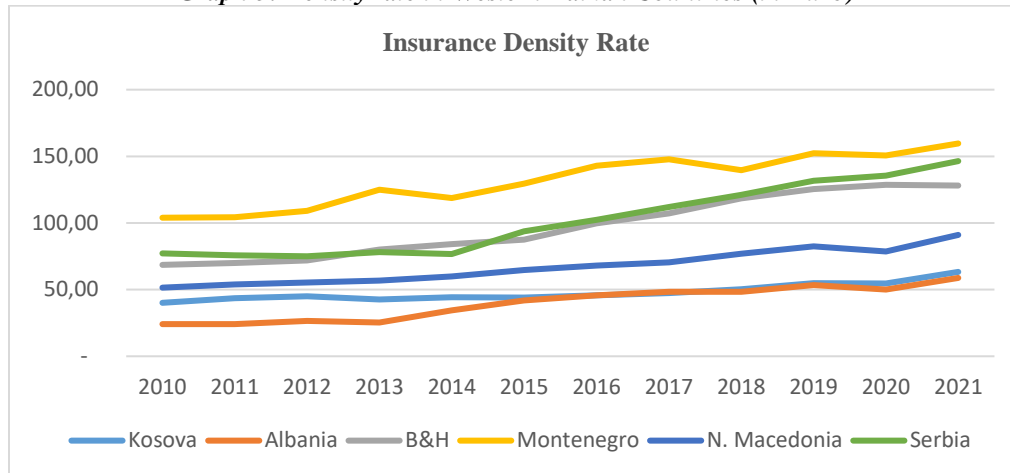
Graph 4: Gross Written Premium in Western Balkan Countries

Source: (Kosovo, 2021); (Serbia, Insurance Sector report, 2022); (Agency for Supervision Insurance, 2021); (AMF, 2021) (Central Bank Bosnie and Herzegovine, 2021); (Insurance Supervision Agency Montenegro, 2021).

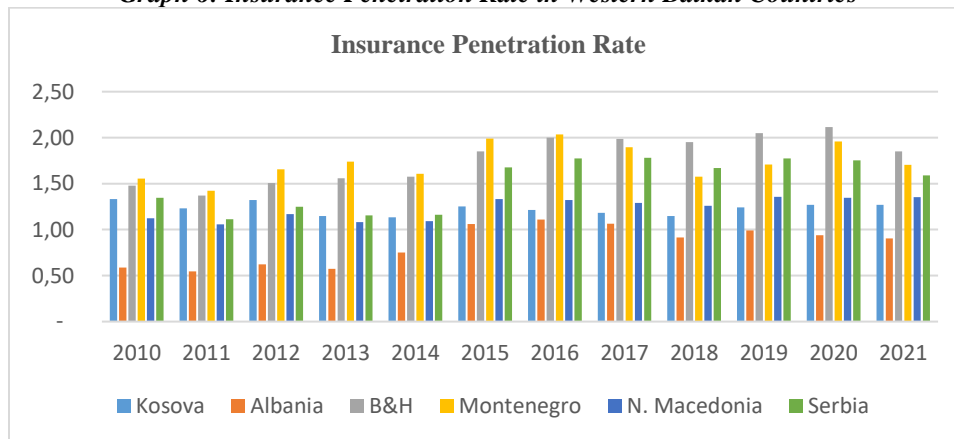
In figure 5, we are presenting the insurance density rate trend for this indicator for Western Balkan Countries. Albania seems to have the lowest density rate in the region when compared to other Western Balkan countries with only 58.76 US \$ at the end of 2021. Kosovo density rate is 63.28 US \$. North Macedonia with 91.04 mil US \$, Bosnia and Herzegovina with 128.08 US \$ and the last one is Serbia with the highest GWP compared to the Western Balkan Countries with 146.40 US \$, and Montenegro with the highest 159.63 US \$.

Graph 5: Density rate in Western Balkan Countries (in Euro)

Source: Author's Calculations; Density Rate = Gross Written Premium/No. of Inhabitants:

Graph 6: Insurance Penetration Rate in Western Balkan Countries

Sources: Author's Calculations; Pen. Rate = Gross Written Premium/Gross Domestic Product

Table 1: Macro-Economic data and Insurance sector assets in the financial sector

Country	Inhabitants mil.	GDP Mld US \$	GDP per Capita	Written Premium mil US \$	Insurance Penetration Rate	Insurance Density Rate	Insurance/ Financial Sector
Kosova	1.80	9.00	4,987	117	1.27	63.28	2.7%
Albania	2.81	18.26	6,494	169	0.90	58.76	2.2%
B&H	3.26	22.57	6,916	429	1.85	128.08	2.18%
Montenegro	0.62	5.80	9,367	102	1.70	159.63	4.50%
N. Macedonia	2.00	13.87	6,721	193	1.35	91.04	3.60%
Serbia	6.84	63.06	9,215	1028	1.59	146.40	6.00%

(Central Bank of Kosovo, 2022); (Albania, 2021); (National Bank of the Republic of North Macedonia, 2021); (The Central Bank of Bosnia And Herzegovina , 2021); (Montenegro, 2021); (Serbia, Insurance Sector in Serbia, 2021).
Author Calculations

- Penetration Rate = Gross written premium/DGP

- Density Rate = no. of inhabitants/Gross Written Premium

4. DISCUSSIONS

Analyzing the results presented above as a whole, the data by country shows that we still have differences regarding the countries of the region, and it is worth noting that Bosnia and Herzegovina (128.08 US\$), Serbia (146.40 US\$), and Montenegro (159.63 US\$) have a higher level of insurance density, so the amount of money allocated per capita for insurance on an annual basis is higher compared to the other three countries such as Kosovo (63.28 US\$), Albania (58.76 US\$), and Macedonia (91.04 US\$). This shows a more developed insurance market, despite the fact that it is very far behind compared to the countries of the European Union. If we quote here the per capita income for insurance in Denmark, which turns out to be 5972 euros, it is higher than the income per capita in Kosova. However, the challenge remains the economic development of these countries and their integration into the economic development trends of the EU countries.

5. CONCLUSIONS

Very low level per capita income of 4,987 US \$ in Kosova, which turns out to be the country with the lowest per capita income in the region, and up to 9,367 US \$ in Montenegro, which turns out to be the country with the highest income high per capita is a real indicator of the undeveloped state of the insurance market. This situation is associated with the dominant share of mandatory insurance products and is characterized by the low level of demand for voluntary insurance and life insurance. The insurance sector should be influenced by strategic development approaches by reorienting the focus from transaction value to product life value and from the product life cycle to the customer life cycle. The region has greater capacity and potential to develop the market share of voluntary insurance and Life Insurance, this is based on the indicator of the very symbolic participation of the insurance sector in the total assets of the financial sector, marking only 2.18% in Bosnia followed by Albania with 2.2%, and the highest among the countries of the region, Serbia, with 6.0%.

BIBLIOGRAPHY

- Central Bank Bosnie and Herzegovine. (2021). Annual Report. <https://cbbh.ba/Content/Archive/36?lang=en>.
- Agency for Supervision Insurance. (2021). Insurance Industry Report. <https://aso.mk/en/category/reports/isa-reports-en/insurance-companies-en/page/4/>.
- Albania, B. o. (2021). Raporti i Stabilitetit Financiar. Tiranë: https://www.bankofalbania.org/Botime/Botime_Periodike/Raporti_i_Stabilitetit_Financiar/Raporti_i_Stabilitetit_Financiar_per_gjashtemujorin_e_dyte_te_vitit_2021.html.
- AMF. (2021). Insurance Sector. <https://amf.gov.al/pdf/publikime2/raport/>.
- Central Bank of Kosovo. (2022). Annual Report 2021. Pristine: https://bqk-kos.org/wp-content/uploads/2022/07/CBK_AR_2021.pdf.
- European Bank of Authority. (2018). ANNEX – Republic of North Macedonia.
- Insurance Supervision Agency Montenegro. (2021). Annual Report. https://www.ano.me/en/index.php?option=com_phocadownload&view=category&id=2&Itemid=69.
- Kosovo, C. B. (2021). Annual Report 2021. Pristine: <https://bqk-kos.org/publikimet/raporti-vjetor-i-bqk-se/>.
- Montenegro, C. B. (2021). Financial system of Montenegro. <https://www.cbcg.me/en/core-functions/financial-stability/financial-system-of-montenegro>.
- National Bank of Serbia. (2022). Insurance Sector In Serbia. https://www.nbs.rs/export/sites/NBS_site/documents-eng/osiguranje/izvestaji/insurance_II_2022.pdf.
- National Bank of The Republic of North Macedonia. (2021). Independent Auditor's Report and Financial Statements prepared in accordance with International Financial Reporting Standards For the year ended 31 December 2021. Skopje: https://www.nbrm.mk/content/Independent_Auditors_Report_and_Financial_Statements-National_Bank-2021.pdf.
- Serbia, N. B. (2021). Insurance Sector in Serbia. Belgrade: Insurance Supervision Department; https://www.nbs.rs/export/sites/NBS_site/documents-eng/osiguranje/izvestaji/insurance_IV_2021.pdf.
- Serbia, N. B. (2022). Insurance Sector report. <https://nbs.rs/en/finansijske-institucije/osiguranje/izvestaji/>.
- The Central Bank of Bosnia And Herzegovina. (2021). Comment on Trends in the Sector of Non-banking Financial Institutions. [file:///C:/Users/Admin/Downloads/Komentar%20kretanja%20u%20sektoru%20nebankarskih%20finansijskih%20institucija%20za%20decembar%202021.%20godine%20eng%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/Admin/Downloads/Komentar%20kretanja%20u%20sektoru%20nebankarskih%20finansijskih%20institucija%20za%20decembar%202021.%20godine%20eng%20(1).pdf).
- World Bank. (2021). GDP (current US\$). <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD>.
- World Bank. (2021). Population, total. <https://data.worldbank.org/indicator/SP.POP.TOTL>.

SPECIFICITY IN APPLYING THE TAX REGULATION FOR EXPENDITURE WHICH REPRESENT HIDDEN PROFIT DISTRIBUTION

Valentina Staneva

Todor Kableshkov University of Transport – Sofia, Bulgaria, valiastaneva@abv.bg

Abstract: The present study examines a specific problem in the taxation of the financial result of enterprises, related to the hidden distribution of profit. Achieving a positive financial result and the way to reflect it in the financial statement is a function of the management of every enterprise. The specificity of management decisions is determined by the application of various complex management approaches, taking into account the requirements of both accounting and tax legislation. The specifics arise in the cases that differ from the usual tax regulation, and their research aims to highlight and improve the information awareness of the interested parties.

The topic of hidden profit distribution is debatable and relevant to current economic conditions as it relates to building accounting understanding and experience to assist enterprise management in making management decisions. There are different points of view, depending on the divergent interests of owners, shareholders and partners who wish to use the realized profit from the activity in advance before the annual accounting period has ended. There are frequent cases of using the profit for personal needs, which is contrary to the rules for observing financial discipline in the enterprise. Usually these are enterprises that develop their activities in the gray economy. There are not a few cases when labor remuneration in the amount of minimum wage is received according to documents, and the rest of the actual remuneration is not reflected in the accounting registers.

The authorities of the revenue administration classify such behavior of the audited entities as hidden distribution of profit, which leads to certain sanctions for these diverted amounts.

The purpose of the present study is to clarify the specifics, nature, accounting and tax interpretation of expenses that represent hidden profit distribution, as well as the consequences that may arise. The focus is on specific examples from practice, in which a combination of accounting and legal knowledge is imperative for their practical solution.

Keywords: specific decisions, tax regulation, hidden profit distribution, financial result, financial discipline, tax control.

СПЕЦИФИКА ПРИ ПРИЛАГАНЕ НА ДАНЪЧНАТА РЕГУЛАЦИЯ ЗА РАЗХОДИ, КОИТО ПРЕДСТАВЛЯВАТ СКРИТО РАЗПРЕДЕЛЕНИЕ НА ПЕЧАЛБАТА

Валентина Станева

ВТУ „Тодор Каблешков” – София, България, valiastaneva@abv.bg

Резюме: Настоящото изследване разглежда специфичен проблем при данъчното облагане на финансовия резултат на предприятията, свързан със скритото разпределение на печалбата. Постигането на положителен финансов резултат и начина за отразяването му във финансовия отчет е функция на управлението на всяко предприятие. Специфичността на управленските решения се обуславя от прилагането на различни комплексни управленски подходи, като се отчитат изискванията както на счетоводното, така и на данъчното законодателство. Спецификите се пораждат в казусите, които се отличават от обичайната данъчна регулация, като изследването им има за цел открояване и подобряване на информационната осведоменост на заинтересованите лица.

Темата за скритото разпределение на печалбата е дискуссионна и актуална за сегашните икономически условия, тъй като се свързва с изграждането на счетоводно разбиране и опит, с които да се подпомогне мениджмънта на предприятието при вземането на управленски решения. Има различни гледни точки, в зависимост от разнопосочните интереси на собственици, акционери и съдружници, които желаят да използват авансово реализираната печалба от дейността, преди да е приключил годишния отчетен период. Чести са случаите на използване на печалбата за лични нужди, което е в противоречие на правилата за спазване на финансовата дисциплина в предприятието. Обикновено това са предприятия, които развиват дейността си в сивата икономика. Не са малко и случаите, когато се получава трудово възнаграждение в размер на минимална работна заплата по документи, а останалата част от действителното възнаграждение не се отразява в счетоводните регистри.

Органите на приходната администрация класифицират подобно поведение на проверяваните субекти като скрито разпределение на печалбата, което води след себе си и до определени санкции за тези отклонени суми.

Целта на настоящето изследване е да внесе яснота относно спецификите, същността, счетоводната и данъчна интерпретация на разходите, които представляват скрито разпределение на печалбата, както и последиците, които могат да възникнат. Фокуса е насочен върху специфични примери от практиката, в които е наложително съчетаване на счетоводни и правни знания за тяхното практическо решаване.

Ключови думи: специфични решения, данъчна регулация, скрито разпределение на печалбата, финансов резултат, финансова дисциплина, данъчен контрол.

1. ВЪВЕДЕНИЕ

От началото на 2007 г. в Република България се прилагат Закон за корпоративно подоходно облагане (ЗКПО) и Закон за данъците върху доходите на физическите лица (ЗДДФЛ), които многократно са променени през годините. По отношение на ЗКПО, разпоредбите на закона въведоха специалните раздели за транспониране на специфични правила и изисквания, свързани с членството в Европейския съюз (ЕС) и прилагане на общоевропейската рамка за правен режим и данъчно третиране на корпоративния данък. Чрез корпоративният данък, който се формира от доходите на данъкоплатците, предоставян под формата на парично плащане към държавата, се постига изпълнение на нейните социално-икономически функции. От правна гледна точка корпоративния данък е принудително и безвъзмездно плащане към държавата при условията на приет данъчен закон. Дължимите от предприятието данъци към бюджета на държавата са преки или косвени в зависимост от процедурата за облагане. Преките данъци се начисляват и изплащат при формиране на финансовия резултат на предприятието. Пример за такъв пряк данък е корпоративният данък. По отношение на ЗДДФЛ, чрез закона се постигна хармонизиране на българското данъчно законодателство с правото на Европейския съюз, като се урежда облагането на личните доходи на гражданите при ясни и точни правила за данъчно третиране на доходи от различни източници, както и нови механизми за прилагане на данъчни облекчения върху доходи от всички източници.

Общото и при двата закона е въвеждането на термина „скрито разпределение на печалбата“ в кратък срок, първоначално в ЗКПО през 2007 г., чрез допълнението на чл. 26 с нова т. 11, а впоследствие и в ЗДДФЛ през 2008 г. (виж чл. 73, ал. 3). От тогава до момента има множество промени в тази материя, като целта е била постигане на по-голяма яснота при практическото интерпретиране на скритото разпределение на печалбата. От счетоводна гледна точка има необходимост от прецизиране и дефиниране на понятието, чрез практически казуси, за да стане ясно, че това са суми, които пряко влияят върху счетоводния, а от там и върху данъчния финансов резултат (данъчната печалба). Това определя и актуалността на настоящето изследване, резултатите от което могат да бъдат в помощ на практикуващите счетоводители в предприятията от нефинансовия сектор.

2. ПОНЯТИЯ ЗА СКРИТО РАЗПРЕДЕЛЕНИЕ НА ПЕЧАЛБАТА И ДИВИДЕНТ

До приемането на промените в ЗКПО и ЗДДФЛ по отношение на скритото разпределение на печалбата, същото е било честа практика на съдружниците и акционерите, като подход за предварително ползване на част от реализираната печалба на предприятието преди да е приключила финансовата година. Това съответно е порождало обширни дискусии сред професионалната счетоводна общност по отношение на законосъобразността на този прием. Много са подходите за усвояване на част от паричните средства на предприятието за цели, различни от неговата основна или допълнителна стопанска дейност. Като такива се определят всички тегления от банковата сметка на предприятието, плащания с банкови фирмени карти на ПОС терминали при търговци за лични нужди, както и констатациите за разминавания между реалната касова наличност и водената в счетоводните регистри наличност.

За да се избегнат възможностите за свободно интерпретиране на термина „скрито разпределение на печалбата“, законодателя изрично е определил при какви условия се приема, че е налице скрито разпределение на печалбата. Дефиниция на понятието „скрито разпределение на печалбата“ е дадена в т. 5 от § 1 на Допълнителните разпоредби в ЗКПО, като са определени две основни възможности, при които сумите са:

- несвързани с осъществяваната от данъчно задълженото лице дейност или превишаващи обичайните пазарни нива, начислени, изплатени или разпределени под каквато и да е форма в полза на акционерите, съдружниците или свързани с тях лица, с изключение на дивидентите от доходи от акции и доходи от дялови участия, включително от неперсонифицирани дружества и от други права, третирани като доходи от акции;

- за начислените разходи за лихви (освен ако условията на заема не са уговорени в изпълнение на изисквания, предвидени в нормативен акт), когато са налице поне три от следните условия:

- ✓ заемът превишава собствения капитал на платеща на дохода към 31 декември на предходната година;
- ✓ изплащането на заема или на лихвите по него не е ограничено с фиксиран срок;
- ✓ изплащането на заема или на лихвите по него или размерът на лихвите е в зависимост от наличието или от размера на печалбите на платеща на дохода;
- ✓ изплащането на заема е в зависимост от удовлетворяване исканията на други кредитори или от изплащането на дивиденди.

Предвид въведената практика на приходната администрация у нас, обобщено за „скрито разпределение на печалбата“ се приемат тези суми, които са отчетени или не са отчетени като счетоводен разход и представляват изтичане на ресурс от предприятието в полза на неговите собственици или акционери. Тези счетоводни разходи, които са свързани с дейности, различни от икономическата дейност на предприятието, могат да оказват или да не оказват влияние при формиране на счетоводния финансов резултат в края на отчетния период. Примери за разходи, които не са свързани с икономическата дейност на предприятието са различните видове разходи, за които има издадена фактура на името на предприятието, но са в частен интерес на собственика (например издадена фактура на собственика/акционера за настаняването му в хотел по време на отпуск). С този разход задължително се увеличава счетоводния финансов резултат при преобразуването му за данъчни цели. Не така стои въпроса по време на командировка, когато разхода е свързан с дейността на предприятието и следва да се признае за счетоводни и данъчни цели. Друг е въпроса, ако собственика е в командировка и прикрива свое частно пътуване. Тогава говорим за нарушение на финансовата дисциплина.

Друг случай е, когато са осчетоводени суми, които са насочени от предприятието към неговите собственици, но счетоводно не са отчетени като разходи и същите не могат да окажат влияние върху годишния финансов резултат на предприятието. Например при изтеглени пари от касата или банковата сметка на предприятието чрез ПОС терминал, които се ползват от собственика, но същите са осчетоводени като служебни аванси или други видове разчети със собственика. Сметката за разчети със собственици се използва за отчитане на взаимоотношенията със собствениците, които не се отразяват по други разчетни сметки. Това са пари на собственика, които са различни от паричните средства на предприятието. Тези средства, ако не бъдат върнати на предприятието, то това се явява скрито разпределение на печалбата. В практиката тази ситуация често се среща и когато собствениците използват банкови карти, чрез които теглят пари от банкомати или се разплащат на ПОС терминали при търговци без да е издадена фактура за търговската сделка. По своя характер тези плащания не отговарят на условията за възнаграждение по договор за управление, нито като възнаграждение за положен личен труд от собственика. Не са и получен дивидент, освен ако е в изпълнение на решение на ръководните органи на предприятието за разпределение на печалба от минали години.

Важно е да се уточни, че според Търговския закон, изплащането на дивиденди се свързва с получаването на доходи от акции на акционери в акционерно дружество. От друга страна в правната уредба на дружествата с ограничена отговорност не се използва понятието „дивидент“, тъй като съдружниците имат право само на част от печалбата съразмерно на притежаваните дялове. В същото време в ЗДФЛ има изрично определение на понятието „дивидент“, в което се включват доходите от акции, доходите от дялови участия (включително от неперсонифицирани дружества и от други права, третиран като доходи от акции) и **скритото разпределение на печалбата** (виж § 1, т. 5 от Допълнителните разпоредби на ЗДФЛ (2006)). От гледна точка на собствениците, скритото разпределение на печалбата е приравнено на дивидент, получаван от физически лица, в качеството им на съдружници или акционери. Основание за изплащането на дивидент е наличието на Протокол от решение на общото събрание (на съдружниците при ООД или акционерите при АД) или Решение на собственика на ЕООД/ЕАД. Дивидент може да се разпределя при условие, че има неразпределена печалба от минали години, както и при приет годишен финансов отчет в сроковете съгласно Закона за счетоводството, след края на финансовата година. „Всяка фирма, в съответствие с търговското законодателство, следва да разработи собствена схема, по която нетната печалба да бъде разпределена.“ (Петрова-Кирова М, 2015, стр. III-108).

3. ДАНЪЧНИ ПОСЛЕДИЦИ ПРИ СКРИТО РАЗПРЕДЕЛЕНИЕ НА ПЕЧАЛБАТА

Когато са отчетени счетоводни разходи, които по своята същност представляват скрито разпределение на печалбата, предприятието има задължение да намали ефекта от тези разходи при определяне на дължимия корпоративен данък. Това става чрез преобразуване на счетоводния финансов резултат. Разходите, които

представяват скрито разпределение на печалбата се изключват при установяване на данъчния финансов резултат. Те са постоянни временни разлики по смисъла на чл. 23, ал. 1 от ЗКПО, тъй като не са признати за данъчни цели по смисъла на чл. 26, т. 11 от ЗКПО. По този начин стойността на облагаемата печалба се увеличава, което води до увеличаване на размера на дължимия данък по ЗКПО. Заедно с декларирането на обстоятелството за наличие на скрито разпределение на печалбата, предприятието следва да приложи и разпоредбите в ЗКПО за облагане на доходите на физическите лица с данък при източника, определен в размер на 5 на сто (ЗКПО, 2006, чл. 194 и чл. 200, ал. 1). С данък при източника се облагат дивидентите и ликвидационните дялове, разпределени (персонифицирани) от местни юридически лица в полза на чуждестранни юридически лица (с изключение на случаите, когато дивидентите се реализират от чуждестранно юридическо лице чрез място на стопанска дейност в страната) или местни юридически лица (които не са търговци, включително на общини) (ЗКПО, 2006, чл. 194, ал. 1). Предприятието е длъжно да декларира данък при източника по установения в ЗКПО ред и впоследствие тези суми да бъдат оповестени в Годишната данъчна декларация по ЗКПО на предприятието в част VII – Деклариране на извършено скрито разпределение на печалбата.

Когато предприятието не декларира в годишната данъчна декларация по ЗКПО обстоятелства, свързани със скрито разпределение на печалбата, независимо от наличието или липсата на счетоводно отчитане, при констатация в рамките на ревизия от страна на приходната администрация може да бъде наложена имуществена санкция в размер на 20 % от сумата, представляваща скрито разпределение на печалбата.

Важно е да се уточни, че по принцип управители или членове на колективен орган за управление на предприятието не отговарят за задълженията му, с изключение на случаите, при които предприятието не може да погаси дължимите си публични задължения към държавата. В този смисъл е и разпоредбата по чл. 19 от Данъчно-осигурителния процесуален кодекс (ДОПК), където се специфицира, че управителят или членовете на колективните управителни органи са лично отговорни за задълженията на дружеството към държавата, когато със своя принос са способствали за укриване на факти или обстоятелства, които по закон е трябвало да бъдат декларирани пред приходната администрация. Отговорността е персонална за публичните задължения на предприятието, когато недобросъвестно са способствали за извършване на плащания в натура или чрез парични средства от имуществото на предприятието, приравнени към скрито разпределение на печалбата. Друг случай е безвъзмездно отчуждаване на имущество на предприятието или реализирането му по цени под пазарните. Ако скритото разпределение на печалбата, подпомогнато от управителя (управителния орган), води до невъзможност за изпълнение на публични задължения на предприятието, приходната администрация е в правото си да предяви претенции към управителя за непогасените публични задължения.

4. СПЕЦИФИКА ПРИ ПРИЛАГАНЕ НА ДАНЪЧНАТА РЕГУЛАЦИЯ ЗА РАЗХОДИ, КОИТО ПРЕДСТАВЛЯВАТ СКРИТО РАЗПРЕДЕЛЕНИЕ НА ПЕЧАЛБАТА

При едноличната собственост на капитала (ЕАД или ЕООД) не е налице проблем с използването на скритото разпределение на печалбата като подход за авансово използване на печалбата на предприятието. Не така стои въпроса при множество акционери или съдружници, тъй като използването на скрито разпределение на печалбата от един или част от акционерите или съдружниците е във вреда спрямо интересите на останалите акционери или съдружници. Това е възможно от гледна точка на санкцията, която търпи предприятието, в случай, че не се декларира обстоятелството за скрито разпределение на печалбата. Санкцията от 20 % върху размера на скритото разпределение на печалбата се понася от всички собственици. От друга гледна точка, инфлацията е другия фактор, който допринася за различното третиране на доходите на собствениците при разпределение на дивидент и при скрито разпределение на печалбата. Безспорно е, че по-късното получаване на дивидент (след приемане на ГФО и взето решение на Общо събрание) не е в интерес на акционера/съдружника при условията на висока инфлация. Авансовото изплащане на дивидента на база изготвени междинни финансови отчети, предвид съществуващата търговска практика у нас е възможен подход съгласно указание на приходната администрация (Писмо на НАП, 2022). Правното основание за авансово изплащане на дивидент може да се съдържа в дружествения договор или да е част от решение на Общото събрание на съдружниците при спазване на следните допълнителни условия:

- разумна прогноза за очакваната нетна печалба в годишен аспект;
- запазване на покритието на капитала;
- изготвен междинен финансов отчет от предприятието.

Приходната администрация поддържа становището (Писмо на НАП, 2022), че не е честа практика, но е възможно да възникнат ситуации, когато собствениците на капитала (акционери/съдружници) вземат решение за разпределяне на дивидент на база текущ финансов резултат, преди финансовата година да е

изтекла. Такъв случай е разглеждан и във Върховния административен съд с решение № 1304/11.02.2022 г. Водещи мотиви са, че има възможност за авансово разпределяне на дивидент, когато има яснота за положителен финансов резултат и липсва законова забрана за това авансово разпределение, преди края на годишния отчетен период. Законова възможност за авансов дивидент е предвидена спрямо публичните дружества по Закона за публичното предлагане на ценни книжа (ЗППЦК, 1999, чл. 115в), където е регламентирано правото им да изплащат 6-месечен и годишен дивидент, ако това е предвидено в устава и при съответно прилагане на изискването „чистата стойност на имуществото, намалена с дивидентите и лихвите, подлежащи на изплащане, е не по-малка от сумата на капитала на дружеството, фонд „Резервен“ и другите фондове, които дружеството е длъжно да образува по закон или устав“ (Търговския закон, 1991, чл. 247а). Условието е да бъдат изпълнени условията:

- изготвен 6-месечен финансов отчет; с включен доклад, изготвен на базата на счетоводната информация, доказващ, че предприятието разполага с достатъчно средства за изплащане на дивидентите, чието изплащане няма да доведе до задължнялост на дружеството към кредитори, персонал, бюджет и други;

- финансовият резултат за 6-месечния период е печалба и взето решение на общото събрание на акционерите за разпределение на печалбата;

- размерът на средствата, които могат да бъдат разпределени, не трябва да надвишават общата печалба, получена от сбора на текущия счетоводен резултат за 6-месечния период, неразпределената печалба от предходни години, сумата на резервите, разпределянето на които не е забранено от закон или устава на дружеството, намалени с пренесените загуби и законовите резерви.

- акционерното дружество да няма поети и неизплатени публични задължения, чийто срок на погасяване да е изтекъл преди приемане на решението за разпределение на печалбата, и след изплащането на междинните дивиденти ще бъде в състояние да изпълни своите задължения за текущата финансова година.

Само в този случай извършеното авансово разпределяне на текущата печалба (преди края на годишния отчетен период) е законосъобразно, което представлява разпределение на дивидент. Ако авансово разпределената сума надхвърли сумата на формираната за годината нетна печалба за разпределение, тогава в чист вид имаме скрито разпределение на печалбата, формирано от констатираното превишение. В този случай се приема, че скритото разпределение на печалбата е извършено в момента на авансовото изплащане на дивидента.

Специфичен нетипичен пример от практиката на предприятията (независимо акционерни или дружествени) е прехвърлянето на суми от последващи оценки на дълготрайни активи вместо в сметка „Резерви от последваща оценка на дълготрайни активи“ в сметка „Други резерви“, с идеята за последващо прехвърляне по сметка на собственика. Това е типичен случай на скрито разпределение на печалбата и заобикаляне на счетоводното и търговско законодателство. Предприятията са задължени да формират фонд „Резервен“ с възможни източници (Търговския закон, 1991, чл. 246):

- най-малко 10 % от печалбата - до достигане размера на средствата във фонда от 10 % или по-голяма част от капитала, определена в устава, като превишението може да бъде използвано за увеличаване на капитала;

- средствата, получени над номиналната стойност на акциите и облигациите при издаването им;

- сумата на допълнителните плащания, които правят акционерите срещу предоставени им предимства за акциите;

- други източници, предвидени в устава или по решение на общото събрание - последващи оценки на дълготрайни активи могат да са източници на средства за фонд „Резервен“, ако са предвидени в устава на дружеството или има изрично решение на Общото събрание.

Съгласно чл. 246 от ТЗ, средствата от фонд „Резервен“ могат да се използват за покриване на годишната загуба и покриване на загуби от предходната година. Следователно, всяка транзакция от фонд „Резервен“, изпълнена с различна цел от покриване на загуба (от настояща или предходна година) е нарушение на финансовата дисциплина. В случай, че средствата се прехвърлят по сметки на собствениците, имаме в чист вид скрито разпределение на печалбата, което ако не бъде декларирано по надлежащия ред, подлежи на имуществена санкция (в размер на 20 %) при констатация от приходната администрация.

5. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В заключение може да се обобщи, че скритото разпределение на печалбата е регулирано от данъчното законодателство с оглед ограничаване на негативните въздействия върху фиска от неговото практическо прилагане. Необходимо условие за формиране и отчитане на финансовия резултат на предприятието е спазване на изискванията на данъчното и счетоводно законодателство, като се отчита и многообразието от специфични случаи, изискващи висока компетентност и професионална етика в счетоводния персонал.

ЛИТЕРАТУРА

- Кирова-Петрова, М. (2015). Печалбата – финансов лост за развитие на предприятията от транспортния сектор, електронно научно списание „Механика, Транспорт, Комуникации“, бр. 3/1, ISSN 2367-6620.
- Станева, В. (2021). Формиране на финансовия резултат при използване на специфични счетоводни решения в транспортното предприятие“, Монография, Печатна база ВТУ „Тодор Каблешков“, София, ISBN 978–954–12–0285-2.
- Станева, В., & Петрова-Кирова, М. (2021). Счетоводни стандарти. Приложение за транспортни предприятия. Учебник. Издателство „Авангард Прима“, София, 374 с. ISBN 978-619-239-554-7.
- Станева, В., Петрова, Д., Рупска, Т., Иванова, Р., & Боянов, Б. (2018). Счетоводство и анализ на финансовите отчети на предприятието. Учебник. Изд. комплекс – УНСС, София, ISBN 978–619–01206–0-6.
- Закон за данъците върху доходите на физическите лица (2006). обн. в ДВ бр. 95/24.11.2006 г., посл. доп. в ДВ бр. 52/05.07.2022 г.
- Закон за корпоративното подоходно облагане. (2006). обн. в ДВ бр. 105/22.12.2006 г., посл. доп. в ДВ бр. 51/01.07.2022 г.
- Закона за публичното предлагане на ценни книжа (1999). обн. в ДВ бр. 114/30.12.1999 г., посл. изм. и доп. в ДВ бр. 51/01.07.2022 г.
- Търговския закон (1991). обн. в ДВ бр. 48/18.06.1991 г., посл. доп. в ДВ бр. 25/29.03.2022 г.
- Решение на Върховен административен съд на Република България (2022). № 1304/11.02.2022 г.
- Писмо на НАП (2022). Изх. № 33-00-165-1 от 9.06.2022 г., относно данъчно третиране по реда на Закона за корпоративното подоходно облагане и Закона за данъците върху доходите на физическите лица на хипотезите на авансово изплащане на дивиденди от търговски дружества.

INTEGRATION OF VALUE IN THE SYSTEM OF FINANCIAL ANALYSIS - METHODOLOGICAL ASPECTS AND APPLICATION

Lora Todorova

St. Cyril and Methodius University of Veliko Tarnovo, Bulgaria, lora.dimitrova.todorova@abv.bg

Abstract: Turbulent economic development combined with fierce competition creates a need to periodically analyze the financial health of companies and take corrective actions to improve it. Financial analysis also allows studying the state of all processes and functions, the interrelationship between them and their impact on the overall performance of the enterprise.

The negative effects of the series of crises in recent years – economic, financial, health, environmental, geopolitical, require the use of additional tools for performing financial analysis, through which the totality of risk factors can be integrated. Research should focus on measuring value as a comprehensive performance indicator, rather than primarily on profits and analyzing information from annual financial statements.

Value is "an important economic and financial indicator that is of interest to a wide range of entities - owners, potential investors, management teams, financial analysts, investment intermediaries, creditors, business partners and competitors". It is a complex business indicator, directly related to value-oriented management (VBM - Value Based Management), gaining popularity in recent decades. Value-oriented management takes into account the interest of stakeholders or a wider range of interested persons and is focused not only on achieving quick profits, but above all on increasing the welfare and long-term prospects of the company. When measuring value, it is important to integrate the complex of the so-called ESG factors (environmental, social, governance) contained in the concept of corporate social responsibility. The concept acquires particular relevance in the light of the serious challenges of the environment in modern conditions.

The report concludes that the financial analysis aimed at the value of the company is not a sufficiently known and used toolkit in the Bulgarian industry, but it is necessary for a more precise assessment of the financial condition of the enterprises and their future sustainability.

Keywords: VBM – Value Based Management, financial analysis, value, EVA

ИНТЕГРИРАНЕ НА СТОЙНОСТА В СИСТЕМАТА НА ФИНАНСОВИЯ АНАЛИЗ – МЕТОДОЛОГИЧЕСКИ АСПЕКТИ И ПРИЛОЖЕНИЕ

Лора Тодорова

Великотърновски университет "Св. св.Кирил и Методий", България,

lora.dimitrova.todorova@abv.bg

Резюме: Турбулентното икономическо развитие, съчетано с изострена конкуренция поражда необходимост от периодичен анализ на финансовото здраве на компаниите и предприемане на коригиращи дейности за подобряването му. Финансовият анализ позволява и изследване на състоянието на всички процеси и функции, взаимовръзката между тях и влиянието им върху цялостното представяне на предприятието.

Негативните ефекти от поредиците кризи през последните години – икономическа, финансови, здравна, екологическа, геополитическа, изискват използване на допълнителни инструменти за извършване на финансов анализ, чрез които да се интегрира съвкупността от рисковите фактори. Изследванията следва да са насочени към измерване на стойността като комплексен показател за ефективност, вместо преди всичко към печалбите и анализиране на информацията от годишните финансови отчети.

Стойността е „важен икономически и финансов показател, който представлява интерес за широк кръг субекти – собственици, потенциални инвеститори, мениджърски екипи, финансови анализатори, инвестиционни посредници, кредитори, бизнес партньори и конкуренти“. Тя е комплексен бизнес показател, пряко свързан със стойностно-ориентирания мениджмънт (VBM – Value Based Management), набиращ популярност през последните десетилетия. Стойностно-ориентираният мениджмънт отчита интереса на стейкхолдерите или на по-широк кръг заинтересовани лица и е фокусиран не само към постигане на бързи печалби, а преди всичко към увеличаване на благосъстоянието и дългосрочните перспективи на компанията. При измерването на стойността е важно интегрирането на комплекса от т.нар. ESG фактори (ЕСУ фактори – екологични, социални, управленски), съдържащи се в концепцията за

корпоративна социална отговорност. Концепцията придобива особено актуалност в светлината на сериозните предизвикателства от обкръжаващата среда в съвременни условия.

В доклада се прави изводът, че финансовият анализ, насочен към стойността на компанията не е достатъчно познат и използван инструментариум в българската индустрия, но е необходим за по-прецизното оценяване на финансовото състояние на предприятията и тяхната бъдеща устойчивост.

Ключови думи: стойностно-ориентиран мениджмънт, финансов анализ, стойност, икономическа добавена стойност

1. ВЪВЕДЕНИЕ

В условията на нарастваща конкуренция всяка фирма следва да извършва периодичен финансов анализ на дейността си, което е предпоставка за ефективно управление. В процеса на вземане на решения, финансовият анализ осигурява информация както за ежедневните финансови решения, така и за дългосрочното оперативно планиране (Helfert, 2001, 10), като позволява прогнозиране на бъдещи тенденции за оптимизиране на инвестиционните решения (Zhou, 2016, 471-475).

Финансовият анализ има различни цели, като „*може да бъде използван като инструмент за подбор на финансови и/или капиталово-бюджетни инвестиции. В същото време той е инструмент за подбор на източници за финансиране на фирмата. Финансовият анализ може да служи и като инструмент за оценяване на управленската функция в предприятието*“ (Костова и др., 2018, 19). Основан най-вече на междинните и годишните финансови отчети, финансовият анализ е процес „*на използване на аналитични процедури и методи за оценка на показателите, включени във финансовите отчети, за да се определят връзките и характеристиките, основните съотношения и тенденции в развитието на предприятието*“ (Йонкова, 2009). През последните години при корпоративното управление, в условията на динамична заобикаляща среда и комплицирани отношения между заинтересованите страни, все по-необходимо става използването на показатели за анализ и оценка на финансовото състояние на предприятието, основаващи се на стойностния подход и характеризиращи дългосрочната му стабилност и устойчивост. Ето защо в настоящия доклад е поставена целта да се разкрият особеностите и възможностите за приложение на финансовия анализ при съвременните условия на функциониране на корпорациите. Аргументира се виждането, че използването на традиционните измерители на крайна оценка на финансовото състояние, основани на печалбата, е недостатъчно за успешното им управление и предвиждане на дългосрочното им оцеляване. В същото време се демонстрира, че стойностният подход във финансовия анализ е недостатъчно познат и прилаган инструмент от българските предприятия в условията на поредица от кризи от различно естество.

2. ОТНОСНО ЕСТЕСТВОТО И ТРАДИЦИОННИТЕ НАСОКИ НА ФИНАНСОВ АНАЛИЗ

В зависимост от конкретната цел, финансовият анализ има различно съдържание и обхват, както и използвана методика. Колкото и различен да е обхватът на финансовия анализ, целта му е една – извеждане на тенденции, които да послужат за прогнозиране и бъдещо планиране относно развитието на фирмата и подобряване на ефективността на извършваната от нея дейност. Основните задачи на финансовия анализ са:

- оценка на използването на ресурсите на фирмата;
- показване на тенденции и закономерности в развитието на дейността ѝ;
- количествено изразяване на факторите, довели до изменения;
- оценка на изпълнението на предварително зададени планове за развитие.

Финансовият анализ е един от основните инструменти за финансово управление, в чиято основа е „*анализът и оценката на ефективността от управлението на финансовите ресурси на стопанските субекти*“ (Костова и др., 2018, 19). Ползватели на информация от финансовия анализ са всички заинтересовани от дейността на фирмата, като могат да се разделят на две групи:

- Вътрешни ползватели – собствениците и управленския екип на предприятието се интересува от анализа във връзка с планиране и контрол на финансовите ресурси.
- Външни ползватели – лица, които не са пряко свързани с дейността на фирмата, но са заинтересовани от нейното финансово здраве.

Стойностните показатели отразяват обекта на анализ като стойностна величина и позволяват сравнения и разкриване на закономерности и явления, а натуралните показатели се представят чрез физическите мерки за тегло и дължина. Абсолютните показатели се изразяват в стойност и в натура, чрез условни показатели. Относителните показатели изразяват съотношение в проценти, промили и т.н. В зависимост от целта и проблемите на предприятието, както и преценката на финансовия аналитик, се структурират различни

видове показатели. Традиционните показатели са необходимото начало за „дисекция“ на представянето на предприятието в отделни насоки, а именно:

- Ликвидност – основен аспект от финансовото състояние на фирмата, показващ възможността за изплащане на краткосрочните задължения на предприятието чрез по-ликвидните му активи, което е предпоставка и за платежоспособността му;
- Стопанска активност – характеризира способността на вложените в отделни активи капитали да се трансформират отново пари, което характеризира ефективността на оперативния мениджмънт;
- Задлъжнялост – в пряка връзка с финансовата и капиталовата структура на предприятието и възможностите му за финансиране в бъдеще, с неговата финансова автономност, логично допълнение към показателите за ликвидност.
- Рентабилност – позволяват да се оцени дадена фирма, като се направи сравнение с предишни години, както и с показателите на конкурентите в сферата ѝ на дейност. Може да бъде оценена, съпоставена с различни базисни показатели, свързани с мащабите на предприятието и дейността му, за да се характеризира общата ефективност на мениджмънта.

3. НЕОБХОДИМОСТ ОТ ИЗМЕРВАНЕ НА СТОЙНОСТТА

Както посочват някои автори, „традиционните направления на финансовия анализ не са достатъчни за извършване на коректна оценка и даване на надеждна прогноза за бъдещото развитие на предприятията“ (Цонкова, 2019, 77). Като основни недостатъци на традиционните направления могат да бъдат определени:

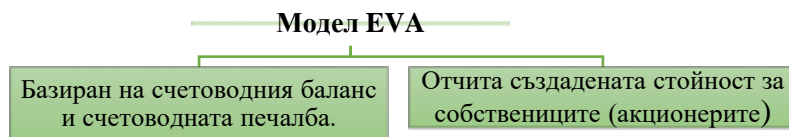
- Използваните коефициенти в традиционния финансов анализ (за измерване на ликвидността, рентабилността, задлъжнялостта и стопанската активност) се разглеждат изолирано и рядко се обвързват помежду си.
- При финансовия анализ не се отчита влиянието на пазарни показатели, при търгуване на регулираните пазари.
- Не се отчита промяната на стойността на парите във времето, а се поставя акцент върху анализ на счетоводни данни.

Финансовият анализ засяга пряко „интересите на собствениците на фирмата, кредиторите и управляващия екип. ... Финансовият анализ не включва само приложението на формулен апарат, за да се изчисли даден показател. По-важно е каква интерпретация ще бъде направена на конкретната стойност на даден показател.“ (Вачков, 2011, 59)

Стойността на компанията като бизнес показател се основава на концепцията за стойностно-базиран мениджмънт (VBM – Value Based Management), според която „интересът на инвеститорите и предприемачите е насочен не само към постигане на бързи печалби, а преди всичко към увеличаване на стойността и бъдещите перспективи на компанията. Една компания се счита за успешна само ако увеличава стойността си“ (Тодоров, 2021, 2).

Моделът EVA, известен още като модел за икономическата добавена стойност (economic value added), е основен модел, който се използва в съвременния финансов анализ. Моделът EVA се определя като обединяващ традиционните и съвременните методи за финансов анализ, който се използва за анализиране доходността на бизнеса, осъществяван от компаниите. Причините за това са, че този модел използва данни от финансовите отчети на компанията, като едновременно с това анализира стойността за акционерите (фигура 1).

Фигура 1. Модел EVA за анализиране доходността на бизнеса

Източник: Тодоров, 2021

Според Касърова и Димитрова, EVA е „метрика, създадена в отговор на нарастващата комплексност на съвременната компания и агресивност на средата, в която тя работи. Тя се представя като основна (и дори достатъчна) количествена мярка за пазарния успех на едно предприятие“ (Касърова, Димитрова, 2009, 1). Показателят е един от последните, който се основава на измерването на икономическата печалба на фирмата, която се различава от счетоводната.

Именно поради спецификата на счетоводната и икономическата печалба, EVA измерва „*допълнителната стойност, създадена върху определена инвестиция и по същество представлява разликата между нетната оперативна печалба след данъци и капиталовите разходи на бизнеса*“ (Касърова, Димитрова, 2009, 1). За изчисляването ѝ се използва следната формула (формула 1):

$$(1) \quad EVA = (NOPAT/Ic) * Ic - WACC * Ic = NOPAT - WACC * Ic$$

Показателят EVA е един от най-използваните за финансов анализ на компании в развитите страни, поради факта, че предоставя информация на всички заинтересовани страни: Той е един от показателите, който подпомага процеса за вземане на ефективни решения от мениджърите на компанията, необходими за определяне стратегията за развитие на компанията и дългосрочните ѝ цели.

Пазарна добавена стойност (MVA) се използва като коректив на EVA, „*особено в периоди, в които икономическата добавена стойност е отрицателна*“ (Касърова, 2013, 50), като анализира разликата между пазарната капитализация и стойността на собствения капитал (чистите активи на компанията). Показателят MVA показва добавянето на пазарната стойност към капитала на компанията, като позволява извършване на сравнение между две компании и ефективно оценяване ефективността на управлението. Изчислява се чрез следната формула (формула 2):

$$(2) \quad MVA = \sum_{t=1}^n \frac{EVA_t}{(1+r)^t}$$

Парична добавена стойност (CVA) е модел, който характеризира „*остатъчния оперативен паричен поток на компанията за съответната година след приспадане на капиталовите ѝ разходи. Той е създаден, за да удовлетвори финансовите изисквания на инвеститорите към стратегическите управленски решения, т.е. към стратегическите инвестиции, които създават стойност в компанията*“ (Касърова, 2013, 57). Показателят е полезен при оценка на инвестиционната привлекателност, като се изчислява чрез следната формула (формула 3):

$$(3) \quad CVA_t = GCF_t - ED_t - (GI * WACC)$$

Когато CVA > 0, то тогава предприятието създава стойност. Методът на CVA е „*спред между нетната оперативна възвръщаемост на фирмата и средната претеглена цена на използвания от фирмата капитал, изразен в парична форма. Методът се базира на концепцията за коригиране на нетния оперативен финансов резултат на фирмата с паричните разходи за използвания капитал*“ (Ганчев и др., 2018, 183). CVA се основава на разбирането, че „*създаване на добавена стойност за акционерите (SVA>0) е възможно, когато рентабилността на новите инвестиции на компанията (ROIC) превишава средно претеглените разходи за капитал (WACC). Важно условие при това е действията на мениджърите на компанията да бъдат насочени към получаване на допълнителна изгода за собствениците на компанията, която фактически се определя от прираста на акционерния ѝ капитал*“ (Ганчев и др., 2018, 62). SVA може да бъде изчислена по различни начини, като оригиналният модел е:

- Изчисляване на акционерна добавена стойност на компанията, на база сума от дисконтираните нетни парични потоци през прогнозния период;
- Акционерна добавена стойност на компанията, като разлика между акционерната стойност за съответната година и тази за предходната година.

Парична възвръщаемост на инвестициите (CFROI) се използва, за да се премахне недостатъкът на EVA, свързан с акцентиранието върху печалбата, без да се използват паричните потоци. Показателят (CFROI) позволява изследване на „*доходността на инвестициите на база паричен поток. Моделът за изчисляването му позволява паричните потоци от оперативна дейност, генерирани от съществуващи и бъдещи активи, както и от първоначалните инвестиции, да се представят в текущи цени, т.е. с отчитане на инфлацията, и чрез тях да се измери очакваната възвръщаемост. Моделът трансформира финансовия резултат на компанията в рентабилност на инвестициите под формата на парични потоци*“ (Касърова, 2013, 65).

При изчисляване на представените по-горе показатели за стойност, в условията на нови налагащи се стандарти в корпоративния свят, основаващи се на екологичната и климатична обвързаност на бизнеса, социалната му ангажираност и прилагането на добри управленски практики, е необходимо интегрирането на

нефинансовата информация. Този модел, обединен под абривиатурата ESG (от Ecological, Social, Governance, ЕСУ фактори), е концепцията, с която през последните няколко години се налагат устойчиви финансови модели, покриващи нормите за екологично, социално и корпоративно управление. Нефинансовото отчитане съществува и се практикува от големия бизнес повече от едно десетилетие, но с приемането на Директивата относно отчитането на предприятията във връзка с устойчивостта (Corporate Sustainability Reporting Directive – CSRD) през пролетта на 2022 г., се разширяват освен детайлите на декларирането, но и обхвата на включените предприятия. Едновременно с финансовата си отчетност, всички публични дружества ще трябва да разкриват и своите ESG практики чрез отчети за нефинансова информация. (European commission, 2022)

4. ОТЧИТАНЕТО НА ESG ФАКТОРИ

Информацията, свързана с ESG факторите, логично би могла да се интегрира при изчисляването на стойността на предприятията. Отчитането на тези фактори и нивото на т.нар. корпоративна социална отговорност (КСО) от бизнеса могат да създадат стойност за акционерите (Gong, 2018, 2-3). Концепцията за ESG се променя в зависимост от условията, в които компаниите осъществяват дейността си, тяхното ориентиране към производството, клиентите и обществото. Смята се, че ориентацията на предприятията по отношение на насочване на осъществяваната от тях дейност с ползи към обществото, е възникнало вследствие на натиск от различни социални групи и налагането за поемане на различни инициативи в полза на социални и екологични дейности. Съвременното общество очаква от предприятията не само генериране на печалби и осигуряване на работни места, но и социално отговорно поведение, изразяващо се в изпълнение на определени задължения в социалната сфера като спазване на бизнес етика, провеждане на екологични политики, въвеждане на добри практики при управление и развитие на персонала (Петрунова, 2006, 201). Това поставя предприятията през различни предизвикателства по отношение на предоставяне на информация на всички заинтересовани страни за начина на осъществяване на дейността и ползите за обществото.

Основен подход използван в КСО е оптимизация на процеси и дейности, с цел осигуряване на тяхната максимална приемливост за обществото при минимално увреждане на околната среда, което подпомага компаниите да се развиват и да постигат добавена стойност, която не се измерва единствено чрез финансовия им резултат. Икономическите ползи от КСО се изразяват във възможността вложените от компанията ресурси, изразени чрез финансиране, предоставяне на човешки капацитет, организиране на доброволчество и т.н., да създават по-стабилни местни общества, които се стремят към подобряване благосъстоянието на хората и техните условия на живот. Като направление във взаимодействието с местната общност, КСО може да обхваща всяка сфера на икономическа и обществена дейност, което предоставя възможност за осъществяване на дейности от изключително широк обхват и сътрудничество. Според Ченгелова, всички практики, използвани за КСО са насочени към пет основни тематични направления (таблица 1).

Таблица 1. Тематични направления за КСО

Тематично направление	Дейности
Опазване на околната среда	Включва всички политики на предприятията, които се отнасят до намаляване на вредите от дейността на предприятието върху околната среда, насочени към запазване, облагородяване или възстановяване. Акцентира се на дейности, които са насочени към намаляване на замърсяването, възстановяване и опазване на околната среда, намаляване на разходите за енергийна ефективност, оптимално използване на природните ресурси, изграждане на политики и системи за екологично възпитание и познаване на екологичните рискове върху здравето на човек.
Човешки ресурси	Предприетите практики в предприятията и процеси, свързани с наемане, управление и развитие на човешките ресурси: <ul style="list-style-type: none"> • провеждане на обучения за повишаване на квалификацията; • осигуряване на здравословни и безопасни условия на труд; • осигуряване на адекватни системи за възнаграждение; • подпомагане на кариерното развитие; • мотивиране на работниците.

Социални дейности	Включва участието на предприятието в социални, културни и спортни проекти, както и в дейности за развитие на местните общности. Те могат да бъдат свързани и с доброволен труд, опазване на културно-историческо наследство, осигуряване на качество и безопасност на продуктите, реклама със социален ефект и т.н.
Администрация	Въведени правила в предприятието по отношение на спазване на законовите разпоредби, осигуряване на ефективна междуличностна комуникация, поемане на отговорност, дефиниране на права за вземане на решения и др.
Образование	Подпомагане обучението на деца и ученици, както и повишаване осведомеността на деца, родители и учители по различни въпроси.

Източник: Ченгелова, 2019, 6

Всяко предприятие, за което екологичната политика е част от общата политика за развитие, може да се справи с ограничаване на вредното си въздействие върху околната среда. Поради това за въвеждането на екологични инициативи е важно и провеждането на вътрешно обучение на работниците. Изграждането на екологична политика в предприятието изисква първоначално провеждане на анализ за определяне на това как с осъществяваната дейност то оказва влияние върху околната среда – по отношение на емисии във въздуха, почвата, водата и кой е основният източник на замърсяване. Основните дейности на КСО по отношение на околната среда могат да включват контрол върху замърсяването, възстановяване и опазване на околната среда, осигуряване на възможност за рециклиране, оптимално използване на природните ресурси, създаване на система за екологично възпитание и познаване на основите екологични рискове от деца и ученици и др. Добра практика е създаване на специална работна група от служители, които да работят приоритетно върху въпросите, свързани с намаляване на „отпечатъка“, който оставя предприятието с дейността си върху околната среда.

5. ИЗПОЛЗВАНЕ НА СТОЙНОСТНИЯ ПОДХОД ПРИ ФИНАНСОВИЯ АНАЛИЗ В БЪЛГАРСКИ ПРЕДПРИЯТИЯ

За да се демонстрират познанията и отношението на мениджърите на български предприятия към стойностния подход на финансов анализ и интегрирането на ESG фактори при оценка на бъдещото представяне на компаниите, е извършено анкетно проучване чрез използване на Google Forms сред предприятията от сектор „Текстил, облекла и обувки“. Това е един от секторите със съществен принос в брутния вътрешен продукт на страната, а по данни на НСИ от последната година преди Ковид-пандемията – 2019 г., той осигурява заетост малко над 20 % от общата заетост в производствената промишленост в България. За целите на изследването са изпратени линкове с формуляри от 60 мениджъри на предприятия в сектора, като са получени 55 отговора. Изследването няма претенции за репрезентативност, но то показва в значителна степен нагласите на управленския екип към поставения проблем, тъй като са включени предприятия от различни мащаби и общини в страната. В анкетата са поставени следните въпроси:

Поставени са следните въпроси към финансовия мениджмънт:

1. Какви интегрални показатели за оценка на финансовото състояние използвате във вашето предприятие?
2. Познавате ли концепцията VBM (мениджмънт, основан на стойността)?
3. Използвате ли показателят „икономическа добавена стойност – EVA“ във вашата компания?
4. Ако да, опитвате ли се да интегрирате ESG факторите (екологични, социални, управленски)?
5. Считате ли за необходимо и полезно използването на показатели за финансов анализ, основани на стойността и отчитащи в това число екологични, социални и управленски фактори?

На първия въпрос: „Какви интегрални показатели за оценка на финансовото състояние използвате във вашето предприятие?“, 98 % са отговорили, че използват традиционните – ликвидност, обръщаемост, задлъжнялост и рентабилност, докато само 2 % споделят, че се доверяват и на по-гъвкави.

На втория въпрос относно познаването на концепцията VBM, 55 % от мениджърите отговарят, че не я познават, 43 % – че я познават, но не я прилагат, а само 2 % отговарят, че се опитват да я прилагат на практика.

На третия въпрос, свързан с използването на показателя EVA, разпределението на отговорите е подобно, като само 2 % от респондентите признават за изчисляването му (едно предприятие). Именно последните подчертават, че оценяват и екологичните, социалните и управленските фактори и рискове и се опитват да ги интегрират в изчисляването на икономическата добавена стойност и други показатели, основани на стойността. В същото време, на пети въпрос – относно необходимостта и полезността на нефинансовата информация и нейното интегриране във финансовите показатели, почти 2/3 от респондентите (36 на брой)

признават нейното значение за дългосрочната стабилност и устойчивост на компаниите. Показателно е още, че предприятията, в които мениджърите познават стойностния подход за оценка на дейността и интегриращи ESG факторите, са по-големи дружества, в това число и публични, на които предстои да прилагат Директивата за оповестяване на информацията във връзка с устойчивостта (CSRD).

Категорично се налага изводът от изследването, че в България има готовност и осъзнаване необходимостта от прилагане на нови, интегративни подходи за оценка на финансовото здраве на предприятията, но все още управленските екипи са недостатъчно запознати с конкретните техники при тяхното приложение.

6. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Изводите от цялостното изследване могат да се систематизират, както следва:

1. Традиционните направления на финансовия анализ не са достатъчни за извършване на коректна оценка и даване на надеждна прогноза за бъдещото развитие на предприятията.
2. Еволюцията на понятието за стойност довежда до разработването на разнообразни показатели за финансов анализ и оценка на ефективността, като ефективното им използване позволява вземането на обосновани икономически решения.
3. Важна промяна в съвременния финансов анализ е свързана с оценяване дейността на предприятието на база не на счетоводната печалба, а на икономическата, в това число чрез икономическата добавена стойност, пазарната добавена стойност и др. Тези показатели се основават на интересите не само на акционерите, но и на другите заинтересовани страни.
4. В унисон с концепцията за корпоративна социална отговорност и имплементирането ѝ в нормативните изисквания, става необходимо интегрирането на комплекса от екологични, социални и управленски фактори във финансовия анализ и конкретните показатели за измерване на стойността.

БИБЛИОГРАФИЯ

- European commission. (2022). Corporate sustainability reporting. Достъпно на: https://finance.ec.europa.eu/capital-markets-union-and-financial-markets/company-reporting-and-auditing/company-reporting/corporate-sustainability-reporting_bg
- Gong, J., et al. (2018). How ESG engagement creates value for investors and companies. [онлайн] Достъпно на: <https://www.unpri.org/download?ac=4637>
- Helfert, E. (2001). Financial analysis: tools and techniques. McGraw-Hill
- Zhou, D. (2016). The Application of Financial Analysis in Business Management. //Open journal of business management. Достъпно на: https://www.researchgate.net/publication/305277012_The_Application_of_Financial_Analysis_in_Business_Management
- Вачков, С., Спасова, Е., Йорданов, Й., & Рафаилов, Д. (2011). Корпоративни финанси. Варна: Стено
- Ганчев, А., Канарян, Н., Сиркаров, Н., & Димитров, Л. (2018). Бизнес оценяване. В. Търново: Фабер
- Йонкова, Б. (2009). Управленски анализ в счетоводството. София: УИ Стопанство
- Йоцов, В. (2014). Възможности на модела KLR за ранно предупреждение за финансови кризи - емпирични резултати. Сб. Авангардни научни инструменти в управлението. София: УИ „Стопанство“
- Касърова, В., & Димитрова, Р. (2009). EVA като критерий за стопанската ефективност. НБУ, [онлайн] Достъпно на: <http://eprints.nbu.bg/501/1/Document.pdf> 2009
- Касърова, В. (2013). Новите метрики на корпоративния финансов успех. София: изд. Едемения Продъкшън
- Костова, Н., Георгиева, Д., Стефанов, С., Илиева, С., Манолов, Ц., & Галинова, А. (2018). Ролята на финансовия анализ за управление на оборотния капитал, вземанията и кредитоспособността на предприето. Варна, Знание и бизнес.
- Петрунова, С. (2006). Корпоративната социална отговорност: устойчиво управление на предприятието. //Управление и устойчиво развитие // http://oldweb.ltu.bg/jmsd/files/articles/15/15-32_S_Petrunova.pdf
- Тодоров, Л. (2021). Стойността на компанията – възможности за анализ, оценка и управление. Анализ, бр. 1
- Цонкова, В. (2019). Аспекти на финансовия анализ и оценката на предприятията. Пловдив: Астарт
- Ченгелова, Е. (2019). Същност и развитие на концепцията за корпоративна социална отговорност. [онлайн] Достъпно на: <https://podkrepa-svo.org/e-journal/wp-content/uploads/2019/10/1-%D0%9A%D0%A1%D0%9E-%D0%95-%D0%A7%D0%B5%D0%BD%D0%B3%D0%B5%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B0.pdf>

EMPLOYEE DEFINED INCOMES PROGRAMS AFTER LEAVING THE ENTERPRISE - METHODOLOGY OF ACCOUNTING AND ANALYSIS

Rositsa Ivanova

UNWE – Sofia, Republic of Bulgaria, Rosi_Ivanova@abv.bg

Abstract. Drafting accounting information about the benefits of employees hired by the enterprises in the Republic of Bulgaria under employment contracts with regard to their service is based on the provisions of the Labour Code, Social Security Code, Health Insurance Act, the annual acts adopted by the National Assembly: State Budget Act; State Social Security Scheme Budget Act; National Health Insurance Fund Budget Act, and on the provisions of the applicable accounting standards – Accounting Standard 19 (AS 19) “Employee Benefits”, and International Accounting Standard 19 (IAS 19) “Employee Benefits”.

According to AS 19 the provisions of which are used by the enterprises that apply the national accounting regulations, employee benefits comprise: short-term benefits, post-employment benefits; other long-term benefits; termination benefits; equity compensation benefits.

The object of this publication refers to post-employment employee benefits payable due to termination of the employment or official relationships. We speak about different benefit plans. They are defined as formal or informal agreements by virtue of which the employer provides benefits to members (one or more) of its staff post their employment upon termination of their employment or official relationships.

These post-employment benefit plans may comprise: defined contribution plans; defined benefit plans; multiple employer plans; state plans and equity compensation (benefit) plans.

The subject matter of this publication refers to post-employment defined benefit plans. Under these plans, the enterprise’s liability is updated in a way that does not differ materially from the amounts that are subject to payment to the employees post their employment.

In accordance with AS 19 “Employee Benefits” defined benefit plans comprise two items: assets under the plan and liabilities for payment of defined benefits.

The author’s objective is to systemize in this publication some major issues relevant to the defined benefit plans, such as:

1. the enterprise that participates in the plan should measure the fair value of assets and the present value of the liability for payment of retirement benefits to its employees in the future;
2. the amount of expenses or income under the plan is stated in the enterprise’s statement of income and expenses for the current reporting period;
3. actuary gains and losses are the changes in the amount of the liability for payment of defined benefits to employees – they are stated in the liability side of the enterprise’s balance sheet;
4. actuary gains and losses are the changes in the fair value of assets under the plan – they are stated in the asset side of the enterprise’s balance sheet;
5. methods for measurement, accounting and follow-up analysis of actuary gains and losses under the plan.

The abovementioned issues determine the relevance of the defined benefit plans for employees post their employment in the enterprise.

Keywords: participates, programs, defined incomes, methodology, analysis

ПРОГРАМИ С ОПРЕДЕЛЕНИ ДОХОДИ НА ПЕРСОНАЛА СЛЕД НАПУСКАНЕ НА ПРЕДПРИЯТИЕТО / МЕТОДОЛОГИЯ НА СЧЕТОВОДНО ОТЧИТАНЕ И АНАЛИЗ /

Росица Иванова

УНСС – София, Р. България, Rosi_Ivanova@abv.bg

Резюме: Създаването на счетоводна информация за доходите на персонала, нает по трудов договор от предприятията в Република България, във връзка с положения от него труд, се основава на разпоредбите на Кодекса на труда, Кодекса за социалното осигуряване, Закона за здравното осигуряване, на ежегодните закони, приемани от Народното събрание на страната: Закон за държавния бюджет; Закон за бюджета на Държавното обществено осигуряване; Закон за бюджета на националната здравноосигурителна каса, както и

на разпоредбите на приложимите счетоводни стандарти – Счетоводен стандарт 19 (СС 19) „Доходи на персонала“ и Международен счетоводен стандарт 19 (МСС 19) „Доходи на наети лица“.

В СС 19, разпоредбите на който се използват от предприятията, прилагащи националната счетоводна база, в доходите на персонала се включват: краткосрочни доходи; доходи след напускане; други дългосрочни доходи; доходи при напускане; доходи под формата на компенсации с акции или дялове от собствения капитал.

Обект на настоящата статия са доходите на персонала, които са платими след неговото напускане на предприятието, поради прекратяване на трудовото или служебното правоотношение. Става дума за различните програми за доходи. Те се определят като формални или неформални спогодби, съгласно които предприятието-работодател осигурява доходи на лица (едно или повече) от неговия персонал, след тяхното напускане при прекратяване на трудовото или служебното им правоотношение.

Тези програми за доходи на персонала след неговото напускане на предприятието, могат да бъдат: програми с определени вноски; програми с определени доходи; програми на множество работодатели; държавни програми и програми за компенсации (доходи) под формата на акции или дялове от собствения капитал.

Предметът на настоящата статия са доходите след напускане на персонала по програми с определени доходи. При тях стойността на задължението на предприятието се актуализира по начин, който не се различава съществено от сумите, които подлежат на изплащане на персонала след неговото напускане.

Съгласно СС 19 „Доходи на персонала“ програмите с определени доходи се състоят от два елемента: активи по програмата и задължения за изплащане на определени доходи.

Поставената от автора цел е в настоящата статия да бъдат систематизирани някои основни въпроси по програмите с определени доходи, като например:

1. предприятието, което участва в програмата, следва да определя справедливата стойност на активите и настоящата стойност на задължението за изплащане на пенсионни доходи на персонала в бъдеще;
2. стойността на разхода или прихода по програмата се представя в отчета за приходите и разходите на предприятието за текущия отчетен период;
3. актюерските печалби и загуби са промените в размера на задължението за изплащане на определени доходи на персонала - те намират отражение в пасива на счетоводния баланс на предприятието;
4. актюерските печалби и загуби са промените в справедливата стойност на активите по програмата - те намират отражения в актива на счетоводния баланс на предприятието;
5. методите за определяне, осчетоводяване и последващо анализиране на актюерските печалби и загуби по програмата.

Посочените по-горе въпроси определят актуалността на програмите за изплащане на определени доходи на персонала след неговото напускане на предприятието-работодател.

Ключови думи: участие, програми, определени доходи, методология, анализ

1. ВЪВЕДЕНИЕ

Разходите на предприятието за жив труд по същество са „всички форми на възнаграждение, предоставени от предприятието в замяна на положения от наетите лица труд или при приключване на трудовите правоотношения.“ (Начкова, 2018, с.63)

Самостоятелен вид доходи на персонала са тези след прекратяване на трудовото или служебното му правоотношение с предприятието. В съставът им се включват доходите на персонала, които са платими след напускане на персонала по различните програми за доходи.

Обект на разглеждане в статията са програмите с определени доходи, а предмет – методическите и методологическите въпроси на счетоводното отчитане и анализа на доходите на персонала след напускане на предприятието по програми за изплащане на определени доходи.

Съгласно счетоводните стандарти на Република България елементите на програмите с определени доходи са: активи по програмата и задължения за изплащане на определени доходи.

Активите по програмата са всички активи, които пенсионният фонд държи и които той в бъдеще ще използва само и единствено за изплащане на доходи на участниците в програмата. По същество активите са внесените от предприятието в пенсионния фонд парични средства, които той е инвестирал в доходноосни финансови инструменти като например ценни книжа, депозити и други. Активите се оценяват по справедлива стойност на отчетната дата, като в повечето случаи тя е тяхната пазарна стойност на същата дата. Справедливата стойност на активите по програми с определени доходи може да се определи и посредством дисконтирането на очакваните бъдещи парични потоци.

Задълженията на предприятието за изплащане на определени доходи се оценяват по настоящата стойност на задълженията към участниците в програмата в бъдеще.

В програмите с определени доходи в повечето случаи се съдържат клаузи за увеличаване на доходите на персонала за положения от него труд в предприятието през предходни отчетни периоди. Очакването е, че предприятието ще получи икономически изгоди през бъдещи отчетни периоди, които биха позволили увеличаване на доходите на персонала след напускане на предприятието. Но подобни очаквания и произтичащите от това клаузи, включени в програмите с определени доходи пораждаат промени, които обективно могат да възникнат в бъдеще. По този начин разходите за минал трудов стаж на персонала, за които вече е създадена счетоводна информация, за осигуряването на доходи с обратна сила, се отнасят и разпределят в бъдещите периоди към оставащия трудов стаж на персонала на предприятието.

2. СТОЙНОСТ НА АКТИВА, РЕСП. ПАСИВА ПО ПРОГРАМИ С ОПРЕДЕЛЕНИ ДОХОДИ

Стойността на актива, респ. пасива по програми с определени доходи (V) се посочва съответно в актива, респ. пасива на счетоводния баланс на предприятието и тя може да се изчисли по формулата: (СС19, т.14.1)

$$V = PS + (+PR_{ak} - Z_{ak}) - C_{nm} - SV_a, \quad \text{където:}$$

PS е настоящата стойност на задължението за изплащане на определени доходи;

PR_{ak} - непризнати актюерски печалби;

Z_{ak} - непризнати актюерски загуби;

C_{nm} - непризнати разходи за минал трудов стаж;

SV_a - справедлива стойност на активите по програмата.

Непризнатите актюерски печалби, както и неамортизируемите разходи за минал трудов стаж се отчитат счетоводно като разсрочени приходи за бъдещи периоди по сметки от група „Приходи за бъдещи периоди и финансираня“, а непризнатите актюерски загуби - като разсрочени разходи за бъдещи периоди по сметки от група „Разходи за бъдещи периоди“.

Ако стойността на актива, респ. пасива е отрицателна величина ($V < 0$), то налице е актив по програми с определени доходи, който следва да се подложи на проверка за възстановимост. Признатият актив по същество е по-малката стойност от:

- 1) $V < 0$ и
- 2) $S = Z_{ak} + C_{nm} + NS$, където:

NS е настоящата стойност на всички икономически изгоди под формата на възстановяване на предприятието на парични средства или намаления на неговите бъдещи вноски по програмата в пенсионния фонд.

В СС 19 „Доходи на персонала“ не е посочено изискване предприятието да извършва актюерска оценка всяка година. Но всяко предприятие-работодател, което участва в програма с определени доходи, трябва да определя както справедливата стойност на активите по програмата, така и настоящата стойност на задължението за изплащане на пенсионни доходи на неговия персонал в бъдеще. Подкрепяме становището, че справедливата стойност на активите и настоящата стойност на задължението за изплащане на определени доходи в бъдеще по програми с определени доходи следва да се определя „достатъчно редовно, така че признатите във финансовия отчет стойности да не се различават съществено от стойностите, които биха били определени към отчетната дата (датата на финансовия отчет – доб. Р.И.). При променлива икономическа среда се налагат по-чести оценки, най-малкото веднъж годишно.“ (Брезоева, 2016, с.171) Особено наложително е тези оценки да се правят по-често в условията на различни кризи, които се застъпват и действат едновременно. По този начин ще се постигне вярно и честно представяне на информацията във финансовите отчети на предприятието, като външните и вътрешни потребители ще получат обективни данни, характеризиращи финансовите резултати, финансовото състояние и стабилност, паричните потоци и ефективността на дейността на предприятието.

Стойността на разхода или прихода по програми с определени доходи се представя в отчета за приходите и разходите на предприятието за текущия отчетен период, т.е. оказва непосредствено влияние както върху формирането на финансовия резултат на предприятието, така и върху неговата динамика за текущия спрямо предходния отчетен период. От тази гледна точка определен аналитичен интерес представляват факторите, които оказват влияние върху промените в стойностните размери на разхода или прихода по програми с определени доходи (NV). По-важните от тези фактори са:

$$NV = f(C_c, C_i, D, PZ_a, C_m, E), \text{ където:}$$

C_c са разходи за текущия трудов стаж;

C_i – разходи за лихви;

D – очаквана възвръщаемост (доходност) на активите по програмата;

PZ_a – актюерски печалби и загуби, доколкото те са признати;

C_m – разходи за минал трудов стаж, доколкото в СС19 се изисква тези разходи да се признават;

E – ефект от съкращения или уреждания.

Разходите за текущия трудов стаж по същество представляват увеличението на настоящата стойност на задължението за изплащане на определени доходи по програмата, които произтичат от положения от персонала трудов стаж, зает по трудов договор в предприятието именно за текущия отчетен период.

Възвръщаемостта на активите по програма с определени доходи по същество са приходите под формата на лихви, дивиденди и други подобни, които възникват от активите по програмата, като в стойностният им размер се включват както реализираните (постигнатите вече), така и нереализираните (все още непостигнатите) печалби или загуби, произтичащи от същите активи. Следва да се допълни, че при определянето на възвръщаемостта на активите по програма с определени доходи трябва да се приспадат всички разходи, които са извършени във връзка и по повод управлението на програмата, както и сумата на всички данъци, платими по нея.

Очакваната възвръщаемост на активите по програма с определени доходи се определя в началото на периода, в който започва да се прилага самата програмата. Тя се основава на пазарните очаквания за доходността за целия срок на свързаното с активите по програмата задължение за изплащане на определени доходи на персонала в бъдеще. Разликата между очакваната и фактическата възвръщаемост на активите по програмата е именно актюерската печалба или загуба.

Актюерските печалби по същество са неочаквани намаления в размера на задължението, а актюерските загуби - неочаквани увеличения на задължението за изплащане на определени доходи на персонала на предприятието по програмата. Актюерските печалби и загуби се натрупват през отделните години и се отчитат като непризнати печалби и загуби. Когато актюерската загуба, или част от нея, бъде призната тя се отчита счетоводно като разход за дейността по икономически елементи - разходи за пенсии. Актюерската печалба, или част от нея, когато бъде призната тя се отчита по счетоводен път като други приходи от дейността.

Актюерските печалби и загуби по същество представляват промените (увеличение или намаление) в справедливата стойност на активите, които са настъпили под влияние на различни фактори, по-важни от които са:

1. Увеличение или намаление на стойността на коефициента на текущество (K_t), изчислен по формулата:

$$K_t = \frac{\min(P_p, P_n)}{SSB}, \text{ където:}$$

P_p е броят на служителите, приети в предприятието през отчетния период;

P_n – броят на служителите, напуснали предприятието през отчетния период;

SSB – среден списъчен брой на служителите на предприятието.

Според нас, коефициентът на текущество не трябва да се изчислява като отношение между броя на персонала, напуснал предприятието по неуважителни причини и средният списъчен брой на персонала, тъй като е налице субективен момент, свързан с тълкуването коя именно причина за напускане на персонала е субективна и коя е обективна.

2. По-ранно пенсиониране на служители и/или работници.

3. Смърт на служители и/или работници.

4. Увеличение на работните заплати в бъдеще.

5. Промени в дисконтовия процент.

6. Разлика между очакваната и фактическата възвръщаемост на активите по програмата.

7. Равнище на инфлацията в страната.

8. Обективно съществуващите взаимовръзки между равнището на инфлацията в страната, възвръщаемостта на активите по програмата и темпа на увеличение на работните заплати на персонала.

9. Други фактори.

3. ПРИЗНАВАНЕ НА АКТЮЕРСКИТЕ ПЕЧАЛБИ И ЗАГУБИ

Съгласно изискванията на СС19 (т.12.2) при програми с определени доходи предприятието следва да използва статистически актюерски методи за изготвяне на надеждна оценка на размера на доходите, които наетите лица по трудово правоотношение вече са заработили в замяна на вложения от тях труд и натрупания трудов стаж през текущия и през предходни отчетни периоди. Предприятията трябва да определят както общата сума на статистическите актюерски печалби и загуби, така и сумата на тази част от тях, която следва да бъде призната във финансовия резултат за текущия отчетен период. Това означава, че предприятието следва да привлече квалифициран актюер за извършването на точна оценка на задължението към персонала за доходи след напускане и това следва да стане преди датата на счетоводния баланс. Целта на актюерската оценка е „управление и минимизиране на рисковете в оценяваните области (в случая изчисляване на актюерските печалби, респ. актюерските загуби по програми с определени доходи – доб. Р.И.), чрез осигуряване на достоверност на информацията, прозрачност на допусканията, значимост, завършеност и яснота.“ (Станева, 2020, с.51)

При програмите с определени доходи, съгласно международната счетоводна база, предприятието следва да организира „периодични консултации с актюер, който да оценява финансовото състояние на плана (програмата – бел.Р.И.), да преразглежда възприетите предположения и да прави препоръки относно нивото (размерът – бел. Р.И.) на бъдещите вноски.“ (Станева, 2020, с.52, цит. IAS26) Изготвената от актюера оценка може да се актуализира от гледна точка на всички осъществени съществени сделки, така и с различните други съществени изменения в обстоятелствата, като напр. повишаването на инфлацията и на пазарните цени на суровините и материалите, стоките и услугите) към датата на счетоводния баланс. По този начин се осигурява достоверно представяне на информацията във финансовите отчети на предприятието, разбирано като пълно представяне, без грешки и неутралност на информацията.

Актюерските печалби и загуби следва да се разглеждат и признават по един от методите:

- 1) Коридорен метод. (СС19, т.14.4 – 14.5).
- 2) Ускорен метод. (СС19, т.14.6)

Предприятието следва да избере един от посочените по-горе методи за третиране, счетоводно отчитане и представяне във финансовите отчети на актюерските печалби и загуби. Изборът на метод е част от счетоводната политика на предприятието, избраният метод трябва да се оповести и той следва да се прилага последователно през всеки отчетен период.

А. КОРИДОРЕН МЕТОД

При коридорния метод предприятието следва да признае частта от актюерските печалби и загуби като приход или разход, когато:

$$S_{pz1} > \max (10\% NP_0, 10\% VS_0), \text{ където:}$$

S_{pz1} е сумата на нетните кумулативни непризнати актюерски печалби и загуби в края на предходния отчетен период. Тя е точно равна на сумата в началото на текущия отчетен период, което се дължи на проявлението на принципа за независимост на отделните отчетни периоди и стойностна връзка между начален и краен счетоводен баланс (Закон за счетоводството, чл.26, ал.1);

NP_0 – настоящата стойност на задължението за изплащане на определени доходи на персонала в началото на текущия отчетен период (годината);

VS_0 – справедливата стойност на активите по програмата в началото на текущия отчетен период (годината).

По този начин се формира един коридор, който може да се представи по следния начин:

$$10\% \text{ от } \max (NP_0, VS_0)$$

Изчисленият по формулата по-горе излишък (сумата извън коридора) се съпоставя със средната величина на оставащия трудов стаж на персонала, който участва в програмата с определени доходи.

Нетните кумулативни непризнати актюерски печалби и загуби към началото на отчетния период, които превишават коридора, се разсрочват по линейния метод през оставащия среден трудов стаж на персонала на предприятието, участващ в програмата с определени доходи.

Предимствата на коридорния метод са следните:

- в дългосрочен времеви период е възможно актюерските печалби и загуби да се компенсират помежду си, като по този начин може да се намали ефекта от тях върху разхода на предприятието за пенсии;
- предприятието има право да отсрочва една част от актюерските печалби или загуби, като само част от тях, които са извън коридора, определен по формулата по-горе, да признава като приход или разход във финансовия резултат за текущия отчетен период;

- като следствие счетоводният финансов резултат на предприятието (счетоводна печалба или счетоводна загуба) за текущия отчетен период не се влияе много от промените в актюерските предположения.

За счетоводното отчитане на **актюерската печалба** се съставят следните счетоводни статии:

1) за натрупаната непризна актюерска печалба, която се разсрочва за бъдещи периоди:

Дт с/ка от група Персонал и съдружници

Дт с/ка Доходи на персонала след напускане

подс/ка Задължение за изплащане на доходи на персонала по програма за изплащане на определени доходи

Кт с/ка от група Приходи за бъдещи периоди и финансираня

Кт с/ка Нефинансови приходи за бъдещи периоди

2) за частта от актюерската печалба, която се признава за текущ приход за отчетния период:

Дт с/ка от група Приходи за бъдещи периоди и финансираня

Дт с/ка Нефинансови приходи за бъдещи периоди

Кт с/ка от група Приходи от продажби и други приходи от обичайната дейност

Кт с/ка Други приходи от дейността

подс/ка Призната част от актюерската печалба по програма с определени доходи

3) за приключване на признатата актюерска печалба в с/ка Печалби и загуби за текущата година:

Дт с/ка от група Приходи от продажби и други приходи от обичайната дейност

Дт с/ка Други приходи от дейността

подс/ка Призната част от актюерската печалба по програма с определени доходи

Кт с/ка Печалби и загуби за текущата година

За счетоводното отчитане на **актюерската загуба** се съставят следните счетоводни статии:

1) за натрупаната непризната актюерска загуба, която се разсрочва за бъдещи периоди:

Дт с/ка от група Разходи за бъдещи периоди

Дт с/ка Нефинансови разходи за бъдещи периоди

Кт с/ка от група Персонал и съдружници

Кт с/ка Доходи на персонала след напускане

подс/ка Задължение за изплащане на доходи на персонала по програма с определени доходи

2) за частта от актюерската загуба, която се признава за текущ разход за отчетния период:

Дт с/ка от група Разходи по икономически елементи

Дт с/ка Разходи за вознаграждения

подс/ка Разходи за пенсионни доходи

Кт с/ка от група Разходи за бъдещи периоди

Кт с/ка Нефинансови разходи за бъдещи периоди

Б. МЕТОД ЗА УСКОРЕНО РАЗСРОЧВАНЕ НА АКТЮЕРСКИТЕ ПЕЧАЛБИ И ЗАГУБИ

Този метод може да се прилага в един от следните два варианта:

1. Превишението извън коридора се разсрочва по-бързо. Това може да стане в срок, който е по-малък от оставащия трудов стаж до пенсионирането на персонала на предприятието, който участва в програмата.
2. Коридорът изцяло се игнорира, в резултат на което общият размер на актюерските печалби и загуби се признава веднага във финансовия резултат на предприятието за текущия отчетен период.

4. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

С особена важност за достоверното представяне на информацията във финансовите отчети на предприятието са актюерските оценки на неговите задължения към персонала за пенсионни доходи след прекратяване на трудовото или служебното правоотношение. В съвременните условия на глобализация, дигитализация и действие на различни кризи „актюерите трябва да изгряят ролята на изследователи на данни и в същото време да бъдат в крак с постоянно развиващия се пейзаж (постоянната динамика във вътрешната и външна среда, в която функционира предприятието – доб. Р.И.).“ (Григоров, 2021, с.181) Това осигурява вярно и честно представяне на информацията във финансовите отчети. На основата на тази информация външните и вътрешните потребители могат да анализират приходите, разходите, финансовите резултати, финансовото състояние, финансовата стабилност, паричните потоци и крайната ефективност от дейността и да вземат информирани, правилни и своевременни решения, свързани с дейността на предприятието.

ЛИТЕРАТУРА

- Brezoeva, B. (2016). Accounting treatment of defined benefit programs in accordance with National Accounting Standards. Yearbook of IDES.
- Chukov, K., & Ivanova, R. (2022). Financial and economic analysis. Sofia. IC – UNWE.
- Grigorov, S. (2021). The role of actuaries in insurance accounting in the conditions of digitalization. Bookkeeping and digitalization. Sofia. IC – UNWE.
- Nachkova, M., Milanova-Tsoncheva, E., & Mavrudiev, H. (2018). *Schetovodstvo na zastrahovatelite i osiguritelite*. Sofia. IC – UNSS.
- Staneva, V. (2020). *Criteria and approaches for differentiation in accounting estimates from the actuarial valuations*. Economic science, education and the real economy: developments and interactions in the digital age. Varna. University publishing house Science and Economics.
- Accounting Standard 19 Personnel Income. Published SG No. 30/04/7/2005.
- Conceptual Framework for Financial Reporting. (2018). Issued by the International Accounting Standards Board. <https://www.ifrs.org>.
- Commission Regulation (EC) 1126/2008 of November 3, 2008. OJ of the EU, no. L320/34, Paragraph 5.
- International Accounting Standard (IAS) 26 Accounting and accounting for retirement plans, Item 21. <https://audit-bg.com/wp-content/uploads/dokumenti/MSS26.pdf>
- Law on Accounting. Published SG No. 95/08/12/2015. Last change SG No. 19/05/03/2021.

POLICIES FOR IMPLEMENTING ORGANIZATIONAL CULTURE IN SMALL ENTERPRISES IN THE POST-COVID PERIOD

Marija Magdinceva-Sopova

University Goce Delcev-Stip, North Macedonia, marija.magdinceva@ugd.edu.mk

Aneta Stojanovska-Stefanova

University Goce Delcev-Stip, North Macedonia, aneta.stojanovska@ugd.edu.mk

Abstract: The current processes of global integration and the emergence of a health, economic and energy crisis caused by the impact of the Covid-19 virus a period longer than two years have changed the entrepreneurial concept of small business operations. The global crisis and the current situation in the environment have caused major changes in the work ethic of all companies as well as in the work of entrepreneurs. Small enterprises are drivers of the economic growth and creators of new and sustainable jobs.

The global health crisis has caused a number of problems for small businesses. Typically, small businesses are associated with entrepreneurial initiative and are characterized by the ability to adapt to dynamic and specific operating conditions. Although the current pandemic working conditions are a challenge and an opportunity for certain companies, most small businesses face significant problems at work such as reduced workload, reduced income, problems with debt collection, employee health problems.

Many companies faced serious challenges and problems, from the physical closure of the company, or facing significant problems such as adapting and introducing changes to work from home, problems with providing appropriate IT technology, the disability of employees to work due to health reasons as well as the inability to perform work from home due to the characteristics of the work process itself.

Introduced restrictions on social distancing and changes in demand in terms of structure and scope have led to the closure of a number of small enterprises. All this forced the entrepreneurs to introduce significant changes in the operation in order to quickly adapt the operation of the company to the changes in the environment.

The Covid crisis negatively affects the productivity and profits realized by small enterprises. That is why many companies are achieving negative financial results. In these conditions, cooperation between state institutions and enterprises is of great importance.

In order to adapt to the new situation and improve the work of small enterprises is the application of appropriate policies and measures by the state which will help enterprises to more easily overcome the unplanned crisis situation. Because small enterprises are characterized by specific characteristics, this paper will provide a theoretical overview of the measures adopted by the state. Therefore, the paper will provide a theoretical overview of the policies and measures adopted by the Government of RS Macedonia in order to recover and overcome the crisis. Policies and measures by the state have proved necessary to overcome the crisis..

Keywords: small enterprises, crisis situation, policies, measures, Covid-19

ПОЛИТИКИ ЗА ИМПЛЕМЕНТИРАЊЕ НА ОРГАНИЗАЦИСКАТА КУЛТУРА КАЈ МАЛИТЕ ПРЕТПРИЈАТИЈА ВО УСЛОВИ НА ПОСТ КОВИД ПЕРИОД

Марија Магдинчева-Шопова

Факултет за туризам и бизнис логистика, Универзитет “Гоце Делчев”, Штип
marija.magdinceva@ugd.edu.mk

Анета Стојановска-Стефанова

Факултет за туризам и бизнис логистика, Универзитет “Гоце Делчев”, Штип
aneta.stojanovska@ugd.edu.mk

Апстракт: Глобалната криза и тековните состојби во окружувањето предизвикаа големи промени во работата на сите претпријатија како и во работата на малите претпријатија. Малите претпријатија се двигатели на економскиот раст и креатори на нови и одржливи работни места. Глобалната здравствена и енергетска криза предизвика бројни проблеми со кои се соочуваат малите претпријатија. Поголемиот број мали претпријатија се соочуваат со изразени проблеми во работата, предизвикани од зголемувањето на цените на сировините и енергенсите на глобалниот пазар на снабдување, што генерира зголемени трошоци

во работата и намалени приходи. Затоа голем број претпријатија остваруваат негативни финансиски резултати.

Ковид кризата предизвика негативно влијание на продуктивноста и профитот кој го остваруваат малите претпријатија. Од друга страна пак, евиденти се и промените кај потрошувачите. Промените на животниот стил ориентирано кон потрошувачката се однесува на пристап до удобности, стоки или услуги во одредена област. (Sun and Xu, 2017,64)

Зголемувањето на продуктивноста и унапредување на работата претставува предизвик за менаџментот на претпријатијата. Современите претпријатија се соочени со состојба во која треба да донесат одлуки за унапредување и развој на вработените како единствен ресурс кој има потенцијал да учи и да иновира.

Со цел прилагодување на новонастанатата состојба и унапредување на работата на малите претпријатија менаџментот на претпријатијата имплементира соодветни политики и мерки преку кои се овозможува претпријатијата полесно да ја надминат пост ковид кризната состојба.

Менаџментот на претпријатијата е одговорен за имплементирање на политики за континуирано учење, усовршување и напредување на вработените како и поттикнување на процесите за споделување на стекнатото знаење. Во овие пост ковид услови за работа, од голема важност е имплементирањето на иновативни менаџмент политики. Во таа смисла, имплементирањето на прилагодлив концепт на организациска култура претставува многу важен елемент во работата на малите претпријатија. Организациската култура има голема важност во функционирањето на претпријатијата како од аспект на долгорочно позиционирање така и од аспект на секојдневното работење и извршување на тековните активности и како начин на поврзување на менаџерите, вработените и потрошувачите.

Поради тоа, во рамки на трудот ќе биде даден теоретски приказ на концептот на организациска култура како и политиките кои ги имплементира менаџментот на претпријатијата. Политиките преку кои се имплементира организациската култура во претпријатијата се покажаа како неопходни за надминување на кризната состојба. Во заклучокот од трудот ќе бидат дадени препораки за имплементирање на т.н. здрава организациска култура.

Клучни зборови: мали претпријатија, пост ковид, организациска култура, политики,

1. ВОВЕД

Во услови на неизвесна пазарна конкуренција, современите претпријатија се насочени кон постигнување на добри позиции на пазарот, остварување на поголем профит и практикување на на флексибилност во работата. Застапеноста на дигитализацијата во сите сегменти од работата ги купувачите и набавката на стоки и услуги да се одвива со помош на дигиталните алатки. Така, потрошувачите ги заменија продавниците, супермаркетите и трговските центри со онлајн портали и други шопинг апликации, за купување најразлични производи почнувајќи од основни производи до познати брендови (Gokila, Dr. V. Gokila, 2021).

Глобалните промени предизвикани од Ковид пандемијата како и последиците кои се чувствуваат во пост ковид периодот предизвика промени во организацијата на работа кај претпријатијата.

Организациската култура е важна како начин на разбирање на организацискиот живот со сето богатство и варијации. (Alvesson M. 2002, 2) Политиките кои ги практикува менаџментот на претпријатијата за воведување на организациската култура им помагаат на претпријатијата да ја зголемат продуктивноста во работата и да обезбедат услови за одржлив економски развој. Организациската култура е начин на кој се обликува однесувањето на вработените што претставува најважниот фактор за подобрување на перформансите на организациите. (Моусе С., 2015, 29)

Целта од истражувањето спроведено во рамките на овој труд е да ја истражи основната хипотеза дека практикувањето на т.н. здрава “организациска култура позитивно влијае на подобрувањето на работата на малите претпријатија. Концептот на организациската култура е предмет на континуирани научни истражувања а во последните години зголемена е практичната примена на овој концепт од страна на менаџментот на претпријатијата вклучително и малите претпријатија. (Магдинчева-Шопова М., 2010, 5)

Организациската култура е под влијание од културата во општеството односно од националната култура. Културата се однесува на нормите и вредносните системи кои постојат во едно општество, кои можат да се менуваат со текот на времето во зависност од напредокот во општеството. (Lounsbury and Glynn, 2019, 15)

2. МАТЕРИЈАЛИ И МЕТОДИ

Материјалите и методологијата на истражувањето во рамки на овој труд е насочена кон следните основни аспекти на анализа: анализа на соодветните концепти на организациска култура кои се имплементирани од страна на претпријатијата од областа на сметководството, Законот за сметководството на непрофитните

организации и подзаконските акти и правилници како и Правилникот за сметковниот план и содржината на одделните сметки во сметковниот план.

Во процесот на спроведување на истражувањето кое е предмет на овој труд а со цел остварување на целта на истражувањето, применета е соодветна методологија на истражување која е насочена кон анализа на карактеристиките на различните концепти или модели на организациска култура кои ги практикуваат претпријатијата. Во спроведување на истражувањето како и во процесот на изработката на овој труд беа применувани методот на анализа, метод на синтеза како и дескриптивниот метод.

Со примена на методот на анализа и дескриптивниот метод ќе бидат анализирани различните концепции на организациска култура. Преку методот на компарација ќе бидат согледани разликите во концептите на организациска култура.

3. АНАЛИЗА И РЕЗУЛТАТИ

Поголем број мали претпријатија во пост ковид периодот се соочуваат со проблеми од работата предизвикани од финансиската и енергетска криза. Новите економски услови ја наметнаа потребата претпријатијата да ја променат традиционалната организација и структура на работа а развојот на информациската и комуникациска технологија овозможи појава на нови организациски структури кои се разликуваат од оние кои се базирани на статичкиот концепт. (Лукиќ А, Нововиќ М., 2021, 79). Покрај финансиските проблеми, претпријатијата се соочуваат со предизвици од организациски карактер. Организациската култура може да биде неопходен услов за организациски успех, но во никој случај не значи и доволен услов бидејќи за успех во работењето не е само доволно постоење на организациска култура. (Магдинчева-Шопова М., 2021, 83)

Преку организациската култура претпријатијата го креираат идентитетот на претпријатието. Претпријатијата се разликуваат по концептот на организациска култура кој го практикуваат. Организациската култура се манифестира на различни начини во различни претпријатија. Организациската култура претставува сет на меѓузависни вредности и начини на однесување кои се заеднички за организациската средина на подолг временски период. (Kotter J., Heskett J:1992:18) Поради тоа примената на овој концепт во новите пазарни пост ковид услови за работа претставува многу важен елемент во работењето на малите претпријатија.

За да се подобри ефикасноста во работењето, квалитетот и брзината на извршување на сите деловни активности во услови на изразени промени кои се манифестираат преку постојано зголемување на цените на суровините и енергенсите зголемена конкуренција и глобализациски процеси сè повеќе се наметнува потребата од зголемена кординација и интеграција на сите сегменти во претпријатието. Концептот на организациска култура им помага на претпријатијата во процесот на иновација на стратегиите, иновација на производите, иновација на нови процеси со цел успешно откривање и имплементирање на нови технологии и воведување на ефективен менаџмент на човечки ресурс (Shein E.H, 1992, 89). Организациската култура го покажува начинот на извршување на работите во едно претпријатие. Преку организациската култура се определува насоченоста на претпријатието за прифаќање на организациските промени и воведување на тимска работа наспроти индивидуалното извршување на работните активности. Во зависност од тоа каков вид на организациска култура е застапена, се разликуваат претпријатија во кои доминира хуманистичка организациска култура, претпријатија во кои доминира соединета организациска култура, претпријатија во кои доминира организациска култура на одобрување, претпријатија во кои доминира конвенционална организациска култура, претпријатија во кои доминира зависна организациска култура и претпријатија во кои доминира организациска култура на избегнување. (Cooke R.A., Rouseau D.M.:1988:245)

Во претпријатијата во кои доминира хуманистичка организациска култура одлуките се донесуваат заеднички при што сите вработени се активно вклучени во процесот на донесувањето на одлуки за работењето на претпријатието. Во претпријатијата во кои доминира соединета организациска култура посебно внимание се посветува на начинот на решавање на проблемите преку поттикнување и негување на пријателски однос во надминување на конфликтните ситуации и отворени, конкретни дискусии за решавање на проблемите.

Во претпријатијата во кои доминира организациската култура на одобрување се насочени кон развој на позитивни меѓучовечки односи и избегнување на конфликтни ситуации помеѓу вработените во претпријатието.

Конвенционална организациска култура е карактеристична за претпријатија во кои е застапен традиционалниот начин на работа при што преовладуваат формалните процедури во работењето и почитувањето на стандардите, политиката и принципите на работење од страна на вработените.

Во претпријатијата со зависна организациска култура централизирано се донесуваат одлуките што значи дека фокусот во работењето е насочен кон строго почитување на донесените одлуки од страна на вработените во претпријатието.

Во претпријатијата во кои е застапена организациската култура на избегнување се карактеризираат со тоа што во начинот на работа отсутствуваат признанијата и наградите за вработените но се практикуваат казни и санкции за евентуално настанати грешки во работата. Одредени видови на организациски култури, одредени стилови на култури се поврзани со позитивни или со негативни резултати за ефективноста на организацијата и вработените во организацијата. (Deal, T. E., & Kennedy, A. A., 1982, 25)

4. ДИСКУСИЈА

Со цел прилагодување на новонастанатата пост ковид состојба потребно е малите претпријатија да применуваат соодветни политики кои ќе им помогнат полесно да ги надминат предизвиците во работата. Политиките и мерките воведени од страна на менаџментот се неопходни за справување со кризната состојба и подобрување на работните перформанси. Приманата на концептот на организациска култура може да дејствува во насока на подобрување на работењето на претпријатието. Поради тоа се зголемува интересот на менаџментот на малите претпријатија за примена на овој концепт во работата. Видот на организациска култура кој е доминантен во претпријатието влијае на работните перформанси на претпријатието. Организациската култура ги покажува изградените норми и вредности кои вработените ги применуваат во текот на работата и го обликува однесувањето на вработените.

5. ЗАКЛУЧОК

Видот на организациска култура кој доминира во едно претпријатие влијае на сите сегменти од работењето на претпријатието: деловните процеси и организациската структура на претпријатието, деловната стратегија и стилот на водство, начинот на воведување и управување со организациските промени. Претпријатијата кои планираат да воведат политики за управување со знаењето и разбирањето на различните видови организациски култури може да ги согледаат разликите помеѓу придобивките од примената на организациската култура. Тоа ја наметнува потребата од искористување на придобивките, целосната соработка и посветеност на оние вработени во претпријатието кои се вклучени во процесот на воведување на организациската култура. Вработените ќе се вклучат во овој процес доколку во претпријатието се имплементира т.н. „здрава“ организациска култура. Претпријатијата во кои доминира т.н. „здрава“ организациска култура привлекуваат високо-продуктивни вработени кои му помагаат на претпријатието да се справи со предизвиците на пост ковид периодот. Основните препораки за поддршка на овој вид култура се содржани во поттикнувањето на тимската работа во извршувањето на работните активности, одржување на работни состаноци со вработените со цел истакнување на местото и улогата на вработените во остварувањето на резултатите на претпријатието и континуирано следење на случувањата во окружувањето како и информирање на вработените.

КОРИСТЕНА ЛИТЕРАТУРА

- Лукиќ, А., & Нововиќ, М. (2021). Accounting and audit in theory and practice, Бања Лука Колеџ, 2021, стр.79
- Moyses, C. (2015). *Culture change*, Institute of Management Services, 29. стр
- Магдинчева-Шопова, М. (2010). Организациска култура кај малите претпријатија, Стр.5
- Магдинчева-Шопова М. (2021). Претприемништво, Универзитет Гоце Делчев-Штип, стр.83
- Alvesson M. (2002). *Understanding organization culture*, SAGE Publications, London, 2
- Cooke, R. A., & Rousseau, D. M. (1988). "A quantitative approach to the assessment of organizational culture," *Group and Organization Studies*, 245
- Deal, T. E., & Kennedy, A. A. (1982). *Corporate Cultures: The Rites and Rituals of Corporate Life*. Reading, MA
- Gokila, V. (2021). *A Study on the Growth of E-Commerce during COVID-19*,
link:<https://ssrn.com/abstract=3828398> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3828398>, пристапено на 25.11.2022
- Kotter, J., & James, H. (1992). *Corporate culture and performance*, The Free Press, New York, p.18
- Lounsbury, M., & Glynn, M. A. (2019). *Cultural Entrepreneurship: A New Agenda for the Study of Entrepreneurial Processes and Possibilities*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Shane, E.H. (1992). *Organizational Culture and Leadership*, 2nd Edition, Jossey-Bass, San Francisco, p.89
- Sun, X., & Xu, H. (2017). "Lifestyle Tourism Entrepreneurs Mobility Motivations: A Case Study on Dali and Lijiang, China." *Tourism Management Perspectives* 24: 64–71

MEASURING BUSINESS PERFORMANCE: A STRATEGIC MAP OF THE FUTURE

Momčilo Milošević

Regulatory commission for energy of the Republic of Srpska Trebinje, Bosnia and Herzegovina,
mmilosevic@reers.ba

Abstract: The positioning of a company in the modern business environment is characterized by the definition of its mission, that is, the purpose of business, the basis for choosing long-term, strategic goals as the driving force of future business activities. Production processes are constantly being redesigned and improved, and there are always strong domestic and international competitors. Running a company in this way allows managers to better understand the basic causes of costs, in order to improve performance more effectively. The traditional responsibility accounting model based on the financial responsibility emphasizes the financial performance of organizational units and rewards and evaluates the operation by using the static standards of financial value: budget, standard costs. The competitive success of a company is fundamentally defined by the professional knowledge and skills of the management. The company operates in a dynamic environment that requires constant improvement. For this reason, the responsibility accounting, based on strategic importance, was developed. One of the critical factors in the success of implementing competitive strategies on the market is the performance measurement system. How to establish a balance between different approaches to measuring a company's performance? The comprehensive framework that connects the company's strategic goals with a coherent set of performance measures is the map of balanced indicators, *the Balanced Scorecard - BSC*.

Balanced Scorecard- BSC enables a business company to create the strategic focus by translating strategy into operational goals and performance measures from four different perspectives: financial perspective, customer perspective, internal business process perspective and innovation and learning. The BSC model gives a company the structure that expresses its vision and strategy in the form of goals and benchmarks. This is not enough, because the organization still faces the challenge of building a system for collecting relevant information and making that information available to stakeholders. Information technology must help in that segment. Unlike the industrial era, the IT era gives priority to the use of intangible assets, which requires the development of a completely different metric for evaluating the success of a business.

Keywords: Performance measurement, the responsibility accounting, map of the balanced indicators, company perspective

MJERENJE PERFORMANSI PRIVREDNOG DRUŠTVA: STRATEŠKA MAPA BUDUĆNOSTI

Momčilo Milošević

Regulatorna komisija za energetiku Republike Srpske Trebinje, Republika Srpska, BiH,
mmilosevic@reers.ba

Rezime: Pozicioniranje privrednog društva u savremenom poslovnom okruženju karakteriše definisanje njegove misije odnosno svrhe poslovanja, baze za izbor dugoročnih, strateških ciljeva kao pokretačke snage budućih poslovnih aktivnosti. Proizvodni procesi neprestano se redizajniraju i poboljšavaju, a uvijek postoje jaki domaći i međunarodni konkurenti. Pokretanje privrednog društva na taj način omogućava menadžerima da bolje razumiju osnovne uzroke troškova, da bi efikasnije poboljšali performanse. Tradicionalni model računovodstva odgovornosti na osnovu finansijske odgovornosti naglašava finansijske performanse organizacionih jedinica i nagrađuje i ocjenjuje rad koristeći statičke standarde finansijske vrijednosti: budžet, standardni troškovi. Konkurentski uspjeh privrednog društva fundamentalno je definisan profesionalnim znanjem i vještinama menadžmenta. Privredno društvo posluje u dinamičkom okruženju koje zahtijeva stalno unapređenje. Iz tog razloga razvijeno je računovodstvo odgovornosti zasnovano na strateškom značaju. Jedan od kritičnih faktora uspješnosti sprovođenja konkurentskih strategija na tržištu je sistem mjerenja performansi. Kako uspostaviti balans između različitih pristupa mjerenja performansi privrednog društva? Obuhvatan okvir koji povezuje strategijske ciljeve privrednog društva sa koherentnim setom mjera performansi jeste mapa uravnoteženih pokazatelja *Balanced Scorecard- BSC*.

Balanced Scorecard- BSC omogućava privrednom društvu da stvori strateški fokus prevodenjem strategije u operativne ciljeve i mjere performansi od četiri različite perspektive: finansijska perspektiva, perspektiva kupca, perspektiva internog poslovnog procesa i inovacija i učenja. BSC model daje privrednom društvu strukturu, kojom

se iskazuje vizija i strategija i to u obliku ciljeva i mjerila. To nije dovoljno, jer se organizacija još uvijek suočava sa izazovom izgradnje sistema za prikupljanje relevantnih informacija i dostupnosti tih informacija stejkholderima. U tom segmentu informaciona tehnologija mora pomoći. Za razliku od industrijske ere, informatička era prednost daje upotrebi nematerijalne aktive koja zahtijeva razvijanje jedne sasvim druge metrike ocjenjivanja uspješnosti privrednog društva.

Ključne riječi: Mjerenje performansi, računovodstvo odgovornosti, mapa uravnoteženih pokazatelja, perspektiva privrednog društva

1. UVOD

Moderno privredno društvo poslujući u ambijentu koji kreira globalizacija tržišta, ostvaruje uspjeh kao rezultat interakcije sposobnosti menadžmenta i okruženja, koristeći izazove otvorene ekonomije i doprinosi realizaciji interesa stejkholdera. U svjetlu organizacionih promjena strateškog i operativnog razvoja, menadžeri donese izbalansirane odluke kombinovanjem istorijskih i budućih pokazatelja, odnosno finansijskih i nefinansijskih pokazatelja, kako bi se usmjerio i ocijenio uspjeh privrednog društva. Sistem kontrole ostvarenih rezultata nameće sistem integrisanog mjerenja performansi povezanim sa stratejskim ciljevima privrednog društva, definisan mapom izbalansiranih pokazatelja **Balanced Scorecard - BSC**.

2. ISTORIJSKI RAZVOJ BALANCED SCORECARD

Balanced Scorecard – BSC. Prevod kojim se u srpskom jeziku označava ovaj pristup: Balansirana mjerila performansi, Uravnotežena tablica rezultata, Uravnoteženi sistem pokazatelja, je alat za strateško upravljanje performansama, podržan metodama dizajna i alatima za automatizacije. Balanced Scorecard je proglašen za najveću inovaciju dvadesetog vijeka iz područja menadžmenta (Radić, 2019:73)

Ovaj novi menadžerski alat objavljen je 1992. godine u prestižnom poslovnom časopisu Harvard Business Review pod naslovom: *Balanced Scorecard: Measures That Drive Performance*. Robert Kaplan i David Norton, autori, produkt njihovog zajedničkog rada. **Balanced Scorecard – BSC** je koncept koji u jednom izvještaju objelodanjuje i izbalansira tradicionalnu finansijsku perspektivu sa još tri fundamentalno značajne perspektive za uspješno sprovođenje konkurentskih strategija na tržištu. Tradicionalna finasijska perspektiva je značajna za industrijsku eru poslovanja, mjerenje rezultata zasniva na finansijskim pokazateljima. Vrijednost se stvarala na osnovama materijalne aktive iskazane u finansijskom izvještaju. U današnje vrijeme tradicionalna finasijska perspektiva postaje dio prošlosti zahvaljujući afirmaciji značaja nematerijalne imovine koja prizilazi iz intelektualnog kapitala i ne iskazuje se u finansijskim izvještajima. U nastavku teksta pristup će se označavati skraćenicom BSC od izvornog naziva (*Balanced Scorecard*). Autori pristupa Kaplan i Norton su, nakon višegodišnje studije sprovedene u brojnim preduzećima, predložili višedimenzionalni sistem mjerenja performansi u funkciji unapređenja osnove za donošenje poslovnih odluka menadžmenta.

Prateći praksu američkih preduzeća, mnoga su evropska preduzeća od prije nekoliko decenija, započela praksu korištenja balansiranih mjerila performansi. Francuska preduzeća koriste sistem mjerenja performansi *Tablu de Bord*, zasnovane na višekriterijumskim alatima kontrole koji koriste različite načine za mjerenje pokazatelja iz različitih perspektiva. Top menadžer sumira sve podatke od podređenih direktora: segmenta proizvodnje, finansija, marketinga, kao što to radi BSC. (Bhimani, Horngen, Foster, 2018:785), Tokom posljednjih dvadesetak godina alat BSC doživio je popularnost širom svijeta i koriste ga profitne i neprofitne organizacije. Direktna posledica uravnoteženja je smanjenje akcenta na kratkoročne finasijske rezultate koje ustupaju mjesto nefinansijskim pokazateljima.

Termin uravnotežena kartica rezultata (BSC) odnosi se na metriku učinka strateškog menadžmenta koja se koristi za identifikaciju i poboljšanje različitih internih poslovnih funkcija i njihovih rezultujućih eksternih ishoda. BSC se koriste za merenje i pružanje povratnih informacija organizacijama, balansirani rezultati su uobičajeni među preduzećima u Sjedinjenim Državama, Ujedinjenom Kraljevstvu, Japanu i Evropi. Prikupljanje podataka je ključno za obezbeđivanje kvantitativnih rezultata dok menadžeri i rukovodioci prikupljaju i tumače informacije. Zaposleni privrednog društva može koristiti ove informacije za donošenje boljih odluka za budućnost svojih organizacija.(Tarver, Brock 2022).

3. PERSPEKTIVE URAVNOTEŽENOG SISTEMA POKAZATELJA

Najveći dio rezultata koje ostvaruje privredno društvo praćen je tradicionalnim mjerenjem finansijskih performansi. Konzistentno s funkcijom evidencije rezultata, upravljački računovođa ima važnu ulogu u primjeni strategije. Ta uloga odnosi se na dizajniranje izvještaja kako bi pomogli menadžerima pratiti napredak u primjeni strategije. Integracija unutar Balanced Scorecard naglašava nefinansijske pokazatelje i zadržava tradicionalne finansijske pokazatelje uspjeha kroz četiri uravnotežene perspektive:

- ❖ Finansijska perspektiva (*Finacial Perspective*);
- ❖ Perspektiva kupca (*Customer Perspective*);
- ❖ Perspektiva internog procesa (*Internal Process Perspective*); i
- ❖ Perspektiva rasta i učenja (*Learning and Growth Perspective*).

Četiri perspektive su četiri ključna područja djelovanja privrednog društva koje doprinose integraciji i povezivanju dugoročnih ciljeva sa kratkoročnim akcijama. Dakle, uspjeh u jednoj perspektivi odražava se na uspjeh u narednoj. Početak primjene BSC zainteresovao je akademski nivo, koji je kvalitetnim raspravama koncept podvrgnuo stalnom unapređenju. Hronološki posmatrano unapređenja se manifestuju kroz tri generacije BSC:

- ❖ prva generacija: BSC kao sistem mjerenja performansi,
- ❖ druga generacija: BSC kao sistem podrške menadžmentu,
- ❖ treća generacija: BSC kao sistem strateških promjena.

Prilikom razvijanja i oblikovanja BSC bitno je odabrati i definisati glavne pokazatelje pomoću kojih se mjere performanse u sve četiri perspektive. U tabeli koja slijedi prezentovane su uravnotežene perspektive mjerenja performansi kroz tri evolutivne faze:

Tabela 1- Evolucija perspektiva BSC mjerenja performansi

Red broj	Perspektiva	Prva generacija	Druga generacija	Treća generacija
1.	Finansijska perspektiva: Motivacija akcionara finansijskim uspjehom?	- Rast prihoda - Stope prodaje - Kretanje zarade	- Poslovni prihod - Povrat na kapital - Bruto profit	- Novčani tok - VBM,EVA i ABC,EBITDA
2.	Perspektiva kupca: Vizija, kako izgledamo kupcu?	- Kvalitet proizvoda - Cijena proizvoda	- Vrijeme isporuke - Funkcionalnost proizvoda	- Imidž preduzeća - Odnosi s kupcima
3.	Perspektiva internog procesa: Kako usavršiti poslovni proces?	- Operativni procesi - Efikasna proizvodnja - Kvalitetni proizvodi - Upravljanje troškovima	- Inovativni proizvodi - Novi proizvodi - Brzina prilagođavanja	- Uslužni procesi, - Postprodajne usluge - Rješavanje problema - Fleksibilno osoblje
4.	Perspektiva učenja i rasta: Kako zadržati sposobnost promjene?	- Kompetencije zaposlenih - Zadovoljstvo zaposlenih - Zadržavanje zaposlenih - Obuka zaposlenih	- Tehnološko znanje - Tehnološki razvoj - Najbolja praksa - Pristup informacijama	- Organizacijska kultura - Ovlaštenja zaposlenih - Standardi odgovornosti - Usmjeravanje zaposlenih

Izvor: Analiza autora prilagođena Belak, Kulović, Mekić, 2022: 34-47

Promjene pokazatelja mjerenja performansi, kako smo prezentovali u tabeli, na koje se stavio fokus, su:

Finansijska perspektiva kroz svoje pokazatelje odgovara na pitanja po generacijama, kako bi motivisala akcionare i investitore da ulože u privredno društvo i zadrže akcije. Pokazatelji govore kako se ostvaruje strategija u finansijskom smislu. Lista finansijskih pokazatelja po generacijama se mijenjala u skladu sa razvojem BSC alata. BSC prve generacije fokus stavlja na rast prihoda koji nastaje kao posledica povećanja prodaje, druga generacija fokus stavlja na povrat na uloženi kapital vlasnika, a treća generacija fokus stavlja na savremene pokazatelje mjerenja vrijednosti EBITDA, EVA.

Perspektiva kupca odgovara na pitanje, kako se privredno društvo upoređuje s konkurentima, kojom se utvrđuju razlike, kako bi se unaprijedila strategija stvaranja uspješnog privrednog društva. U današnje vrijeme to područje menadžmenta naziva menadžment odnosa sa kupcima, odnosno menadžment zadovoljstva kupaca. Evolucijom iz jedne generacije drugu zaključujemo da pokazatelji uspjeha privrednog društva se mijenjaju i prilagođavaju. BSC prve generacije fokus stavlja na kvalitet proizvoda koji mora osigurati nižu cijenu, druga generacija fokus stavlja na vrijeme isporuke proizvoda kupcu, a treća generacija fokus stavlja na poboljšanje odnosa s kupcem.

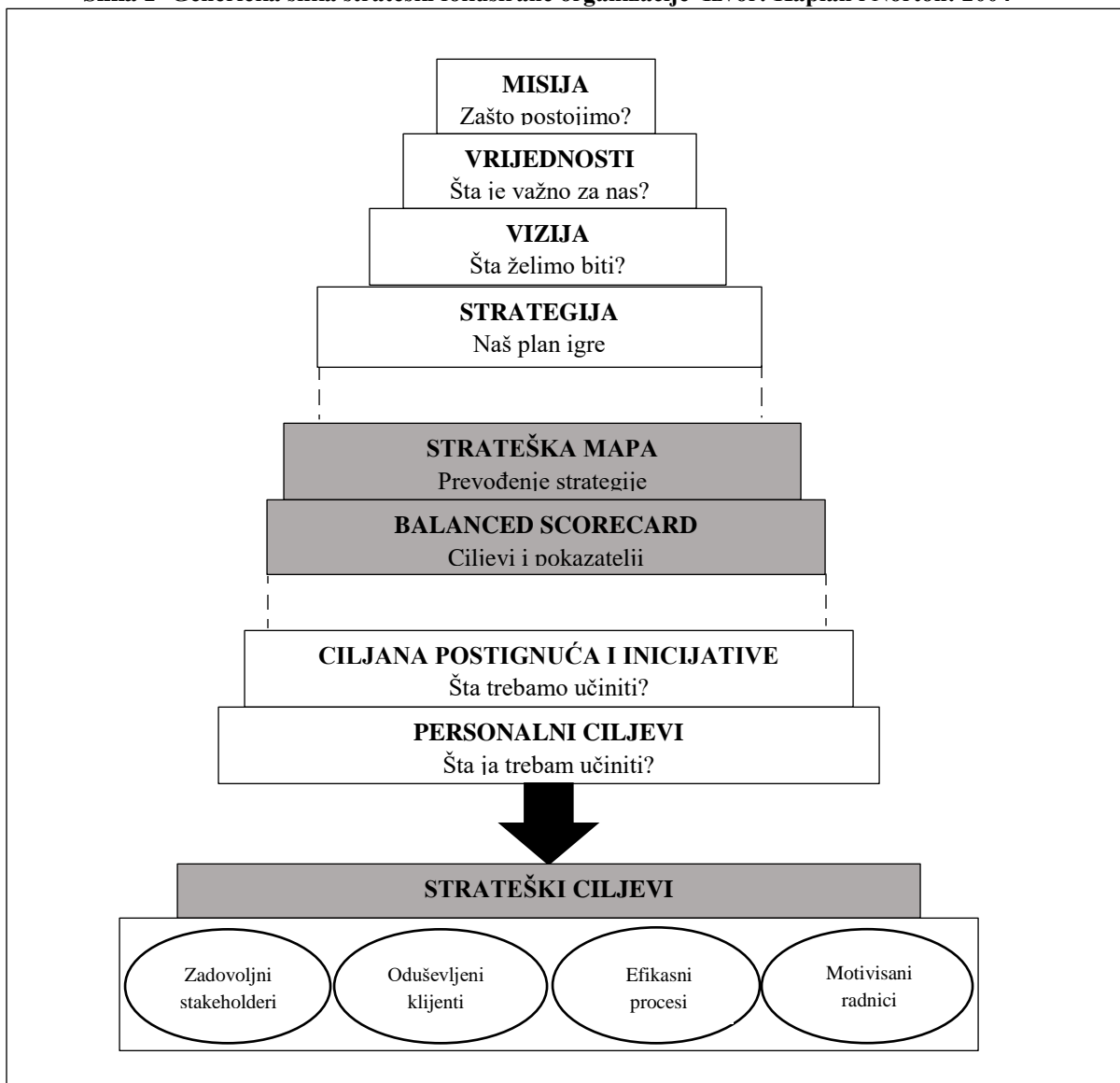
Perspektiva internog procesa kroz svoje pokazatelje odgovara na postavljeno pitanje, kako usavršavanjem poslovnog procesa dajemo zadovoljstvo kupca i akcionara. Stalno unapređenje internog procesa ključna je koncepcija ove perspektive. Ciljevi interne perspektive zavise od glavnih interesa vlasnika privrednog društva. Tranzicijom iz jedne generacije u drugu generaciju. BSC alata, zaključujemo kako se pokazatelji uspješnosti mijenjaju i adaptiraju. Balanced Scorecard prve generacije fokus stavlja na troškovnu efikasnost putem upravljanja troškovima, druga generacija fokus stavlja na brzinu prilagođavanja procesa, a treća generacija fokus stavlja na rješavanje problema prilikom zastoja proizvodnje.

Perspektiva učenja i rasta kroz svoje pokazatelje odgovara na pitanje kako zadržati sposobnost promjene? Značajan preduslov za odgovor postavljenog pitanja je posjedovanje i razvijanje ljudskih resursa koji će taj rezultat ostvariti. Perspektiva učenja i rasta je veoma važna u okolnostima brzih promjena u pkruženju privrednog društva. Sposobnost privrednog društva da napreduje, inovira i uči u direktnoj je vezi s njegovom vrijednošću. Lista pokazatelja učenja i rasta zaposlenih, poput liste ostale tri perspektive stalno se mijenala i usavršavala. BSC prve generacije fokus stavlja na razvoj ljudi putem obuka, druga generacija fokus stavlja na najbolju praksu, a treća generacijefokus stavlja na usmjeravanje zaposlenih prema ostvarenju rezultata.

4. IMPLEMENTACIJA BALANCED SCORECARD U PRIVREDNOM DRUŠTVU

Praktična primjena BSC zahtijeva zaokružen sistem koji omogućava cjelovit pristup upravljanja privrednim društvom. Praktična primjena BSC jednog akcionarskog društva počiva na Društvu koje dobro posluje, što potvrđuju finansijski izvještaji: Izvještaj o finansijskom položaju i Izvještaj o performansama, koji se odnose na prethodni i tekuću godinu. Kreiranjem strateške mape i BSC, rješava se problem nepotpunih analiza finansijskih izvještaja na osnovu kojih se utvrđuju mjerila performansi koji osiguravaju realniju ocjenu dostignuća privrednog društva. Generičku shemu strateški fokusirane organizacije prezentujemo slikom, koja slijedi:

Slika 1- Generička slika strateški fokusirane organizacije Izvor: Kaplan i Norton: 2004

5. ZAKLJUČAK

Mjerenje performansi u organizaciji budućnosti (Measuring Performance in the Organization of the Future), predstavlja značajan iskorak prema različitim perspektivama mjerenja poslovnih performansi. Balanced Scorecard je nastao iz pokušaja uravnoteženja finansijskih i nefinansijskih pokazatelja uspješnosti kako bi se usmjerio i ocijenio dugoročni uspjeh privrednog društva. Dobro projektovan Balanced Scorecard-a model jasno definiše strateške ciljeve na osnovu kojih se biraju mjerila performanse, definiše zadatke menadžera i zaposlenika, što vodi u ostvarivanje postavljenih ciljeva i osigurava realniju procjenu ukupnih dostignuća privrednog društva. Koristi od primjene informacione tehnologije u BSC omogućavaju povećanje produktivnosti menadžera i cjelokupne organizacije.

LITERATURA

- Belak, V., Kulović, DŽ., & Mekić, E. (2022). *Balanced Scorecard s primjerima u Excelu*, Perfecta, Sarajevo.
- Bhimani, A., Horngen, C., & Foster, G. (2018). *Upravljačko računovodstvo i računovodstvo troškova*, prevod, Naklada Mate Zagreb, (780-790).
- Domanović, V. (2010). *Balanced Scorecard- mogućnosti i efekti primjene*, Ekonomski fakultet Kragujevac.
- Hansen, D.R., & Mowen, M.M. (2013). *Cornerstones of Cost Management*, South-Western, Cengage Learning. (680-715).
- Hegaty, M., & Hegazy, K. (2020). *The Balanced Scorecard: Measures That Drive Performance Evaluation in Auditing Firms*, <https://doi.full/10.1177/0148558X20962915>
- Jablan Stefanović, R. (2014). *Interni obračun*, Centar za izdavačku djelatnost Ekonomskog fakulteta u Beogradu, Beograd, (445-464).
- Kaplan, R., & Norton, D. (2004). *The Strategy-Focused Organization: How Balanced Scorecard Companies Thrive in the New Business Environment*. Harvard Business Press.
- Niven., P. (2010). *Balanced Scorecard Step-by-Step: Maximizing Performance and Maintaining Results*. Wiley
- Radić, S. (2019). *Teorijski i metodološki aspekti uticaja intelektualnog kapitala na finansijske performanse*, Doktorska disertacija, Ekonomskog fakulteta u Beogradu, Beograd, (73-77).
- Traver, E., & Brock, T. (2022). *What Is a Balanced Scorecard (BSC), How Is It Used in Business*, Investopedia.

EMPIRICAL APPROACH OF THE EFFECTS OF CLIMATE CHANGE ON THE ECONOMY: EVIDENCE FROM WESTERN BALKANS

Liza Alili Sulejmani

International Balkan University, North Macedonia, liza.alili@ibu.edu.mk

Arta Thaci

South East European University, North Macedonia, thaciarta@gmail.com

Abstract: Undoubtedly, global warming is one of the main debatable topics among politicians, scholars, academicians, being discussed everywhere and by everyone. Having into consideration that one of the main factors of the global warming are the greenhouse gas emissions, where carbon dioxide represents 76% of these emissions, the main aim of this paper is to analyse the effects of the CO₂ emissions as well as other greenhouse gas emissions on the economy and society.

In addition, a panel analysis has been conducted, where OLS, Fixed and Random effects models are used in order to check the impact of the CO₂ emissions on the GDP per capita of developing countries of Western Balkans region, for the last three decades.

Finally, the main conclusions and consequences from the negative impact of the CO₂ emissions on the society, economy and growth of the developing countries have been highlighted as well as several important suggestions have been stated for emphasising and addressing the problems that we will be facing soon because of the global warming.

Keywords: Climate change, economy, society, CO₂emissions

1. INTRODUCTION

Global warming is not just threatening our planet and people, but it also represents a serious threat for the world economy, which highlights the need of a serious effort and collaboration between the public and private sector in order to create different efficient methods for producing the goods and services with the purpose of boosting sustainable growth of the countries. Climate change is not just a problem for the nature, it has several impacts in environment and people. This could not be more than correct, since we are all aware of the fact that the life on our planet it is supported from the light that comes from the sun, which is needed for the plants to grow and to provide energy and give life to people and other living creatures in the planet. This energy that comes in our planet from the sun, is what represents the climate and weather of our planet, where the Earth by absorbing the needed received energy from the sun, radiates the rest of the energy to the space. Yet, in the atmosphere of Earth there exist some gases known as greenhouse gases, where CO₂ is one of them and take that radiated energy and keep it on the atmosphere, by doing so it makes the Earth warmer and warmer, thus causing the phenomenon what we all know so far called “Global warming”.

Dee facto, by being such serious risk for the people and environment, it also represents a crucial illness that has disrupted the stability of the global economy and in their recent reports World Bank (2019;2020) is warning countries that by 2030, climate change will enhance about 100.000.000 people into poverty. In addition, UN – World Population prospects (2019) report highlights that the effects of climate change will reduce productivity, increase poverty, destroy infrastructure, increase unemployment. There are numerous factors that have been contributing to the global warming, yet CO₂ emissions are one of the crucial factors that have influenced the global warming and its negative effects on the economy, environment and society.

Having into consideration the crucial importance of the climate change and its effects on the economy as well as the highlighted attention of the policymakers, scholars, academicians, the main aim of this paper is to investigate and analyse the effects of the CO₂ emissions on the GDP per capita of the countries of Western Balkan region (excluding Kosovo) for the time - period 1993 – 2020. In this regard, several panel regressions models have been utilized to determine this effect as well as for comparison purposes among the findings of the models. Thus, Ordinary Least Square (OLS), Fixed effects (FE) and Random effects (RE) models have been used in this regard. At the end, in order to check which of the models is the most appropriate and fit for this analysis, the Hausman Taylor test has been conducted for such purpose, suggesting the RE model as the base model for interpretation and recommendations of this research.

Last but not least, the structure of this study is organized as follows: in the first section called “Introduction”, it is highlighted the importance of the topic and the aim of this research, in the second section are presented important and recent empirical studies that are conducted on this topic and their findings are discussed, in the third section it is

explained the research methodology of this study, the third section explain and interprets the findings of the empirical analysis while the fifth or last part is dedicated to the main conclusions and findings of this research.

2. LITERATURE REVIEW

Due to the highlighted importance as well as the mentioned crucial importance of the actions needed to be addressed for the global warming and its negative impacts, plenty of scholars and academicians have been trying to address this issue in their research and thus there are many existing papers that have been dealing with the problematic of climate change and its effects on different sectors, one of which is the economic growth. More interesting about the relationship between CO₂ and economic growth is the fact that in the literature there are present mixed and controversy results regarding such nexus in developed and developing countries. Thus, there are plenty of papers that suggest that CO₂ emissions have positive impact on the economic growth (Li 2022; Onofrei et al 2022; Zhang et al. 2021; Baz et al. 2021) and some that claim a negative relationship between CO₂ and economic growth (Garcia et al. 2020)

Onofrei et al (2022) have been investigating the nexus between CO₂ and economic growth for 27 EU countries for the time period 2000 – 2017, by using DOLS technique. Their findings highlight a strong long run cointegration between GDP per capita and CO₂ in these countries for the analysed period. On the other hand, Li (2022) have been investigating the relationship between CO₂ and economic growth in BRIC countries and suggest that there exist a positive relationship between CO₂ and economic growth in these countries for the analysed period. Further, Bilan et al. (2019) have also been investigating the effects of the CO₂ emissions on the economic growth and confirmed the existence of a strong long run relationship between these variables, while Jiang and Guan (2016) such positive significant relationship between CO₂ emissions and GDP per capita is due to the rapid grow of the CO₂ emissions from the coal.

Contrary to the positive significant relationship between CO₂ emissions and economic growth, there are also papers that claim a negative association between CO₂ emissions and economic growth in developed and developing countries (Garcia et al. 2020).

3. RESEARCH METHODOLOGY

Considering the main purpose of this research thus, to analyse the relationship between CO₂ emissions and economic growth for the Western Balkan region, secondary annual data have been collected from the World Bank for the period 1993 – 2020.

In this regard, several panel regressions models have been utilized to determine this effect as well as for comparison purposes among the findings of the models. Thus, Ordinary Least Square (OLS), Fixed effects (FE) and Random effects (RE) models have been used in this regard. At the end, in order to check which of the models is the most appropriate and fit for this analysis, the Hausman Taylor test has been conducted for such purpose, suggesting the RE model as the base model for interpretation and recommendations of this research.

Furthermore, the first table shows the variables and the source of the data where have been collected as well as their definition and acronyms.

Table 1. Definitions, acronyms and source of the data.

Variable	definition	acronym	source
CO ₂ emissions	Emissions from the Carbon Dioxide present in the atmosphere	co2	World Banka
GDP per capita	Gross Domestic Product per capita	gdp_cap	World Bank

Source: authors' calculations.

In the following table are presented the descriptive statistics information for the dependent variable GDP er capita and independent variable – CO₂ emissions. Furthermore, in the table are illustrated information about the number of the total variables for CO₂ and GDP per capita, as well as the mean values of this variables. In addition, the values of standard deviation are presented as well as the maximum and the minimum value of the CO₂ and GDP per capita.

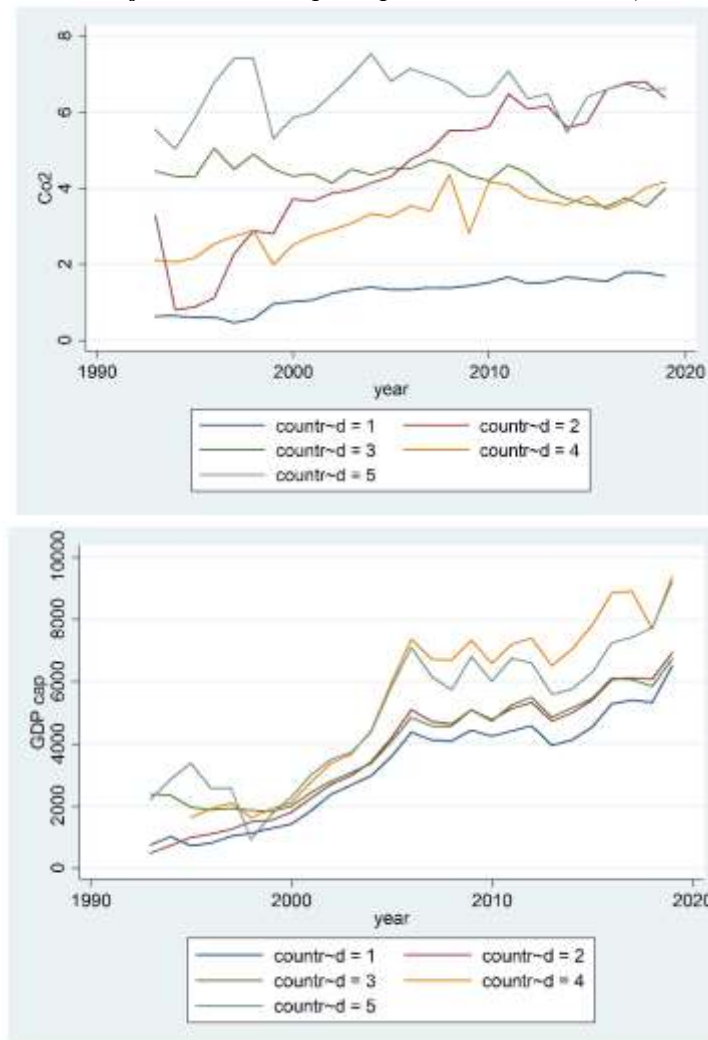
Table2. Summary of the descriptive statistics.

Variable	Obs	Mean	Std. Dev.	Min	Max
co2	135	3.942	1.959	0.4669	7.550
gdpcap	133	4241.15	2177.65	487.476	9367.01

Source: authors calculations.

Further, in order to have a better illustration of the trends of the Carbon dioxide emissions as well as the Gross Domestic product per capita in the countries such as Albania, Bosnia & Herzegovina, Montenegro, North Macedonia and Serbia for the time period 1993 – 2020, the following graphs represent the trends of these variables for the indicated countries and time spin.

Graph1. Trends of CO2 and GDP per capita in Western Balkan, 1993 – 2020.

Source: authors calculations.

4. EMPIRICAL RESULTS

As was already indicated, the main aim of this research study was to investigate the relationship between Carbon dioxide emissions and economic growth for the countries of Western Balkans (excluding Kosovo) for the time period 1993 – 2020. In this regard, several panel regression techniques have been used, like OLS, Fixed and Random effects model in order to determine such relationship for this region, for the time frame 1993 – 2020.

In addition, the results from the Housman Taylor test determine the Random effects model to be the appropriate base model, based on which are interpreted the findings of this research. Furthermore, the following table represents the

results from the Random effects model, where we can see that the findings suggest a strong positive relationship between CO2 emissions and GDP per capita in this region, for the time period 1993 – 2020.

Table3. Random effects model results

Random-effects GLS regression	Number of obs =	133			
Group variable: country_id	Number of groups =	5			
R-sq:	Obs per group:				
within = 0.3007	min =	25			
between = 0.2252	avg =	26.6			
overall = 0.1651	max =	27			
Wald chi2(1) = 42.11					
corr(u_i, X) = 0 (assumed)	Prob > chi2 =	0.0000			
gdpcap	Coef.	Std. Err.	z	P> z	[95% Conf. Interval]
co2	899.7939	138.6612	6.49	0.000	628.023 1171.565
_cons	692.1739	701.3264	0.99	0.324	-682.4005 2066.748
sigma_u	880.78282				
sigma_e	1718.3396				
rho	.20806886	(fraction of variance due to u_i)			

Source: authors calculations.

5. CONCLUSIONS

Having into consideration the recent crucial situation with the global warming and the effects that climate change it is causing in the planet, weather environmental, economical or social, there is no doubt that immediate actions and policies need to be planned and addressed in order to reduce and eventually to stop such negative effects in the long run. Thus, in this regard, the main objective of this paper is to determine the relationship between Carbon dioxide emissions as one of the most important greenhouse gas emissions that is causing the global warming in the atmosphere on the economic growth of the Western Balkan region (excluding Kosovo) for the last 30 years. In this regard, several panel regression models were used, and at the end Hausman Taylor test was conducted in order to determine the appropriate model among OLS, FE and RE model. Finally, the Hausman test results revealed that Random effects model is the appropriate model that is fitting best this analysis and the findings suggest that there exist a strong positive relationship between CO2 emissions and GDP per capita in the countries of Western Balkans (excluding Kosovo) for the analyzed time period 1993 – 2020.

Such results indicate that immediate measures regarding CO2 tax policies should be taken in these countries, as well as supportive climate change actions in order to reduce CO2 emissions in this region. Finally, it is also suggested that actions regarding the raise of awareness of the populations should be included together with the above mention actions to be taken.

REFERENCES

- Baz, K., Cheng, J., Xu, D., Abbas, K., Ali, I., Ali, H., et al. (2021). Asymmetric Impact of Fossil Fuel and Renewable Energy Consumption on Economic Growth: A Nonlinear Technique. *Energy* 226, 120357. doi:10.1016/j.energy.2021.120357
- Bilan, Y., Streimikiene, D., Vasylieva, T., Lyulyov, O., Pimonenko, T., & Pavlyk, A. (2019). Linking between Renewable Energy, CO₂ Emissions, and Economic Growth: Challenges for Candidates and Potential Candidates for the EU Membership. *Sustainability* 11 (6), 1528. doi:10.3390/su11061528
- Garcia, L. E., Illig, A., & Schindler, I. (2020). Understanding Oil Cycle Dynamics to Design the Future Economy. *Biophys. Econ. SustSustainability* 5, 15. doi:10.1007/s41247-020-00081-4
- Jiang, X., & Guan, D. (2016). Determinants of Global CO₂ Emissions Growth. *Appl. energy* 184, 1132–1141. doi:10.1016/j.apenergy.2016.06.142
- Li, F., Chang, T., Wang, M-C., & Zhou, J. (2022). The Relationship between Health Expenditure, CO₂ Emissions, and Economic Growth in the BRICS Countries—Based on the Fourier ARDL Model. *Environ. Sci. Pollut. Res.* 29, 1–20. doi:10.1007/s11356-021-17900-w

- Onofrei, M., Vatamanu, A.F., & Cigu, E. (2022). The Relationship Between Economic Growth and CO₂ Emissions in EU Countries: A Cointegration Analysis. *Front. Environ. Sci.* 10:934885. doi: 10.3389/fenvs.2022.934885
- Pao, H.-T., & Tsai, C.-M. (2010). CO₂ Emissions, Energy Consumption and Economic Growth in BRIC Countries. *Energy policy* 38 (12), 7850–7860. doi:10.1016/j.enpol.2010.08.045
- United Nations (2015). Transforming our world: the 2030 Agenda for sustainable development. Resolution adopted by the General Assembly on 25 September 2015 (A/RES/70/1).
- World Population Prospects (2019). United Nation, Department of Economic and Social Affairs, https://population.un.org/wpp/publications/files/wpp2019_highlights.pdf
- World Urbanization Prospects: The 2018 Revision: key facts. Available at <https://population.un.org/wup/Publications/Files/WUP2018-KeyFacts.pdf>
- Zhang, Z., Chen, Y. H., & Wang, C. M. (2021). Can CO₂ Emission Reduction and Economic Growth Be Compatible? Evidence from China. *Front." Energy Res.* 9, 315. doi:10.3389/fenrg.2021.693767

ANALYSIS OF SUCCESS IN THE IMPLEMENTATION OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT GOALS IN THE REPUBLIC OF SERBIA

Jovana Škorić

Faculty of Philosophy, Social Work Program, University of Novi Sad, Republic of Serbia,
jovana.skoric@ff.uns.ac.rs

Mina Koveljenić

Faculty of Economics in Subotica, University of Novi Sad, Department of Agrarian Economy and Agribusiness, Republic of Serbia, mina.koveljenic@gmail.com

Abstract: At the beginning of the new century, the world community is facing numerous change, such as an increase number of the poor and disadvantaged people, sudden climate changes, violation of human rights in various contexts, etc. All of this initiates the need for new conceptual approaches and paradigms. In this light, the paper highlights the Sustainable Development Goals of the 2030 Agenda, which officially started on January 1. 2016, after the adoption of the United Nations Summit Resolution. It is a global development plan where state are expected to mobilize all resources to eradicate poverty and malnutrition, to fight inequality and to devise responses to climate change. The Republic of Serbia is also among the countries that support the creation of a new global development agenda and is currently in the process of establishing an insitutional framework for monitoring the achievement of sustainable developments goals through a strategic framework.

Regarding abomenentioned, the main focus of the work is on the analysis of success in harmonizing Serbia's development priorities with the goals of sustainable development contained in Agenda 2030. At the end of the paper, room is left for discussion on more proactive measures and strategies aimed at harmonizing Serbia's development priorities with sustainable development.

Keywords: Sustainable development, goals of sustainable development, poverty, food security, strategic framework of the Republic of Serbia.

ANALIZA USPEŠNOSTI U IMPLEMENTACIJI CILJEVA ODRŽIVOG RAZVOJA U REPUBLICI SRBIJI

Jovana Škorić

Filozofski fakultet, studijski program Socijalni rad, Univerzitet u Novom Sadu, Republika Srbija,
jovana.skoric@ff.uns.ac.rs

Mina Koveljenić

Ekonomski fakultet u Subotici, Univerzitet u Novom Sadu, Departman za agrarnu ekonomiju i agrobiznis, Republika Srbija, mina.koveljenic@gmail.com

Apstrakt: Svetska zajednica početkom novog veka suočava se sa brojnim promenama kao što su povećanje broja siromašnih i neurahnjenih, nagle klimatske promene, narušavanje ljudskih prava u različitim kontekstima i sl. Sve ovo inicira potrebu za novim konceptualnim prilazima i paradigmama. U tom svetlu, u radu su izdvojeni *Ciljevi održivog razvoja Agende 2030.*, koji su zvanično stupili na snagu 1. januara 2016. godine, nakon usvajanja rezolucije na *Samitu Ujedinjenih Nacija*. U pitanju je globalni razvojni plan gde se od država očekuje da mobilišu sve resurse za iskorenjivanje siromaštva i neuhranjenosti, da se bore protiv nejednakosti i da osmisle odgovore na klimatske promene. Republika Srbija je takođe među zemljama koje podržavaju kreiranje nove globalne razvojne agende i trenutno je u procesu uspostavljanja institucionalnog okvira za praćenje postizanja ciljeva održivog razvoja kroz strateški okvir.

Imajući gore navedeno u vidu, glavno težište rada jeste na analizi uspešnosti u usklađivanju razvojnih prioriteta Srbije sa ciljevima održivog razvoja sadržanim u *Agendi 2030*. Na kraju rada, ostavljen je prostor za diskusiju o proaktivnijim merama i strategijama u cilju usklađivanja razvojnih prioriteta Srbije sa ciljevima održivog razvoja.

Ključne reči: Održivi razvoj, ciljevi održivog razvoja, siromaštvo, prehrambena sigurnost, strateški okvir Republike Srbije.

1. KRATAK OSVRT NA KORENE ODRŽIVOG RAZVOJA I UVODNA RAZMATRANJA

Koncept održivog razvoja razvio se pre više od 40 godina. *Konferencija Ujedinjenih Nacija o ljudskom okruženju* u Stokholmu u Švedskoj 1972. godine, doprinela je evoluciji ovog koncepta, naglašavajući da je *zaštita ljudskog okruženja* ključni elemenat u razvoju. Kao rezultat te konferencije osnovan je *Sekretarijat za zaštitu životne sredine za podsticanje među narodne saradnje* u oblasti životne sredine. Na nacionalnom nivou, zemlje širom sveta počele su da osnivaju (ili unapređuju) svoje institucije za zaštitu životne sredine (Goodland, 1995).

Sledeća prekretnica u evoluciji održivog razvoja dogodila se na konferenciji UN za životnu sredinu i razvoj 1992. godine, u Rio de Žaneiru, takođe poznata i kao *Zemaljski samit*. Glavni doprinos bio je jednak fokus na okruženje i razvoj. Ono što je najvažnije, *Zemaljski samit* pomogao je finalizaciju *Konvencije o klimatskim promenama* i *Konvenciju o biološkoj raznolikosti* (Shogar, 2011). Glavna diskusija o pokretanju održivog razvoja nalazi se u izveštaju *Svetske komisije za životnu sredinu i razvoj* (WCED) (Florea, 2005). Svetska komisija za životnu sredinu i razvoj, 1987. godine, kojom je predsedavao tadašnji premijer Norveške Gro Harlem Brundtland, izdala je izveštaj pod nazivom *Naša zajednička budućnost*, poznat i kao *Brundtland izveštaj* (Brundtland commission, 1987). Ovaj izveštaj predstavlja značajan dokument jer sugerise da stvaranje ekoloških institucija nije dovoljno, jer su pitanja zaštite životne sredine sastavni deo i drugih razvojnih politika (vidi i Škorić, 2017). Odnosno, ono je ključno za ekonomska razmatranja i sektorske politike i trebalo bi da bude integrisano kao deo širih odluka socijalnog razvoja, kao i drugih aspekata razvoja. U ovom izveštaju održivi razvoj se definiše kao razvoj koji „zadovoljava potrebe sadašnjosti bez ugrožavanja mogućnosti budućih generacija da zadovolje svoje sopstvene potrebe“ (Brundtland commission, 1987 :23).

Ostvarivanje ciljeva održivog razvoja, predstavlja veliki izazov za sve države koje se danas suočavaju sa brojnim negativnim efektima klimatskih promena i kriza. Ekstremni vremenski događaji, brzo rastuća globalna populacija, pandemija COVID-19 i rat Rusije i Ukrajine stavili su u veći fokus agendu globalnog razvoja i ostvarivanje ciljeva održivog razvoja (posebno smanjenje siromaštva i prehrambene nesigurnosti). Naime, trenutni globalni kontekst sporog ekonomskog rasta i rasta društvenih nejednakosti zahteva nove paradigme i perspektive u budućnosti. Kao rezultat demokratskog i participativnog procesa različitih aktera kao što su članice UN, veliki broj zainteresovanih strana iz civilnog, akademskog i/ili privatnog sektora, dolazi se do nove perspektive u sagledavanju problema i izazova vezanih za održivi razvoj, odnosno dolazi do proglašenja *Agende 2030*. koja će i biti fokus našeg rada u nastavku teksta. Odnosno, biće analizirana situacija u Republici Srbiji u uspešnosti realizacije prva dva cilja održivog razvoja:

- Svet bez siromaštva: okončanje siromaštva svuda i u svim oblicima;
- Svet bez gladi: zaustaviti glad, postići prehrambenu sigurnost, poboljšati ishranu i promovisati održivu poljoprivredu.

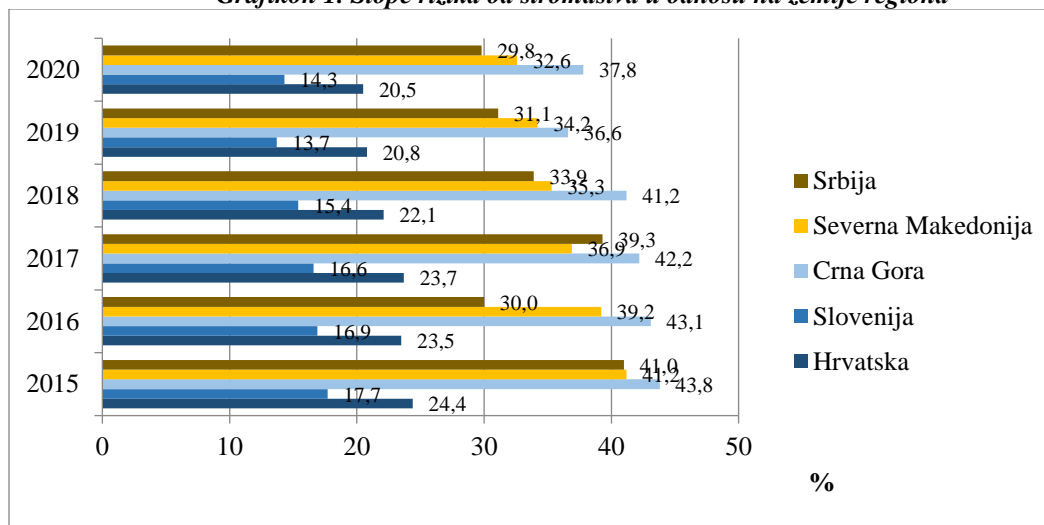
2. REPUBLIKA SRBIJA I STATISTIČKI TRENDOVI PRVA DVA CILJA ODRŽIVOG RAZVOJA

Stope ekstremnog siromaštva drastično su smanjene u odnosu na period pre 2000-e godine, međutim i dalje jedan od pet ljudi živi na rubu siromaštva sa vrlo niskim prihodima. Naime, u tom kontekstu bitno je naglasiti da je siromaštvo više od nedostatka prihoda i resursa za obezbeđivanje održivog života. Njegove manifestacije uključuju i glad i neuhranjenost, ograničen pristup obrazovanju i drugim osnovnim uslugama, diskriminaciju i isključenost, ali i nedostatak učešća u donošenju odluka (vidi i Babović, Cvejić i Stefanović, 2017).

Kada se govori o kontekstu Republike Srbije, siromaštvo predstavlja vrlo velik problem, zbog toga je važno osvrnuti se na višedimenzionalnost ovog koncepta, kao i njegove geografske i demografske disperzije. Posmatrano prema napretku u ostvarivanju prvog cilja održivog razvoja, Republika Srbija beleži značajan napredak u pogledu smanjenja siromaštva. Iako je u periodu 2013–2017. došlo do povećanja stope rizika od siromaštva koja predstavlja osnovni pokazatelj finansijskog siromaštva, od 2018. godine dolazi do njenog pada i u 2020. rodini, beleži se najniža stopa od kada se meri u Srbiji (RZS, 2021). Tokom 2019. i početkom 2020. godine u Republici Srbiji je vršena „Anketa o potrošnji domaćinstava“ na osnovu koje je procenjeno je da čak 6,9% građana Republike Srbije živi u apsolutnom siromaštvu, što znači da su mesečni prihodi po građaninu manji od 12.695 RSD. U relativnom siromaštvu, živi 14,4% stanovnika, a to znači da su prihodi po glavi stanovnika manji od 19.947 RSD. Ukoliko se posmatra disperzija apsolutnog siromaštva prema geografskih područjima, primetno je da je ono u višoj meri zastupljeno u ruralnim područjima, u odnosu na gradska. Tako u gradskim područjima je procenat siromašnih u odnosu na ukupno gradsko stanovništvo 4,8%; dok je u ruralnim područjima taj procenat iznosi 10% (Rakić, 2022). U okviru izveštaja *Republičkog zavoda za statistiku* o napretku u Ostvarivanju ciljeva održivog razvoja zabeleženo je da je Republika Srbija i dugoročno (2013-2020) i kratkoročno (2016-2020) ostvarila značajan napredak u smanjenju rizika od siromaštva i socijalne isključenosti u svim grupama osim starijih (55-64 i 65+). Međutim ukoliko se posmatraju ostali potciljevi, beleži se umeren ili zanemarljiv napredak, pogotovo s obzirom da se uvećao udeo korisnika socijalne zaštite u ukupnoj populaciji (Babović, 2022). Poređenja radi, stopa rizika od siromaštva u

Republici Srbiji (29,8%), je znatno viša od prosečne stope zemalja EU-27, koja beleži vrednost od 22,0% (Babović, Janković, 2022). Ukoliko se uporedi stopa rizika od siromaštva sa zemljama regiona, veće stope rizika od siromaštva su zabeležene u Crnoj Gori i Severnoj Makedoniji, dok Republika Srbija ima veće stope rizika od siromaštva od Hrvatske i Slovenije (Grafikon 1).

Grafikon 1. Stope rizika od siromaštva u odnosu na zemlje regiona

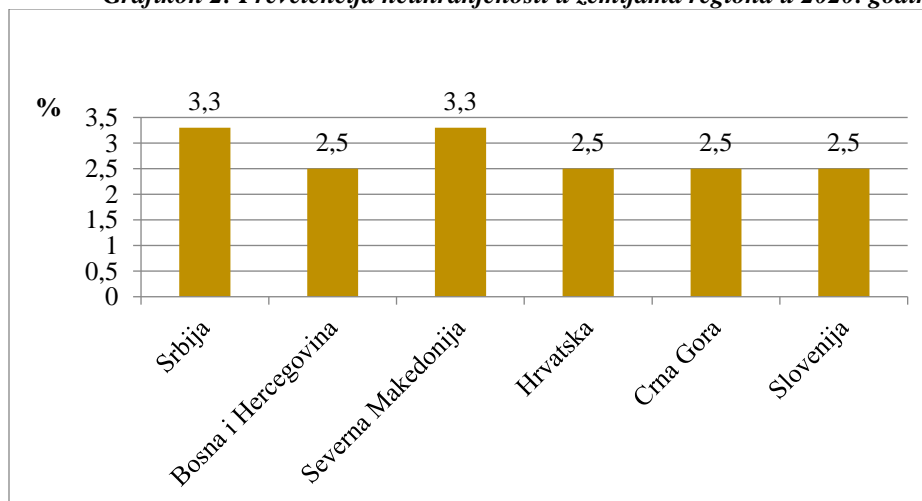

Izvor: Autor na osnovu podataka EUROSTAT, (2022).

Sa druge strane, poražavajući su podaci da, kada govorimo o pristupu uslugama, 12% stanovništva u neformalnim naseljima nema pristup električnoj energiji, dok 21% stanovnika u tim naseljima nema pristup pijaćoj vodi (Srbija 2030, 2020).

Posmatrano prema uspešnosti u ostvarenju drugog cilja – svet bez gladi, kao indikatori su korišćena dva pod-indikatora. U okviru prvog indikatora posmatrana je prevalencija umerene ili ozbiljne prehrambene nesigurnosti kod odrasle populacije, a u okviru drugog indikatora posmatrana je prevalencija umerene ili ozbiljne nesigurnosti hrane kod ukupna populacija. Prema podacima RZS-a (2022), kada je reč o prvom indikatoru, u periodu od od 2015. do 2019. godine, prevalencija umerene ili ozbiljne nesigurnosti hrane kod odrasle populacije se uvećala za 0,6 % (u 2015. godini 11,4%, a u 2019. godini 12%). Ukoliko se posmatra prevalencija umerene ili ozbiljne nesigurnosti hrane kod odrasle populacije, došlo je do povećanja neuhranjenosti kod muškaraca za 1,1 % (u 2015. godini 10,7 %, a u 2019. godini 11,8%), a kod žena za 0,5 % (u 2015 godini 11,3 %, a u 2019 godini 11,8%).

Grafikon 2: Prevalencija neuhranjenosti u zemljama regiona u 2020. godini

Izvor: Autor na osnovu podataka World Bank, (2022).

Na osnovu podataka RZS-a može se zaključiti da su se muškarci i žene izjednačili po stopama neuhranjenosti, iako su na početku posmatranog perioda žene bile te koje su bile prehrambeno nesigurnije. Ukoliko se posmatra drugi indikator, ukupna populacija u umerenoj ili ozbiljnoj prehrambenoj nesigurnosti, u 2015. godini iznosila je 101,5 hiljada, a u 2019. godini 105,7 hiljada. U posmatranom periodu došlo je do povećanja prehrambene nesigurnosti, ona se uvećala se za 4,2 hiljade odnosno 3,8 hiljada za muškarce i 2 hiljade za žene, dostižući 105,7 hiljada, 42,3 hiljade i 45,2 hiljade, respektivno u 2019. godini (RZS, 2022).

3. STRATEGIJE I MERE ZA OSTVARIVANJE CILJEVA ODRŽIVOG RAZVOJA U REPUBLICI SRBIJI I ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

U cilju ostvarivanja ciljeva održivog razvoja neophodno je da svaka država implementira odgovarajuće strategije. Kada se govori o kontekstu održivog razvoja u Republici Srbiji, potrebno je naglasiti da je RS izradila *Nacionalnu strategiju održivog razvoja*. Realizacija ovog projekta počela je 2005. godine, a osnovni cilj ove strategije jeste usaglašenost sa međunarodnom praksom, dok je proces izrade Strategije bio otvoren za sve zainteresovane strane. 2017. godine, preciziraju se prioritetne teme pojedinačnih stubova strategije, te su utvrđeni ključni nacionalni prioriteti i principi.

U Republici Srbiji siromaštvo je, kao što je već navedeno, vrlo rasprostranjeno. Pored toga, zabrinjavaju i visoke stope izloženosti ljudi riziku od siromaštva koje je u porastu. Prioritet Republike Srbije u stvaranju ekonomskih kapaciteta za rešavanje ekstremnog siromaštva jeste, u prvom redu, proaktivna politika zapošljavanja. Sa druge strane, potrebno je pomenuti i politiku jednakih mogućnosti i zaštite ljudskih prava.

Imajući u vidu gorenavedeno, nije sporno da su određeni procesi koji su značajni za sprovođenje *Agende 30* započeti i sprovedeni i u Republici Srbiji. Međutim, istraživanje (npr. Održivi razvoj za sve, n.d.) navodi da ključni procesi kao što je npr. praćenje ciljeva održivog razvoja na lokalnom nivou, i dalje nisu sprovedeni i implementirani. Kada se govori o prva dva cilja održivog razvoja u Republici Srbiji ne postoji institucionalni i koordinacioni mehanizmi, a delimično su uspostavljeni okviri javnih politika, pravni okvir i kao i mehanizmi za praćenje napretka i izveštavanja.

LITERATURA

- Babović, M. (2022). *Izveštaj o napretku u ostvarivanju ciljeva održivog razvoja do 2030. godine u Republici Srbiji*. Republički zavod za statistiku: Beograd.
- Babović, M., & Janković, V. (2022). *Izveštaj o napretku u ostvarivanju Ciljeva održivog razvoja do 2030. godine u Republici Srbiji u poređenju sa EU-27 i zemljama u regionu*, Dostupno na: <https://sdgs4all.rs/documents/izvestaj-o-napretku-u-ostvarivanju-ciljeva-odrzivog-razvoja-do-2030-godine-u-republici-srbiji-u-poredjenju-sa-eu-27-i-zemljama-u-regionu/>.
- Babović, M., Cvejić, S., & Stefanović, S. (2017). *Ciljevi održivog razvoja, socijalna inkluzija i smanjenje siromaštva*. Beograd: Evropska mreža za borbu protiv siromaštva Srbija, SeConS.
- Brundtland Commission (1987). *Our Common Future*. Dostupno na: <https://www.google.com/search?client=safari&rls=en&q=Brundtland+report&ie=UTF-8&oe=UTF-8>
- Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit (GIZ) (2022). *Održivi razvoj za sve*. Dostupno na: <https://sdgs4all.rs/>
- EUROSTAT (2022). *Persons at risk of poverty or social exclusion*. Dostupno na: <https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/tgs00107/default/table?lang=en>
- Florea, A. (2005). A New Global Problem: the Ecological Crisis. *Annals of University of Oradea* 3: 3-17.
- FAO (1996). *Rome Declaration on World Food Security and the World Food Summit Plan of Action*. World Food Summit 13-17 November 1996. Rome.
- FAO (2017). *The future of food and agriculture: Trends and challenges*. Rome: FAO. ISBN: 978- 92-5-109551-5.
- Goodland, R. (1995). The Concept of Environmental Sustainability. *Annual Review of Ecology and Systematics* 26: 1-24.
- Kovljenić, M., & Raletić Jotanović, S. (2020). *Food security issues in the former Yugoslav countries*. Outlook on AgricultureXX(X): 1-9.
- Kovljenić, M., & Škorić, J. (2021). The impact of the COVID-19 pandemic on Food security, Poverty and Social exclusion. X International Conference on Social and Technological Development, (str. 348-354). Trebinje: University PIM Banja Luka.
- Održivi razvoj za sve (n.d.). *Srbija 2030, Pripremljenost za sprovođenje Agende 2030*. Beograd: Beogradska otvorena škola.

- Republički zavod za statistiku RZS (2021). *Izveštaj o napretku u ostvarivanju ciljeva održivog razvoja (COR) za Republiku Srbiju za 2021. godinu*. Dostupno na: <https://sdg.indikatori.rs/media/1544/izvestaj-o-napretku-u-ostvarivanju-ciljeva-odrzivog-razvoja-do-2030-godine-u-srbiji.pdf>
- Republički zavod za statistiku RZS (2022). *Ciljevi održivog razvoja*. Dostupno na: <https://data.stat.gov.rs/Home/Result/SDGUN02010201?languageCode=sr-Latn>
- Rakić, N. (2022). *Problemi siromaštva i energetske bezbednosti u Republici Srbiji*. Dostupno na: <https://sdgs4all.rs/documents/student-ski-rad-problemi-siromastva-i-energetske-bezbednosti/>
- Shogar, I. (2011). Reconstruction of the Worldview as Strategy for Environmental Survival and Sustainability. In: H. Gökçekus, U. Türker, and J. W. LaMoreaux (eds), *Survival and Sustainability: Environmental Concerns in the 21st Century*, Tuscaloosa, Springer. pp. 751-758.
- Škorić, J. (2017). Ekološka kriza i glavne determinante održivog razvoja. *Kultura polisa* 34 (14): 253-268.
- Vlada Republike Srbije (2016). *Program reformi politike zapošljavanja i socijalne politike u procesu pristupa Evropskoj uniji*. Dostupno na: <https://socijalnoukljucivanje.gov.rs/wp-content/uploads/2016/06/SIPRU-ESRP-2016-Srpski.pdf>
- World Bank (2022). *Data*. Dostupno na: <https://data.worldbank.org/>
- World Bank (2022). *Four Decades of Poverty Reduction in China 2022*. Dostupno na: <https://thedocs.worldbank.org/en/doc/bdad16a4f5c1c88a839c0f905cde802-0070012022/original/Poverty-Synthesis-Report-final.pdf>

GREEN ECONOMY PERFORMANCE, RESULTS AND COMPARISON BETWEEN WESTERN BALKAN COUNTRIES AND CHINA

Margarita Matlievska

Faculty of Economics, MIT University, Skopje, North Macedonia, mmatlievska@yahoo.com

Elena Matlievska

Skopje, North Macedonia

Abstract: Greening the economy plays a significant role in achieving sustainable development, as a paradigm with no alternatives for the survival of the planet Earth. It is the only way to create a positive impact both on the society and the environment. Hence, it is an inclusive concept, embedded in the overall development of a country, which emphasizes a responsible way of planning and acting. The green economy trend is increasingly present worldwide; an increasing number of countries are developing and implementing policies and practices that support the green economy concept.

The main objective of this research is to emphasize the commitment of the Western Balkan countries and of People's Republic of China in regard to greening their economies. The methodological framework rests on the several scientific methods - analysis, synthesis, induction, deduction, selection, generalization and comparison.

The research focuses on policies and practices that contribute to green economy in non-EU Western Balkan countries: the Republic of North Macedonia, Republic of Montenegro, Republic of Serbia, Republic of Bosnia and Herzegovina, and Republic of Albania. At the same time, this Paper emphasizes the policies and successful practices implemented in the People's Republic of China, as one of the world's leading economies that is rapidly moving on the path of greening its economy.

In order to quantify the countries' efforts towards the Green Economy, the Green Growth Index is presented and used.

The results of the research point to the conclusion that in the selected Western Balkan countries and the People's Republic of China, efforts are being made for implementation of the concept of green economy, but there is much that can be done to improve it.

Keywords: green economy, sustainable development, Green Growth Index

1. METHODOLOGICAL FRAMEWORK

For the purposes of this research, six countries were selected for gathering data and analyses, - five Western Balkan countries and China. The countries of the Western Balkans were chosen because of several important common characteristics - they are developing countries, are not member countries of the European Union, have aspirations for EU membership and belong to the same geographical region. China, on the other hand, was chosen because it is one of the leading economies of the world. The research was based on relevant and recent (from 2000 onwards) documents and data.

From a methodological point of view, the research follows both the qualitative and quantitative approach. The concept of green economy is very broad and difficult to investigate. Therefore, we adjusted by selecting particular areas for our research aim. We assessed the following 5 broader areas: climate change, circular economy, environment (air, water, soil), biodiversity and social inclusion. These areas were identified by the methods of deduction and selection.

Within the qualitative approach, several techniques and instruments were implemented: analysis of national strategies, programs, laws and by-laws; analysis of official information and data obtained from relevant institutions; and collection of secondary information and their analysis.

Research was mostly focused on data analyzes and content analyzes. The methods of synthesis and induction were used to formulate views for better description of the situation. These two methods were used in particular for research of Serbia, Montenegro, Albania, and Bosnia and Herzegovina. Conclusions were drawn using the generalization method.

Precisely because the concept of green economy is broad one, in order to detect the directions countries are following towards establishing green economies, the Green Growth Index is presented. Using this index, the quantitative approach was applied when determining the extent to which the selected countries implement green economy policies. The quantitative approach was also applied when comparing their results.

2. INTRODUCTION

The concept of “green economy” is relatively new, emerging as a more focused aspect of sustainable development, which has been established worldwide quite earlier. Green economy is perceived as a pathway to sustainability, as an “umbrella” concept encompassing various aspects and implications with regard to economic growth and well-being, or efficiency and sustainable natural resources utilization. It can be defined as “one that results in improved human well-being and social equity, while significantly reducing environmental risks and ecological scarcities”¹. More strictly, it can be said that the fundamentals it lies upon are:

- De-carbonization - transition from fossil fuels to renewable energy and to a climate neutral economy;
- De-pollution of air, water and soil, including reduction of: greenhouse gas emissions, heavy metal dispersal and erosion;
- Circular economy aimed at steering Governments and private companies for active transition of all sectors of the economy towards sustainability;
- Biodiversity protection in order to restore the natural resources;
- Social inclusion that will enable creating conditions for enhanced prosperity and growing social equity, as a vision of “society for all”.

Each country aiming to bear the epithet of a responsible one, should incorporate policies that lead to greening their economies, because the consumer economy, in essence anthropocentric, has been pinpointed in the last several decades as a fundamentally negative factor disturbing numerous environmental parameters, from micro- to the global level. As a counterpoint to the consumer economy, the term green economy is steadily gaining popularity, as one, if not the only mean for overcoming environmental problems we are facing as a civilization. Although considered as narrower than the sustainable development, the depth and width of green economy can be recognized by the areas it contains.

Green economy should be the basic tissue integrated in all social and economic aspects of development of a country, steering it to accountable ways of planning and acting. Thus, countries and societies which want to be considered as responsible need to commit to policies which promote and assist green economy.

When comparing the green economy performance of Western Balkans countries, and on the other hand, China, it has been a challenge, since their difference in various aspects: size, economic power, geographic position, aspirations... The countries of the Western Balkans – North Macedonia, Bosnia and Herzegovina, Montenegro, Serbia, Albania – all relatively small by area, situated in Europe, with a strategic goal of becoming members of the European Union, economies considered as developing... The People’s Republic of China, a financial and economy powerhouse, large by area, situated in Asia... To our knowledge, this is the first Paper discussing and comparing green economy efforts and achievements in such dissimilar countries as Western Balkan countries and China.

We investigated the framework of policies (laws, strategies) in all of the five green economy areas mentioned ahead. This paper aims to analyze the prospects in five Western Balkans countries and People’s Republic of China in the context of the green economy. It strives to provide an answer to the questions: whether the selected Western Balkan countries create and implement policies supportive to green economy? Is China doing that? To answer those questions, the Paper is composed of four sections.

The first part gives an illustration of the policies supportive to the concept of green economy implemented in selected Western Balkans countries. The second part is focused on the People’s Republic of China, its policies and practices toward greening its economy. The third section examines the current state in all of the selected countries concerning the Green Growth Index. The last part draws conclusions for both Western Balkan countries and China regarding their efforts towards green economy.

3. POLICIES FOR GREEN ECONOMY IN SELECTED WESTERN BALKAN COUNTRIES

By analyzing the available relevant data, several features have been detected that are common for Montenegro, North Macedonia, Bosnia and Herzegovina, Serbia and Albania. To begin with, do not forget that all Western Balkan countries, with exception of Albania, were constitutional parts of Socialist Federal Republic of Yugoslavia and that its Constitution from 1974 was the first Constitution in the world that recognized the man’s right to a healthy environment. (Matlievska, Pushova Stamenkova, Matlievska, 2021). Article 192 (Chapter III: Freedoms, rights and duties of man and citizen of the Constitution) reads: “Man has the right to a healthy environment”.

By our thorough research, several facts captured our interest: that there is not an individual strategy or law, which would exclusively encompass the concept of green economy. There have been created national strategic documents

¹ 2011b Towards a Green Economy: Pathways to Sustainable Development and Poverty Eradication. A Synthesis for Policy Makers <http://www.unep.org/greeneconomy/GreenEconomyReport/tabid/29846/Default.aspx>.

in all areas, which can be considered as supportive to green economy, although their compliance is not at high level; we have detected lack of clear goal, clear vision which would reflect the determination towards green economy. As to the laws in the areas of research, the majority of them are harmonized with European legislation (which is obligatory for countries aspiring to become EU members), by which it can be assumed that they are supportive of green economy. In various areas, various practices are being applied which are supportive of this concept, on central or at the local level; their number, although increasing in recent years, cannot be considered as sufficient and satisfactory at the moment.

Through the research and analyses, it is noticeable that the Western Balkan countries in general, practice policies (laws and strategies) for protection of the environment, and this can be considered as an important step towards achieving green economies. There is evidence of initiatives, projects and programs, planned, ongoing or executed, related to the promotion of, or implementation of various aspects of green economy in all Western Balkan countries. However, on the state level, none of these countries has adopted, nor projected, to our knowledge, singular laws or strategies exclusively related to green economy. Instead, various aspects of green economy, in a stricter or in a broader sense, directly and indirectly, are treated within legislation and strategies of related fields, such as environment protection, pollution prevention, energy efficiency, climate change mitigation, biodiversity and ecosystem protection, sustainable transport, sustainable agriculture, sustainable forestry, sustainable water management, etc.

There are also various studies and reports (funded by, executed or lead by UNECE, UNDP, UNEP, World Bank, EU, EBRD, and others) for Western Balkan countries, either on an individual level, a bilateral or a multilateral, with analyses of the state of the areas related to various aspects of green economy. However, data and analyses are difficult to be compared or related, because of the different approaches and methodologies used, and because of variable duration and scope of the studies. Therefore, it is practically impossible to assess the level and the depth of implementation of green economy related policies in countries of Western Balkan.

However, there is an evident lack of financial support and funding for relevant large-scale projects, which would contribute to a faster adjustment of these countries towards greening their economies. Apart from the small possibility to self-invest into greening their economies, Western Balkan countries have a noticeable insufficiency of good practices in some crucial areas such as road and railroad infrastructure, transformation from coal/lignite-heavy towards CO₂-neutral economies (wind, solar, geothermal energy), recycling, energy efficiency, pollution (air, water, soil), biodiversity, etc... Although there are examples for good practices in all countries of the Western Balkan and in most areas, they are only a few and in deficient number or level.

Some green economy aspects have been supported by various political and financial entities, especially from the EU, as part of the support towards the transition and accession processes of all Western Balkan countries to the EU. Still, no matter how big and important these recent financial, political and administrative contributions have been, there is still an evident need for long-term and substantial financial investment in various green economy related projects and infrastructure.

In all Western Balkan countries, UNDP-supported projects are implemented, tailored with each of the areas of green economy. For instance, in North Macedonia - self-employment; Bosnia and Herzegovina - energy / resource efficiency and less air pollution; Montenegro - reduction of carbon dioxide; Albania - protection of biological diversity; Serbia - circular economy. Further on, EBRD projects that support improving the energy efficiency and investments in implementation of the renewable energy projects (wind farm and solar power plant) were also performed.

4. POLICIES FOR GREEN ECONOMY IN THE PEOPLE'S REPUBLIC OF CHINA

People's Republic of China has been experiencing a very rapid growth; China is a country which economy is among several biggest world's economies and became a synonym for "the world's factory". But, China's negative environmental impacts cannot stay unnoticed as it is the biggest contributor to GHG emissions. However, since China recognized the importance of environmental protection, a significant progress has been made. At the beginning, the early development policies have been dedicated only to a basic environmental protection. As years were passing, those policies started to cover a larger concept of sustainability and China's strategies started to refer to 'green development' and 'ecological civilization'.

The most important policy document of China is the Five-Year Plan. The 13th Five-Year Plan is of essential relevance in directing the overall China's green economy evolution at the macro level until 2020. It is the one that is the most environmentally focused, and is strongly supporting the government at its economic commitment to a more sustainable growth. This plan addresses China's "unbalanced, uncoordinated, and unsustainable growth" and creates a "moderately prosperous society in all respects".

Not only that, but the China's commitment stated in it, also focuses on improving the citizens' quality of life, through making the environment, health, education and social welfare, China's priorities. The 13th Five-Year Plan is based on 5 fundamental themes, among which

- Green growth: The 13th FYP supports and strengthens China's commitment to confront the severe environmental degradation and to build its clean energy and green manufacturing sectors efficiently. Moreover, out of its 25 total targets, 10 of them are environmentally related and they are all binding that must be accomplished by 2020. Those targets represent the China's ambitious goals for city air quality, carbon dioxide intensity, and reduction of soil and water contamination.
- Inclusive growth: The Chinese government is working on an inclusive growth for its citizens by setting targets that will lessen poverty, raise the standard of living, improve accessibility and affordability of healthcare and other social services, and promote education

These targets and policies on a macro level show the serious China's responsibility towards 'ecological civilization' which will lead not only to positive changes in China, but also on a global scale. It is of particular importance that China's businesses understand the necessity of applying environmental standards and greening their operations. There are some successful stories of companies' practices: GEM Co. Ltd - which is China's market leader in material recycling; Guangzhou Huadu Worldwide Transmission as an example in the remanufacturing industry; the city of Suzhou as a model of an effective collection of waste and a program for its processing; FINCH Designs' Kaye – a company which produces fancy clothing for swimming from recycled plastic bottles, remarkably reducing the GHG emission, reducing water use; Mobike, a company which operates in the area of bike-sharing – it developed a process for recycling that contributes to decreasing the air pollution and efficiency in resource use.

5. MEASURING THE GREEN ECONOMY

In pursuance of illustrating the countries' efforts towards a green economy in a quantitative way, the Green Growth Index (GGI) which measures Green Growth, was used. To do so, the definition of green growth has to be compatible with the definition of green economy.

We used the definition as the one used by Global Green Growth Institute: "Green Growth is a development approach that seeks to deliver economic growth that is both environmentally sustainable and socially inclusive. It seeks opportunities for economic growth that are low-carbon and climate resilient, prevent or remediate pollution, maintain healthy and productive ecosystems, and create green jobs, reduce poverty and enhance social inclusion". Consequently, Green Growth Index (GGI) can be considered as one that measures country's performance in achieving green economy. And again, according to the Global Green Growth Institute (2015): "Green growth is a development approach that seeks to deliver economic growth that is both environmentally sustainable and socially inclusive. It seeks opportunities for economic growth that are low-carbon and climate resilient, prevent or remediate pollution, maintain healthy and productive ecosystems, and create green jobs, reduce poverty and enhance social inclusion." (GGGI, p.120).

The aim of the Green Growth Index (GGI) is to measure the countries performance in achieving the targets of sustainability. Targets for four green growth dimensions are: Efficient and sustainable use of resources; Protection of the natural capital; Green economic opportunities and Social inclusion.

For each of these dimensions, indicators that give a score are determined and the GGI's calculation is based on them. The Green Growth Index scores and its dimensions are in the range from 1 to 100; 1 presents the lowest or very low performance and 100 presents highest or very high performance. The scores can be perceived interpreted as:

- For 80 to 100 – present very high scores meaning that the country have reached or almost reached the target.
- For 60 to 80 – present high scores, meaning that the country have taken the strategic position to completely reach the target.
- For 40 to 60 present moderate scores, meaning that the country is moving forward to reach the target.
- For 20 to 40 present low scores, meaning that the country is in the process of identifying the appropriate policies to calibrate its development toward achieving the target.
- For 1 to 20 present very low scores, meaning that the country need actions to improve its position regarding the target.

Out of 43 countries in Europe, Western Balkan countries have the following scores and rank as follows:

On 30-th place is Serbia with the score 52. In Efficient and sustainable resource use its score is 40.26. In Natural capital protection its score is 74.02. In Social inclusion its score is 74.83 and in Green economic opportunities its score is 33.89.

Albania is on 31-th place with score of 52. In Efficient and sustainable resource use its score is 40.26. In Natural capital protection its score is 74.02. In Social inclusion its score is 74.83 and in Green economic opportunities its score is 33.89.

Montenegro takes the 35-th position with score of 40. In Efficient and sustainable resource use its score is 57.54. In Natural capital protection its score is 68.12. In Green economic opportunities its score is 9.40 and in Social inclusion its score is 72.36.

On 37-th place is Bosnia & Herzegovina with the score of 35. In Efficient and sustainable resource use the score is 40.15. In Natural capital protection its score is 62.24. In Green economic opportunities its score is 9.27. In Social inclusion its score is 64.66.

Regarding North Macedonia, the situation is different because there are not enough information to calculate the score and its overall rank – no data for Green economic opportunities.

In other pillars, North Macedonia has the following scores: 45.09 in Efficient and sustainable resource use; 78.15 in Natural capital protection and 73.97 in Social inclusion.

Out of 49 countries in Asia, China is ranked as 5-th, having 55.41 as overall GG Index. Its scores in the distinct pillars are as follows: 34.49 in Efficient and Sustainable Resource; 70.15 in Natural Capital Protection; 55.41 in Green Economic Opportunities and 70.32 in Social Inclusion.

6. CONCLUSIONS

The Western Balkans countries (with the exception of North Macedonia, for which there is no data on the dimension Green economic opportunities) are ranked between 30th and 40th out of 43 surveyed countries in Europe. This shows that the investigated countries from the Western Balkans should increase their efforts in the pillars of Efficient and sustainable use of resources, Natural capital protection and Social inclusion. The lowest scores are noticed in the pillar of Green economic opportunities, implicating those Western Balkan countries should put greatest emphasis on Green economic opportunities, since moderate grades are noticed in that dimension.

China is ranked on the 5-th place, out of 49 countries surveyed in Asia, indicating that it is one of the leading Asian countries in the area of green growth. Yet, China can improve, especially in the dimension of Efficient and sustainable resource use, where it has lowest score.

Broadly translated our findings indicate that all investigated countries are on the path towards greening their economy. In all investigated countries, policies and laws are created, practices and projects are implemented supporting green economy. Yet, there is so much to be done. Because, the time has come!

REFERENCES

- Global Green Growth Institute (2015): Accelerating the Transition to a New Model of Growth, GGGI Refreshed Strategic Plan 2015 – 2020, https://gggi.org/wp-content/uploads/2018/02/17078_GGGI_Strategic_Plan-2015_v13_JM_HOMEPRINT.pdf
- Global Green Growth Institute (2019): GGGI Technical Report No. 5, Green Growth Index, Concept, Methods and Applications, Jeongdong Building 19F 21-15 Jeongdonggil Jung-gu, Seoul 04518 Republic of Korea, available at http://greengrowthindex.gggi.org/wpcontent/uploads/2019/10/GGGI_Green_Growth_Index_report.
- Matlievska, M., Pushova Stamenkova, L., & Matlievska, E. (2021). “Managing green growth in selected non-EU Balkan Countries”, published at Conference Proceedings (Skopje, July 2022) of International Scientific Conference “Sustainable Recovery in Post-Pandemic Era: Green Economy Challenges” held online, 7-8 December 2021. It can be found at https://isppi.ukim.edu.mk/sites/default/files/2022-07/sustainable-recovery-inpost-pandemic-era_2.pdf, p.162.
- Matlievska, M., & Matlievska, E. (2021). “Green Economy - the Time has Come”, published in “Digital Economy – The Future” and presented at the Conference held on line on 25 of June 2021.
- Nazarian, V. (n.d). The Perpetual Calendar of Inspiration, <https://www.goodreads.com/quotes/tag/air>.
<https://www.worldstatesmen.org/Yugoslavia-Constitution1974.pdf>.
- UNECE (2015). Montenegro Environmental Performance Reviews, Third Review.
- UNECE (2015). Serbia Environmental Performance Reviews, Third Review.
- UNECE (2018). Albania Environmental Performance Reviews, Third Review.
- UNECE (2018). Bosnia and Herzegovina Environmental Performance Reviews, Third Review.
- UNECE (2019). North Macedonia Environmental Performance Reviews, Third Review
<http://www.slvesnik.com.mk/>
<https://sustainabledevelopment.un.org/index.php?page=view&type=400&nr=126&menu=35>
<http://www.unep.org/greeneconomy/GreenEconomyReport/tabid/29846/Default.aspx>
<https://stats.oecd.org/glossary/detail.asp?ID=836>

<https://climate.nasa.gov/effects/>
<https://www.un.org/en/sections/issues-depth/climate-change/>
<https://ourworldindata.org/co2/country/macedonia?country=~MKD>
http://economy.gov.mk/Upload/Documents/Adopted%20Energy%20Development%20Strategy_EN.pdf
<https://analyticamk.org/~analytic/files/ReportNo20.pdf> or <https://www.iea.org/countries/north-macedonia>
https://bankwatch.org/beyond-coal/the-energy-sector-in-macedonia?fbclid=IwAR3rzQvWioejnc2a2sJSp2OKwnotzjBtRt_dg13c6slCQFyb10YCzVuIho
<http://www.economy.gov.mk/Upload/Documents/Zakon%20za%20energetska%20efikasnost.pdf>
[http://economy.gov.mk/Upload/Documents/Energy%20Development%20Strategy_FINAL%20DRAFT%20-%20For%20public%20consultations_ENG_29.10.2019\(3\).pdf](http://economy.gov.mk/Upload/Documents/Energy%20Development%20Strategy_FINAL%20DRAFT%20-%20For%20public%20consultations_ENG_29.10.2019(3).pdf)
<https://www.goodreads.com/quotes/tag/circular-economy>
<https://youmatter.world/en/definition/definitions-circular-economy-meaning-definition-benefits-barriers/>
<https://www.ellenmacarthurfoundation.org/explore/the-circular-economy-in-detail>
<https://www.goodreads.com/quotes/tag/air>
<https://www.iqair.com/us/north-macedonia>
<https://www.bbc.com/future/article/20200701-skopje-north-macedonia-the-most-polluted-city-in-europe>
<https://iha-project.webflow.io/country-profiles/north-macedonia>
<https://www.holganix.com/blog/10-inspirational-quotes-on-soil>
<http://www.lowcarbonmne.me/en/about-us/about-the-project>
<https://www.rs.undp.org/content/serbia/en/home/stories/odrziva-proizvodnja-etarskih-ulja-.html>
<https://www.ebrd.com/home>
<https://data.worldbank.org/country/CN>
<https://chinapower.csis.org/china-greenhouse-gas-emissions/>
<https://pubs.iied.org/pdfs/16582IIED.pdf>
[https://www.uscc.gov/sites/default/files/Research/The%2013th%20Five-Year%20Plan_Final_2.14.17_Updated%20\(002\).pdf](https://www.uscc.gov/sites/default/files/Research/The%2013th%20Five-Year%20Plan_Final_2.14.17_Updated%20(002).pdf) executive summary-3rd
[https://www.uscc.gov/sites/default/files/Research/The%2013th%20Five-Year%20Plan_Final_2.14.17_Updated%20\(002\).pdf](https://www.uscc.gov/sites/default/files/Research/The%2013th%20Five-Year%20Plan_Final_2.14.17_Updated%20(002).pdf)
<https://www.chinawaterrisk.org/opinions/china-goes-circular-6-success-stories/>
http://greengrowthindex.gggi.org/wp-content/uploads/2019/10/GGGI_Green_Growth_Index_report.pdf

REVIEW OF MACEDONIAN WASTE POLICIES AND LEGISLATION REGARDING THE INFORMAL WASTE PICKERS

Blazhe Josifovski

Institute for Sociological, Political and Juridical Research (ISPPJ), University "Ss. Cyril and Methodius"
Skopje, blaze.j@isppi.ukim.edu.mk

Abstract: In recent years the Macedonian economy was negatively impacted with special emphasis in the waste sector. This had a tremendous adverse effect on its most valuable, but at the same time, most vulnerable stakeholder—the waste picker. The volatile prices, the increase of transportation costs and the lack of certain materials, made the situation in the Macedonian recycling sector to resemble that of the phrase: “Survival of the fittest”.

The post Covid-19 economic recovery demands new sustainable approaches to the waste sector. There is the challenge to solve the issues in the waste sector by taking into consideration different needs of all the various stakeholders. For the citizens it is the protection of human health and the environment, for the businesses it is their profitability, while at the same time these needs have to be affirmatively affecting the informal waste pickers.

The social element of waste management is often neglected as a factor in the Macedonian waste management sector, though the estimates predict that up to 5,000 informal waste pickers are active and contribute with at least 80% of the sorted and recovered waste in the country. Instead of praise and support, the general public and the decision-making bodies are interested in eliminating this marginalized group from the waste value chains. Their valuable societal role is not recognized and there is a need to create actions to protect them and improve their current positions. This can be done with measures that are synchronized with an improved waste legislation and policies.

That is why, this paper entails a national waste management legislation and policy review. The evidence-based documents can provide guidance to municipalities and the government on policy creation that would improve the working and living situation of the informal waste pickers.

This paper is conceptualized as a dynamic, evolving document that different organizations can use to advocate for the informal waste pickers and negotiate their rightful spaces and entitlements within national and local policies and practices. By applying measures towards systematic integration as ascribed in this document, the Macedonian local governments and the national one can tackle core social issues like child illiteracy and poverty, hunger and homelessness, while simultaneously achieving important economic results like, decreased unemployment, improved productivity, increased recycling and recovery rates, and more tax income. It can lead to better quality of life for all Macedonian citizens through a cleaner environment

Keywords: waste, management, integration, pickers.

1. INTRODUCTION

We live in an increasingly complex world, where economic goals must be combined with objectives that have social and environmental essence. That is why the Macedonian situation in the waste management sector is not unique. It is an interesting phenomenon how informal waste pickers throughout the world are pretty similar in their working behaviors, socioeconomic situation and even in their waste recovery rates. In most cases their marginalized position in society is what leads them to waste picking as a best viable option to provide for their existence.

The research findings that led to the conclusions of the similarity of informal waste picking influenced the creation of similar policy measures of actions in the last 10 to 15 years in different parts of the world. Interestingly, these similar policy measures created similar results in societies from different continents. Additionally, certain actions towards informal waste pickers in the reuse sector that few rich EU countries implemented, showed that the informal waste picking policy measures and legislations can be applicable in developing countries as well as in developed ones. That led many international organizations to consider cohesive legislation and policy actions as best practices in this field. Some of these organizations include one of the most important ones, like the World Bank and OECD.

In Macedonia the waste management is a particularly important domain of intervention for anyone supporting the organization of poor and vulnerable populations. Waste pickers are the main actors of the waste system in the country that provides an essential service to the society in terms of self-employment, entrepreneurship, clean environment, cheap materials for the industry, and decreased operational costs for the public communal enterprises. Although they create these positive benefits, they are usually marked with a bad reputation and are placed on the margins of society.

Through the years this injustice has motivated research activities and on the ground piloting as efforts to support this marginalized group of people. There were multiple stages of development concerning the improvement of

livelihoods of the informal waste pickers and international donors have financially backed different organizations to continue the process of formalization and empowerment that started almost 15 years ago.

One of the activities last year was to conduct a waste pickers' social enterprise as an innovative solution that previous research and pilots have recommended as a viable solution. The results on the ground are showing that there are potentials to attain the higher values that these social enterprises can create and provide long-term sustainability. But, in order to be able to accomplish it, there is a prerequisite for the value chain to be well-functioning. The experiences of waste picker's social enterprises, in the current environment, clearly demonstrate a need for a well-functioning value chain. And this is possible if there are substantial efforts from local and national authorities to back it up with well-proportioned measures. It would be critical to improve the current regulatory framework, provide strong technical capacity and support, and create financing mechanisms and incentives. There is a need to continue the efforts to demand from the national Government changes in the laws, by-laws, and policies in order to consider the waste pickers as part of their waste management solutions and remove any current or potential obstruction to their work.

2. MATERIALS AND METHODS

This document offers a brief overview of the waste management sector in Macedonia with the emphasis on the current situation in which the informal waste pickers function and what hinders their formalization. In short, it showcases the waste sector in Macedonia in regard to the stakeholders, rules of play and its deficiencies. Additionally, the barriers and measures are listed as a way to inform about the actions needed in order to achieve the above mentioned policy goals regarding the formalization of the informal waste pickers. In order to achieve this the following was undertaken:

Desk research and literature review

Data analysis

3. RESULTS AND DISCUSSION

Macedonia is in the process of affiliating with the EU, so it implements wide-range of measures to harmonize its legal standards with those of EU countries. The Macedonian MSW is being modernized in the EU waste legal framework and this creates the following changes:

- Municipal waste collection;
- Waste recycling, processing and trading;
- Waste prevention, import and production;

EU policies require Macedonian local and national institutions to take more responsibility towards goals such as: waste prevention, reuse and recycling (EC, 2017). Though it's more than 20 years since the country started its way towards the EU, still the Macedonian public communal enterprises are almost entirely just focused on cleansing and mixed communal waste collecting, than towards processes and policies requiring them to implement measures to divert waste from going to the unstandardized landfills (EEA, 2021).

Though Macedonia on paper has its EU standardized waste management, it totally lacks implementation. On the other hand, the legislators don't recognize the biggest waste reuse and recycling implementers- the informal waste pickers (Josifovski et al., 2017). Also, the perception is not helpful, the Public Utility Companies throughout the country perceive the informal waste pickers only as a group that 'makes a mess' when they sort out materials from the containers and that this is making their employees work more in order to clean that (Josifovski et al., 2017). Additionally, although a bit irrational, the waste public utility companies treat waste picking as stealing from them, although they make significant financial and operational savings from the work of informal waste pickers (Josifovski, 2022).

The Macedonian waste management system includes the following entities:

- Ministry of Environment and Physical Planning;
- The Directorate of Environment;
- Local self-government units;
- Regional waste management centers;
- Public enterprises;
- Legal and natural persons established for performing communal activities, individual waste pickers, waste processors, legal entities for handling packaging waste;
- State Inspectorate of environment and other institutions.

In the sphere of environmental protection, the Ministry of Environment and Spatial Planning is the designated party for creation and monitoring of environmental policies, the implementation of laws and supervision of activities that

aim to protect the environment (EEA, 2021). It includes the following mediums: water, air and soil. In the field of waste management, the Ministry of Environment and Spatial Planning fulfills the following obligations:

- Proposes all the laws and by-laws in the field of waste management to the Macedonian Assembly;
- Creates the Strategic Plan for Waste Management of Macedonia;
- Implements the international agreements and conventions for waste management;
- Issues the permits for the different waste management activities;
- Approves the local plans for waste management that the municipalities create;
- Approves the Environmental Impact Assessments;

The legislation envisages the adoption of strategic, planning and program documents at central, local and regional level. According to the State Audit Office (2021), some of these documents have not been adopted or have expired. All this, according to them (State Audit Office, 2021), points to inconsistencies in establishing an integrated waste management system. Also, although certain activities have been initiated, regional waste management has not yet been established, which does not create the basic conditions for prevention of waste generation and processing (State Audit Office, 2021).

The Ministry of Environment and Spatial Planning prepared six new laws on waste management which were adopted by the Assembly. These new changes have both elements of substitution and entirely new texts.

New Draft Law on Waste Management;

New Draft Law on Packaging and Packaging Waste Management;

New Draft Law on EPR for Management of Special Waste Flows;

New Draft Law on Management of Electrical and Electronic Equipment and Management of Electrical and Electronic Waste;

New Draft Law on Management of Batteries and Accumulators and Waste from Batteries and Accumulators;

New Draft Law on Management of Additional Waste Flows in the System of Liability of Producers;

The Law on Management of Additional Waste Flows incorporated four new waste streams (waste textiles, waste tires, waste oils and waste vehicles) with an EPR system based on the gained experience in the management of products and packaging waste, batteries and accumulators and electrical and electronic equipment.

The main difference that these laws brought were the following:

No more free plastic bags passed out in the markets, only biodegradable plastic bags that is allowed to be sold at a price of 15 denars;

PET to be stored in regional landfills where recycling centers would operate;

Price of communal waste service to be regulated by the energy and water services regulatory commission with the possibility waste disposal to be charged per quantity of generated waste and not per square meter;

Prevention of the generation of waste tires, waste oils, waste textiles and waste vehicles (waste products) by reuse, recycling and other types of waste processing to reduce their disposal;

Table 1. Barriers in the current Macedonian context to formalization and potential measures

Categories	Barriers	Measures
Policy/ Legal	Lack of institutional capacities; Poor law enforcement; No informal waste picker policies; Unreliable data and statistics; Laws disfavoring informal waste pickers; Lack of health and safety protection mechanisms; Power and economic conflicts;	Formal recognition of informal waste pickers; Creation of linkages between informal sector, municipal departments and decision makers; Support training in processing, recycling and reuse; Provide health insurance and pension; Provide occupational safety equipment; Pilot projects to test different measures and policies;
Financial	No financial sustainability and growth potential; Financial incentives for recycling schemes without the informal waste pickers; Poor bargaining power; Deficient equipment and space;	Develop a source segregation financing scheme; Contract the informal waste pickers for waste services; Provide grants to organizations of waste pickers; Provide space for recycling facilities, storage of recyclables, and processing; Formation of social enterprises, cooperatives and associations; Support the waste pickers to provide diversified waste

		services;
Social	Social disrespect for informal waste pickers; Poor understanding of informal waste pickers' contributions; Child labor; Poor education levels; Poor trust between the different stakeholders;	Support organizational structures with equal representation ; Implement awareness raising campaigns; Provide scholarships for kindergarten and school attendance to informal waste pickers' children;

The new laws do not mention or take the informal waste pickers into consideration, although all reports produced by foreign (UNEP, 2021) and some domestic policy entities (State Audit Office, 2021) are suggesting the contrary. They suggest that the country has its waste management specifics in the form of the informal waste pickers, who instead of being pushed out of the waste streams, needs to be supported and integrated.

5. CONCLUSIONS

The Macedonian informal waste collection sector is a social group of several thousand citizens, including children, who collect and value parts of waste through activities that are not organized. Even the state auditors (2021), conclude that in the legislation, the informal sector is hardly mentioned, except in the part for their registration. Possibilities for their formalization and organization through a social enterprise or public-private partnership, which would provide them with a stable income and legalization of their activities, have not been considered.

From the waste policy adoption and implementation one can conclude that as the technology-driven and formalized EU waste approach spreads in Macedonia, often in synchrony with economic policies that suppress informal waste activities, but don't offer opportunities for formal employment. Because the formal labor markets are inadequate to absorb the informal waste pickers, they face loss of livelihood, and have to depend on social benefits that are insufficient for the informal waste pickers who in most cases live in large families with many children.

When it comes to the undertaken efforts to harmonize the Macedonian waste management with the EU policies and legislation, one is not able to see any reduction of the amount of generated waste and does not ensure sustainable development through its processing. In addition, waste selection is not a daily habit and behavior, and there is a low level of primary and secondary waste selection, which in turn adversely affects the effective and efficient treatment of waste.

Additionally, it is hard to make a conclusion as to what approaches can create the biggest impacts, but still it is easy to predict that without the inclusion and representation of informal waste pickers at institutional levels, we are faced with decreased chances of success. In multiple countries we can see that the formalization of informal waste pickers goes hand in hand with the empowerment of this marginalized group. That is why, the Macedonian local and national authorities must create policies and measures that take into consideration the specificity of the informal waste picker's lifestyle and culture in order for these actions to be effective. Also, more research in order to evaluate the possible effects of the formalization policies and measures in order to follow the development that will take place as a consequence of the formalization experiences.

In short summary, full structural integration of workers needs to start with a legal framework recognizing access to waste as a livelihood resource. The current ban on picking MSW is helping no one, because in this way the waste pickers lose their income, the waste goes to landfills with transportation that everyone is paying for, and the PUCs are not saving money that can be invested in improving the infrastructure.

At the moment, a critical element of integration would include the provision of proper contracts with payment for collection services, but no one from the stakeholders believes that this is possible. Additional critical element would be the provision of infrastructure for sorting and capacity-building for the informal waste pickers. But, what we can see is that on the contrary, the PUCs and PROs are competing with the informal waste pickers in order to make it more difficult for them to pick the sorted waste from the bring system and from the underground containers.

A strong support to waste pickers' entities in terms of infrastructure and equipment is essential in order to increase their incomes and to enable them to acquire the added value that comes with those improved operations. On top of that, there is a requirement to alter the current social protection schemes and provide proper customization in order to impact the big issues that embody informal waste picking, like child labour and the big gender inequality.

The formalization and integration of waste pickers should take the insights from different domestic and foreign researchers who have good solutions and suggestions on how to engage with this socially marginalized group and face it as a complex problem. The findings from the cities where formal integration has happened and shows significant results and change, as in Belo Horizonte (Dias, 2011), Bogotá (Parra, 2020) and Pune (Chikarmane,

2014) should be taken seriously. There is a substantial amount of evidence to support the claim that formal integration of waste pickers is feasible, as different non- EU and EU cities and municipalities show us.

The first steps are clear and simple, the waste picker groups need to have the right to have access to waste. Secondly, local and national institutions can improve the work conditions with actions as simple as the ones of providing uniforms, carts and buckets for waste sorting and transport.

Thirdly, there is a clear need to provide custom-made access to welfare that would protect the most vulnerable ones in this marginalized group- the women and children. This can be accomplished by providing the much needed daycare for children, scholarships, and health protection.

There is a need for decision-makers on different levels that would be able to broadly understand the complexities that come with the informal waste picking and the willingness to shape the waste management system in this country beyond the traditional approaches.

We can already notice the limits of the current way how informal waste pickers operate and how much they can accomplish and contribute. Having that said, the institutions must provide financial support and incentives, in order for the formalized groups of waste pickers to go beyond the current insufficient profit margin.

ACKNOWLEDGEMENTS

I want to state my acknowledgements to the different number of environmental NGOs and companies in Macedonia that have given me information and data.

REFERENCES

- Chikarmane, P. (2014). Informal Economy Monitoring Study: Waste Pickers in Pune, India. Manchester, UK: WIEGO. <https://www.wiego.org/sites/default/files/publications/files/IEMS-Pune-Waste-Pickers-City-Report.pdf>
- Dias, S. (2011). Integrating Informal Workers into Selective Waste Collection: The Case of Belo Horizonte, Brazil (Online: WIEGO Policy Brief, May 2011), http://www.wiego.org/sites/default/files/publications/files/Dias_WIEGO_PB4.pdf.
- De-risking investments in North Macedonia's enhanced Nationally Determined Contributions. (2021), UNEP DTU Partnership. <https://api.klimatskipromeni.mk/data/rest/file/download/6f572bcfc64347bbf78b625392dabad0e3050859c45c3f54c4067a53c97926d0.pdf>
- European Environment Agency (EEA). (2021). Municipal waste management in North Macedonia, European Topic Center on Waste and Materials in a Green Economy (ETC/WMGE), <https://www.eea.europa.eu/themes/waste/waste-management/municipal-waste-management-country/north-macedonia-municipal-waste-factsheet-2021/>
- European Commission (2017). “Seopfatna procenka na momentalnata sostojba so upravuvanjeto so optadot vo Jugoistochna Evropa I idnite perpektivi za ovoj sektor, vkluchuvajkji I opcii za regionalna sorabotka vo recikliranjeto na elektrichniot I elektronski otpad”, (“A comprehensive assessment of the current waste management situation in South East Europe and future perspectives for the sector including options for regional cooperation in recycling of electric and electronic waste”). https://ec.europa.eu/environment/enlarg/pdf/pilot%20waste/final_report_en.pdf
- Josifovski, B. (2022). ‘The potential for a sustainable waste picker's social enterprise in Macedonia’, Proceedings from the International Scientific Conference Sustainable Recovery in Post-Pandemic Era Green Economy Challenges (2021) : Institute for Sociological, Political and Juridical Research, Skopje, 7-8 December 2021.
- Josifovski, B., Shkrijelj, S., & Shapurikj, Z. (2017). Policy study: “Informal Sector Inclusion in the Sustainable Waste Management System as an Opportunity for Employment and Social Inclusion of Vulnerable Groups”, NGO “Finance Think”, Skopje.
- Ministry of Environment and Spatial Planning (2019). Report on the quantities and type of Packaging and packaging waste allowed on the market in the Republic of North Macedonia- Year 2019.
- Parra, F. (2020). ‘The Struggle of Waste Pickers in Colombia: From being considered trash, to being recognised as workers’, Anti-Trafficking Review, issue 15, pp. 122-136, <https://doi.org/10.14197/atr.201220157>.
- State Audit Office (2021). Efficient treatment and management of plastic waste. https://dzr.mk/sites/default/files/2021-02/1_49_RU_Tretiranje_spravuvanje_plasticen_otpad_KOMPLET_2020_REDUCE.pdf.

RESEARCH OF ECO-ENTREPRENEURIAL ASPECTS IN THE MANAGEMENT OF HIGH-CLASS HOTELS IN VELINGRAD

Iva Bichurova

Department of "Economy, entrepreneurship and management" at the University of Food Technologies, Plovdiv, Bulgaria, iva.bichurova.uft@gmail.com

Abstract: In the market system, achieving sustainable development requires the presence of ecological innovations and entrepreneurs who can successfully implement them on the market. Only actors and companies that achieve ecological progress in their main business in the mass market can be called "eco-entrepreneurs". In the paper, the category of eco-entrepreneurship is defined in a narrow and broad aspect, and its typology, in the course of the research, pays special attention to the pioneers and environmental managers.

The unique combination of mountain climate with thermal mineral springs makes Velingrad a preferred tourist destination for balneology, spa and wellness tourism. The tendency to expand the high-class hotel base puts on the agenda a number of issues related to sustainable forms of resource exploitation and strategic initiatives to minimize the risk to the environment. It won the "SPA Capital of the Balkans" prize for a leading spa resort, confirming the importance of the tourism business for the city and the region, pointing to the effect of eco-entrepreneurial initiatives and the challenges facing the industry in general. The object of research are four-star and five-star hotels in Velingrad. The paper proposes an approach for classification and self-assessment of eco-entrepreneurship within the boundaries of high-end tourism business in Velingrad. A self-assessment method was also tested, or the so-called position matrix based on two indicators - ecological priority and market share. The tool was tested on seven hotels, and the following indicators were analyzed: Business programs and company strategy; Range of products and services; Organizational and communication processes in relation to environmental aspects; Market effect of eco-products and services.

Keywords: Eco-entrepreneurship, Sustainable Development, Eco-innovations, Environmental Managers, Bioners.

ИЗСЛЕДВАНЕ НА ЕКОПРЕДПРИЕМАЧЕСКИТЕ АСПЕКТИ В УПРАВЛЕНИЕТО НА ВИСОКОКАТЕГОРИЙНИТЕ ХОТЕЛИ ВЪВ ВЕЛИНГРАД

Ива Бичурова

Катедра „Икономика, предприемачество и управление“ в Университет по хранителни технологии, гр. Пловдив, България, iva.bichurova.uft@gmail.com

Резюме: В пазарната система за постигане на устойчиво развитие се изисква наличието на екологични иновации и предприемачи, които да ги реализират успешно на пазара. Само дейците и компаниите, които постигат екологичен прогрес в своя основен бизнес на масовия пазар, могат да се нарекат „екопредприемачи“. В доклада категорията *екопредприемачество* е дефинирана в тесен и широк аспект, а нейната типологизация, в хода на изследването, обръща особено внимание на бионерите и екологичните мениджъри.

Уникалното съчетание на планински климат с термални минерални извори (Воденска М., М. Ушева, 2019), превръща Велинград в предпочитана (Плачкова, М. и колектив, 2008) туристическа дестинация за туризъм с цел балнеология, спа- и уелнес. Тенденцията към разширяване на висококатегорийната хотелска база поставя на дневен ред редица въпроси, свързани (Nikolova-Alexieva, V., & Valeva, K., 2021) с устойчиви форми на експлоатация на ресурсите и стратегически инициативи за минимизиране на риска за околната среда. Завоюваният приз „СПА столицата на Балканите“ на водещ балнеокурорт, утвърждава значението на туристическия бизнес за града и региона, като насочва към ефекта на екопредприемаческите инициативи и предизвикателствата пред бранша въобще. Обект на изследване са четиризвездни и петзвездни хотели във Велинград. В доклада е предложен подход за класификация и самооценка на екопредприемачеството в границите на висококатегорийния туристически бизнес във Велинград. Тестван е още метод за самооценка или т.нар. позиционна матрица на база два индикатора – екологичен приоритет и пазарен дял. Инструментът е тестван върху седем хотела, като са анализирани следните показатели: Бизнес програми и фирмена стратегия; Диапазон на продукти и услуги; Организационни и комуникационни процеси спрямо екологичните аспекти; Пазарен ефект на екопродуктите и услугите.

Ключови думи: Екопредприемачество, Устойчиво развитие, Екологични иновации, Екологични мениджъри, Бионери.

1. УВОД

Във Велинград има регистрирани над 200 места за настаняване, от които над 30 са хотели. Тенденцията е устойчиво техният брой да се увеличава, а конкуренцията (Караулиева, М., 2018) помежду им определя стремеж към гарантиране на отличителни характеристики на предлаганите продукти и действащи практики. Грантовата схема на европейската комисия за еко-иновации подкрепя въвеждането на иновативни продукти, услуги и технологии (Ризова, Т., 2021) които да насърчат използването на натурални ресурси. Инициативата цели опазване на околната среда чрез финансиране на „зелени проекти“ във всички области на икономиката: рециклиране на продукти; строителство, храни и напитки; „зелен бизнес“ (високопреносими ефективни практики и техники).

Тенденцията към разширяване на висококатегорийната хотелска база поставя на дневен ред редица въпроси, свързани с устойчиви форми на експлоатация на ресурсите и стратегически инициативи (Йорданова, З., 2020) за минимизиране на риска за околната среда. Спецификата на съвременния туризъм, развиващ се в условията на обективна трансформация под въздействие на новите технологии прави наложително интеграцията на туризма със всички свързани сектори, които да се включат като основни цели в стратегическите планови документи на общинско ниво, тъй като тези процеси са формулата за жизнестойчив и конкурентоспособен туризъм (Alexova, D., Alexandrova, E., Vodenska, M. and Popova, N., 2021).

2. СЪЩИНСКА ЧАСТ

Екологичните или еко-иновациите са всички мерки, предприети от заинтересованите страни, чрез които те разработват, прилагат или въвеждат нови идеи, продукти, процеси, поведение, а също допринасят за намаляване на натоварването върху околната среда или постигане на целите на устойчивостта. *Екологичните иновации*, които са особен вид организационно-управленски иновации. Това е свързано с повишените изисквания на обществото към фирмите-производители, увеличаването на тяхната отговорност както за своите служители и клиенти, така и за запазване на околната среда.

В пазарната система за постигане на устойчиво развитие се изисква наличието на екологични иновации и предприемачи, които да ги реализират успешно на пазара. Само дейците и компаниите, които постигат екологичен прогрес в своя основен бизнес на масовия пазар, могат да се нарекат „екопредприемачи“ (Schaltegger, St., 2002).

Понятието *екопредприемачество* е сравнително по-ново в литературата като за неговото дефиниране не е възприето еднозначно тълкуване. Въпреки това, някои автори разграничават широка и тясна интерпретация (Schaltegger, St., 2002).

В широк смисъл *екопредприемачеството* може да се дефинира като иновативна, пазарно ориентирана и лично задвижвана форма на създаване на стойност чрез екологични иновации и продукти откъд стартър-фазата на компанията (Бичурова, 2017).

В тесен смисъл *екопредприемачеството* се характеризира чрез личната инициатива и персоналните умения на предприемача. Характерно за *екопредприемачеството* е стартирането на изключително иновативна компания, която предоставя екологични продукти и услуги. Екопредприемачите показват изключително силно лично себепознание и усъвършенстване и считат професионалните си дейности за съзидателно изкуство (Ivanov, M., 2018). В полето на екопредприемачеството Шалтегер предлага следната типологизация (Schaltegger, St., 2002):

- **Екопредприемачи** - компании и техните лидери, които считат проблемите на околната среда за централни за своя бизнес и заемат значителен дял на масовия пазар чрез своите екологични продукти или услуги.
- **Бионери** - компании и техните лидери, които се ориентират към атрактивни пазарни еко-ниши със своите екологични иновации. Основна роля за тях играе развойната дейност и фокуса върху клиенти с предпочитания за техните решения.
- **Еко-изобретатели** - доставчици на екопродукти и услуги, които действат на различни еко-сцени като не реализират пазарни цели. Оборътът има за цел да подсури алтернативния им начин на живот.
- **Екологични мениджъри** - лидери на компании, които считат проблемите на околната среда като допълнителен аспект към бизнеса. Основните цели са намаляване на разходите и подобряване на конкурентоспособността чрез повишена екологична ефективност. Последната се използва за изграждане на екологичен публичен образ.
- **Администриращи опазването на околната среда** - компании и техните лидери, за които проблемите на околната среда са с нисък приоритет. Опазването се счита за служебно задължение.

Концентрират се върху спазването само на определени екологични разпоредби и стандарти и главно се осъществява от юридическите отдели.

3. МЕТОДИКА НА ИЗСЛЕДВАНЕТО.

Кратка характеристика на предприятията от туристическия бранш, обект на изследване.

➤ **Петзвезден МАКСИ Парк Хотел & Spa** – хотелът е разположен в най-големия естествен боров парк във Велинград, с изобилие от топли минерални води, които носят славата му на хотела с най-много минерални басейни в региона. Богатство на хотела са петте топли басейна на разположение на гостите на хотела – голям басейн, лечебни топила, солени басейн, контрастен басейн, басейн с водни ефекти. Хотелът предлага и две оборудвани конферентни зали за бизнес и конгресен туризъм, както и много други удобства за отдих и развлечения на гостите (www.maxivelingrad.com).

➤ **Петзвезден Гранд хотел Велинград** – хотелът е разположен на живописен хълм с панорамна гледка към града и природата наоколо. Уникалният СПА и УЕЛНЕС център предлага богата гама от услуги. Хотелът разполага с четири термални басейна с минерална вода – вътрешни: плувен полу-олимпийски, детски и голямо джакузи и външни: топъл зимен и топъл летен. Осигурени са физиотерапия и балнеология. Хотелът предлага две оборудвани зали за конгресен туризъм, боулинг-зала, места за развлечения, игри и ресторанти за атрактивни храни (www.grandhotvelingrad.com).

Петзвезден СПА хотел Двореца – хотелът е в съседство с красив боров парк и разкрива прекрасна гледка към околните планини. На разположение на гостите са три термални минерални басейна: голям външен басейн с пързалка за малки и големи, детски басейн с пързалка и вътрешен басейн. Хотелът предлага СПА процедури и терапии за красота и здраве, три конферентни зали, ресторант с италианска кухня и приключения за любителите на силни усещания (www.dvoretza.com).

➤ **Петзвезден Арте Парк Хотел & Spa** – хотелът е разположен в подножието на гората, заобиколен от уникална природа и захранен с една от най-лечебните минерални води в града. За три поредни години печели приз „Най-добър SPA-хотел на България“. Най-голямото предимство СПА – центъра му – вътрешни и външни съоръжения за процедури с термална минерална вода, два външни и вътрешни басейна. Хотелът предлага конферентна зала и бизнес център, ресторанти с разнообразно и изискано меню, множество атракции, кино салон и състезателни игри за най-малките (www.artehotel.net).

➤ **Петзвезден Спа хотел Инфинити & Парк** – хотелът е разположен в градската част в непосредствена близост до гората, с панорамна гледка към природата. СПА центърът включва множество вътрешни и външни съоръжения за множество терапии, балнеология и физиотерапия. Хотелът разполага със закрити термални басейни: полуолимпийски плувен басейн, акватоничен басейн, детски басейн, шок басейн и контрастен басейн, два външни басейни и две топила. Хотелът предлага две конферентни зали и възможност за алтернативни форми на туризъм сред природата (www.infinity.net).

➤ **Четиризвезден СПА хотел Олимп** – хотелът е разположен на височина, в подножие на боровата гора и с красива гледка към градската част на Велинград. Предлага разнообразни СПА и Уелнес процедури чрез съоръженията в СПА центъра- закрит минерален басейн в гръцки стил с гейзери и масажни джетове, открит минерален басейн, римска баня и др. Хотелът предлага щанд с био продукти и гарантира влагането на „чисти“ суровини в кулинарното производство. Хотелът е подходящ още за конгресен туризъм, семейна почивка и спортни дейности (www.olymp-bg.com).

➤ **Четиризвезден балнеокомплекс и СПА хотел Акватоник** – хотелът е разположен в близост до езерото Клептуза и предлага акватоничен минерален басейн, СПА и Уелнес център, които включват кнайп пътека, ледена стая, сауни и парни бани. Комплексът предлага физикална и рехабилитационна медицина, а алтернативните туристически дейности включват конна езда, преходи из гората и вело-туризъм (www.aquatonik.com).

Методика за изследване на екопредприемачеството във високотегорийни хотели във Велинград.

За да се измери екопредприемачеството е приложен инструмент за самооценка или т.нар. позиционна матрица на база два индикатора – екологичен приоритет (нисък, среден, висок) и пазарен дял (алтернативна сцена, ниша, масов пазар) (Шалтегер в Ivanov, M.). Инструментът е тестван върху седем хотела, като са анализирани следните показатели. За отговор на всяко твърдение се използва Ликертова скала от 1 до 5, където 1 е „напълно несъгласен“, 2 е „несъгласен“, 3 е „неутрален“, 4 е „съгласен“ а 5 е „напълно съгласен“ (Вж. Таблица 1):

Таблица 1. Въпросник за изследване на екопредприемачеството по Шалтегер

№1	Бизнес програми и корпоративна стратегия чрез следните въпроси:	1	2	3	4	5
	✓ Екологичните принципи са част от бизнес политиката.					
	✓ Тези принципи са отразени в документите за стратегията.					
	✓ На базата на тези принципи и стратегии има зададени количествени цели и времеви таблици.					
	✓ Диапазон на продукти и услуги чрез оценка на екологичната им ориентация, способността да постигат целите на компанията, разликата им спрямо конкурентите на база екологично въздействие, наличие на еко-отличия и награди и времево сравнение за екологичния напредък.					
№2	Организационни и комуникационни процеси спрямо екологичните аспекти чрез следните въпроси:					
	✓ Проблемите на околната среда са интегрирана част от всяко управленско ниво и бизнес единица в компанията.					
	✓ Компанията се включва в научни изследвания за околната среда и те се отнасят към основните бизнес дейности.					
	✓ Проблемите на околната среда и тяхната връзка с икономическите показатели са адресирани в основните комуникационни дейности на компанията (напр. финансови отчети, реклами).					
№3	Пазарен ефект на екопродуктите и услугите чрез следните въпроси:					
	✓ Компанията притежава значителен пазарен дял.					
	✓ Растежът на пазарния дял и продажбите е по-голям от средния пазарен растеж.					
	✓ Иновациите на компанията са копирани от нейните конкуренти.					
	✓ Ценовото равнище на продуктите на компанията попада в средния диапазон на пазара и не отразява нишова стратегия, като се фокусира върху ексклузивна група клиенти.					

4. РЕЗУЛТАТИ ОТ ПРОВЕДЕНОТО ИЗСЛЕДВАНЕ НА ВИСОКОКАТЕГОРИЙНИ ХОТЕЛИ ВЪВ ВЕЛИНГРАД

В резултати от проведено анкетно изследване на висококатегорийни хотели във Велинград, обектът на изследване може да се разпредели в една от двете категории в класификацията за екопредприемачеството на Шалтегер – *бионери и екопредприемачи*. Анализът на данните показва висока тежест на екологичния приоритет на дейността на анкетираните хотели, като по-малък дял от тях попадат в полето на *бионерите - хотел Макси, хотел Двореца и хотел Акватоник*; докато останалите от тях са *екопредприемачи - Гранд хотел Велинград, хотел Инфинити, хотел Олимп и хотел Арте*. На тази база е и конструирана позиционна матрица „Пазарен дял – екологичен приоритет“ (Графика 1).

5. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Предложеният подход за класификация и самооценка има за цел да подкрепи бионерите и екологичните мениджъри в техните опити да реализират екопредприемачеството на практика. Изследваните отделните случаи показваха, че основната концепция за екопредприемачеството и подходът на (само-) оценяване са наистина приложими.

Настоящият доклад е разработен във връзка с изпълнение на проект "Иновациите като стратегически фактор за предприемаческа активност в зелената икономика", съгласно Дог.Н15/21-Н, финансиран по фонд „Наука“, УХТ.

Графика 1. Позиционна матрица „Пазарен дял-екологичен приоритет“ /авторска подредба/

Легенда: хотелите са подредени, както следва: Хотел Макси, Гранд хотел Велинград, Двореца, хотел Инфинити, хотел Олимп, хотел Арте, хотел Акватоник.

ЛИТЕРАТУРА

- Alexova, D., Alexandrova, E., Vodenska, M., & Popova, N. (2020). Contemporary Challenges to the Sustainable Development of Tourism in the National Resort of Bulgaria. Sixth International Scientific Conference "BUSINESS AND REGIONAL DEVELOPMENT", Volume 120, DOI:10.1051/shsconf/2021120002011, pp.1-8.
- Ivanov, M. (2018). Fostering Sustainable Innovations and Entrepreneurship through Strategic Niche Management: The Bulgarian Case in Higher Education. Sociological Problems, Special Issue, pp. 152-166.
- Nikolova-Alexieva, V., & Valeva, K. (2021). Eco innovations – the foundation of sustainable regional bio-sector, Science. Business. Society. Vol.6, Issue 2, pp. 54-57.
- Schaltegger, St. (2002). A Framework for Ecopreneurship, Greener Management International, DOI: 10.9774/GLEAF.3062.2002.su.00006.
- Бичурова, И. (2017). Обучение по екопредприемачество в три извънстолични университета, Научни трудове на СУБ - Пловдив, Серия А. Обществени науки, култура и изкуство, ISSN: 1311-9192, с. 42-47.
- Воденска М., & Ушева, М. (2019). Гостоприемство в туристическата индустрия, Изд. Матком, ISBN 978-619-7423-13-6, с.11.
- Йорданова, З. (2020). Интегрирано управление на иновациите в бизнес организациите, Изд. комплекс УНСС, ISBN 978-619-233-308-0, с.23.
- Караиilieva, М. (2018). Човешкият капитал в туризма, Изд. НБУ, ISBN 978-619-233-013-2, с. 119.
- Плачкова, М. и колектив (2008). Мениджмънт в туризма, Изд. къща Дионис, с. 41.
- Ризова, Т. (2021). Интегрирано управление в туристическите комплекси, Изд. „Симолити-94“, ISBN 978-619-233-147-4, с.11.
- www.maxivelingrad.com
- www.grandhotelvelingrad.com
- www.dvoretsa.com
- www.artehotel.net
- www.infinity.net
- www.olymp-bg.com
- www.aquatonic.com

MAJOR INCONSISTENCIES AND CONCEPTUAL DIFFERENCES BETWEEN REGULATORY FRAMEWORKS FOR SUSTAINABLE REPORTING

Magdalena Petrova-Kirova

Todor Kableshkov University of Transport, Bulgaria, magdalena@vtu.bg

Abstract: The existing regulations according to Directive 2013/34/EU affirm the term “non-financial information” by associating it with generating, delivering, processing, summarising and disclosing information in three directions: economic, social and environmental enterprise performance. A great number of stakeholders opine that the information’s qualification as “non-financial” reduces its financial significance, therefore, the term “sustainable information” is utilised more frequently in new directives in corporate reporting. The European Parliament and Council’s Regulation (EU) 2019/2089 relate achieving sustainability and including disclosure requirements of environmental, social and governance (ESG) information regarding climate transition which places the economic aspect in the background of the three-pillar model of sustainable development that was current until recently. In the context of alterations, a novel regulatory framework is necessitated to improve the corporate information’s quality, quantity and comparability with respect to environmental protection and, moreover, achieving sustainability (ESG) reporting.

Keywords: sustainable, reporting, environmental, social, governance.

ОСНОВНИ НЕСЪОТВЕТСТВИЯ И КОНЦЕПТУАЛНИ РАЗЛИЧИЯ МЕЖДУ РЕГУЛАТОРНИТЕ РАМКИ ЗА ОТЧИТАНЕ НА УСТОЙЧИВОСТ

Магдалена Петрова-Кирова

ВТУ “Тодор Каблешков”, България, magdalena@vtu.bg

Резюме: Съществуващите към настоящия момент разпоредби съгласно Директива 2013/34/ЕС утвърждават понятието „нефинансова информация“ като го свързват с генериране, доставяне, обработване, обобщаване и оповестяване на информация в три направления: икономическо, социално и екологично представяне на предприятието. Голяма част от заинтересованите страни смятат, че определянето на информацията като „нефинансова“ намалява нейното финансово значение, поради което в съвременните направления в корпоративната отчетност все по-често се използва понятието „информация за устойчивостта“. Регламент (ЕС) 2019/2089 на Европейския парламент и на Съвета правят връзка между постигането на устойчивост и въвеждането на изисквания за оповестяване на екологична, социална и управленска информация за климатичен преход, което измества икономическия фокус на заден план от доскоро актуалния тристълбов модел на устойчиво развитие. В контекста на промените, за подобряване на количеството, качеството и съпоставимостта на корпоративна информация във връзка с опазването на околната среда и в съответствие с постигане отчетане на устойчивостта, възниква необходимост от нова регулаторна рамка.

Ключови думи: устойчиво, отчетане, екологично, социално, управление.

1. УВОД

Като част от изпълнението на Плана за действие и във връзка с изискванията на ЕС за постигане на неутралност по отношение на климата до 2050 г., Европейската комисия издаде насоки, в допълнение към вече съществуващите, за оповестяване на нефинансова информация, свързана с климата, които са в съответствие с Директива 2014/95/ЕС. Необходимостта от нови насоки е свързана с подобряване на количеството, качеството и съпоставимостта на представяната корпоративна информация, свързана с опазването на околната среда.

Допълнителните насоки са разработени в съответствие с препоръките на Работна група за оповестяване на финансова информация във връзка с климата, създадена от Съвета за финансова стабилност на Г-20, като са взети предвид и някои международни рамки и стандарти, разработени от Глобалната инициатива за отчетност (GRI), Съвета за международно интегрирано отчетане (IIRC), Съвета за стандарти за отчетане на устойчиво развитие (SASB) и пр. (Yosifova&Petrova-Kirova, 2022)

Доколко съществуващите регулаторни рамки, цитирани по-горе, спомагат и са в съответствие с постигане на амбициозните по отношение отчетане на устойчивостта цели на ЕС и съществува ли необходимост от

приемането на нова Директива за отчитане на корпоративната устойчивост (CSRD – Corporate Sustainability Reporting Directive), са актуални въпроси, обект на разглеждане на настоящото изследване.

2. ЦЕЛИ ЗА УСТОЙЧИВО РАЗВИТИЕ

В подкрепа целите на Зелената сделка на ЕС, Европейската комисия представи предложение за приемането на нова Директива за отчитане на корпоративна устойчивост (CSRD – Corporate Sustainability Reporting Directive), която до края на 2022 г. да замени настоящата Директива за нефинансово отчитане (NFRD) и в която са заложени някои основни цели:

- Въвеждане на единни критерии и правила за отчитане на корпоративната устойчивост за подобряване на надеждността и съпоставимостта на информацията;
- Гарантиране оповестяването на леснодостъпна устойчива информация в цифров, машинно четим формат като част от докладите за дейността на предприятията;
- Разширяване обхвата на изискванията за предприятията, в т. ч. малките и средни предприятия (МСП), със задължение за отчитане на устойчивост;
- Намаляване на разходите и тежестта за предприятията, свързани с отчитането на информацията във връзка с устойчивостта, както и за всички заинтересовани страни.

*Адаптирането на финансовата система за подпомагане на устойчивото функциониране на икономиката, чрез разработването на редица бъдещи инструменти, като например екомаркировката на ЕС за финансови продукти на дребно и стандарта на ЕС за „зелени“ облигации, е основна цел за постигане на устойчиво развитие. Тази цел подробно ще бъде разгледана в някоя от следващите публикации на автора, поради ограничението в обема на доклада.

За да се даде отговор на зададените по-горе въпроси, следва да се анализира доколко представените цели за устойчиво развитие са в контекста на съществуващите към настоящия момент международни регулаторни рамки, като концептуално в доклада са разгледани GRI стандарти и Международната рамка за интегрирано отчитане (IIRF).

3. ОСНОВНИ КОНЦЕПТУАЛНИ РАЗЛИЧИЯ МЕЖДУ РЕГУЛАТОРНИТЕ МЕЖДУНАРОДНИ РАМКИ ЗА ОТЧИТАНЕ НА УСТОЙЧИВОСТ И ЦЕЛИТЕ ЗА УСТОЙЧИВО РАЗВИТИЕ НА ЕС

Едно от определенията, съгласно автора на доклада, което е в съответствие с разбирането за понятието интегрирано отчитане, го характеризира като съвременно направление в корпоративната отчетност, чието техническо средство е интегрираният отчет, като чрез системата на интегрирана отчетност генерира, доставя, обработва, обобщава и оповестява финансова и нефинансова информация в три направления: икономическо, социално и екологично представяне на предприятието.

Съгласно Международната рамка за интегрирано отчитане (IIRF, 2013) концепцията за създаване на стойност във времето е основополагаща и е свързана с други две важни концепции: за движението (кръгооборота) на различните видове капитал и самия процес на създаване на стойност, като се търси равновесната точка между стратегия, финансово представяне, управление и трите равностойни „стълба“ (pillars) на устойчиво развитие: икономически, социален, екологичен.

Сходно е разбирането за понятието "устойчиво развитие" и съгласно структурата и съдържанието на стандартите на Глобалната инициатива за отчетност (GRI, 2018), където изискването за постигането на устойчивост се свързва с оповестяване от предприятието на съществена информация за икономическото представяне, екологичното въздействие и социалната търпимост по отношение на неговата дейност, (Петрова-Кирова, 2020) включително въздействието върху човешките права. Прегледът на стандартите показва, че Глобалната инициатива за отчетност не е променила своята концептуална рамка за отчитане (вж. таб. 1), въпреки съвременното разбиране за устойчивост, което налага изместването на акцента от все по-малко актуалното икономическо представяне на предприятията, свързано с увеличаване на икономическата изгода, към устойчиво управление (ESG).

Таблица №1 GRI стандарти и IIRF – основни концепции

Концепции на GRI	Концепции на IIRF
Концепция за въздействията, които оказва организацията – икономически, екологични и социални	Концепция за създаване на стойност, запазване или намаляване на стойността за организацията и за другите заинтересовани страни
Концепция за същественост на темите – икономически, екологични и социални	Концепция за видовете капитал – наличност и движение на видовете капитал
Концепция на надлежна проверка – процес на идентифициране, предотвратяване, смекчаване и отчитане на негативни последици: икономически, екологични и социални	Концепция за процеса, чрез който стойността е създадена, запазена или намалена
Концепция за взаимодействие със заинтересованите лица	

За разлика от GRI Международният съвет за интегрирано отчитане направи някои изменения и допълнения на съществуващата рамка, като през 2021 г. беше публикувана редактираната Международна рамка за интегрирано отчитане със съответните актуализации и промени, включително и по отношение на основните концепции. (IIRF, 2021) Тези промени са свързани с изменения в изискванията за представяне на пряка връзка и зависимост между дейностите на предприятията и крайните резултати, каквато връзка в старата рамка не съществуваше или тя беше индиректна. (Вейсел, 2021) Нещо повече – в редактираната рамка за интегрирано отчитане вече се допуска и е заложено не само увеличение на капитала като краен резултат за предприятията следствие от тяхната дейност и непосредствени резултати, но и евентуални негативни последици, свързани с намаляване на стойността респ. капитала. Процесът на създаване или намаление на стойността чрез кръгооборота на капитала е свързан с човешкия, социалния и природния вид капитал и веригата на създаване на стойност във връзка с произвежданите и предлаганите от предприятието продукти или услуги и социалният и екологичният ефект, който те оказват върху заинтересованите страни. Това е в съответствие и с изискванията на Регламента за таксономия на ЕС за предоставяне на информация относно инвестиционни решения и дейности и тяхното ниво на устойчивост по цялата верига на създаване на стойност за заинтересованите страни. (COM(2021)188 EU)

Съществеността на информацията във връзка с въздействието, което оказва предприятието върху икономиката, околната среда и хората съгласно Глобалната инициатива за отчетност, е ключова концепция за отчитане на устойчивост. Тази концепция се свързва с въздействието, което предприятията оказват върху хората и околната среда, чрез осъществяване на дейността си. Съгласно предложението за нова Директива на ЕС концепцията за същественост в контекста на целите за постигане на устойчиво развитие изисква тази същественост да бъде двупосочна, като засяга резултатите и състоянието на предприятията, политиките които следват и въздействието на тези политики за устойчивост върху стойността на самите предприятия. (COM (2021) 189 EU) Изискването за оповестяване на подобна информация е от изключителна важност за инвеститорите като основни заинтересовани лица, за представяне на възможни рискове и потенциални възможности, които пораждаат въпросите за устойчивостта за техните инвестиции. Въздействието на изменението на климата върху предприятието, в контекста на второто направление за същественост, не е част от концептуалната рамка на GRI стандарти. Това не отговаря на все по-нарастващите информационни потребности на заинтересованите страни през последните години за насочване на частните инвестиции към постигане на климатична неутралност. (Yosifova&Petrova-Kirova, 2022)

4. СЪЩЕСТВЕНИ НЕСЪОТВЕТСТВИЯ МЕЖДУ GRI СТАНДАРТИ РЕСП. IIRF И ЦЕЛИТЕ НА ЕС ЗА ОТЧИТАНЕ НА УСТОЙЧИВА ИНФОРМАЦИЯ

Към настоящия момент липсва нормативно задължение и единни правила за отчитане на устойчивост на ниво ЕС. Това е пречка за постигане на една от основните цели за съпоставимост на информацията във връзка с корпоративната устойчивост. В съответствие с прилагане на принципа за същественост, GRI стандарти осигуряват насоки, чрез които предприятията сами да определят съществените теми за

оповестяване и да оценяват и отчитат своите въздействия, което противоречи на изискването за постигане на съпоставимост на информацията и вземането на управленски решения от заинтересованите страни. Съгласно Международната рамка за интегрирано отчитане предприятията следва да включват в своите отчети ключови показатели за представяне на взаимодействието между различните видове капитал. Информация, свързана със заинтересованите страни по отношение на евентуални рискове, възможности и резултати, се оповестява от предприятието до степеня, в която оказва съществено влияние върху способността за създаване на стойност за самото предприятие. Това е предпоставка за вземане на субективни решения при определяне на една и съща информация от различните предприятия като съществена. Това не е в съответствие с изискването за постигане на съпоставимост на информацията и затруднява заинтересованите страни при вземането на инвестиционни решения.

Публикуваните допълнителни насоки относно оповестяването на свързана с климата информация през 2019 г. (С(2019)209/01) не оправдаха очакванията за постигане на значително подобрене на количеството, качеството и съпоставимостта на информацията, оповестявана от предприятията съгласно Директива 2014/95/ЕС. Увеличавайки обхвата на изискванията за отчетност на предприятията, които са заложили в предложението за нова Директива, се цели разширяване задължението за отчитане на устойчивост за ефективно използване на ресурсите и постигане на неутралност по отношение на климата. (Йосифова, 2022) Това ще засегне както големите предприятия, така и малките и средни предприятия (МСП), търгуващи на регулиран пазар, или с около 38 000 повече от отчетиците се към настоящия момент.

Предприятията, които използват GRI стандарти, както и Международната рамка за интегрирано отчитане, със съответни индивидуални изисквания по отношение на структура и съдържание като регулаторни бази за отчитане на устойчивост, нямат задължение за използване на точно определен формат на оповестяване, което е в противовес с целите за постигане на уеднаквена, машинно четима, в единен електронен формат информация за устойчивост, в съответствие с прилагането на цифровата таксономия на ЕС.

В тази връзка настоящите очаквания са, че предприятията вероятно ще продължат да използват различни рамки и стандарти и че тази тенденция може да се засили, тъй като значението, което придобива информацията за устойчивост, продължава да нараства. Поради липсата на политика за действие за постигане на консенсус относно информацията, която следва да бъде отчитана от предприятията, разходите за тези предприятия и за потребителите на такава информация ще се увеличат значително. (Yosifova&Petrova-Kirova, 2022)

Таблица №2 GRI стандарти, IIRF и целите за корпоративна устойчивост – основни несъответствия

№	Цели за отчитане на корпоративната устойчивост съгл. предложението за нова Директива на ЕС	GRI стандарти	IIRF
1.	Разширяване на обхвата - изискване за отчитане на големите предприятия; МСП, регистрирани на регулиран пазар, с изключение на микро- предприятията	Липсва задължение за отчитане на устойчивост	Липсва задължение за отчитане на устойчивост
2.	Въвеждане на единни критерии и правила за отчитане на корпоративната устойчивост за постигане на изискването за съпоставимост на информацията	Липсват единни правила на отчитане	Липсват единни правила на отчитане
3.	Въвеждане на цифров, електронно четим формат за отчитане и постигане на лесно откриваема и съпоставима информация	Електронен формат или хартиен носител	Електронен формат или хартиен носител
4.	Намаляване на разходите и тежестта на предприятията във връзка с отчитане на информация за устойчивостта	Липсва	Липсва

5. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В обобщение на гореизложеното могат да се направят следните изводи:

- ✓ Сравнително малка част от предприятията отчитат информация във връзка с устойчивостта, поради липсата на нормативно изискване към настоящия момент;
- ✓ Липсата на единни правила за отчетност не е в съответствие с целта за намаляване на разходите, свързани с отчитане на устойчива информация;
- ✓ Липсата на нормативно задължение и единни правила за отчитане на устойчивостта за предприятията от ЕС е основна пречка за постигане на съпоставимост на информацията на регионално, национално и ЕС равнище.
- ✓ Предприятията, използващи съществуващите регулаторни рамки, оповестяват информация в три направления: икономическо, социално и екологично, което не е в съответствие с все по-актуалното ESG отчитане;

Може да се направи заключението, че е необходим процес на стандартизиране при оценяването и оповестяването на съпоставима, достатъчна по количество и качество информация за това как предприятията управляват екологичните и социални предизвикателства, с които се срещат. В тази посока са и стартиралите промени при създаването на нова Директива за отчитане на корпоративната устойчивост на ниво ЕС.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

Вейсел, А. (2021). Ревизирана Международна рамка за интегрирана отчетност от 2021 година – преглед на промените, статия ИДЕС, бр.3/2021 г., достъпна онлайн на: <https://www.ides.bg/media/1906/03-2021-ali-veysel.pdf>;

Глобална инициатива за отчетност (2018). GRI Standards, достъпна онлайн на: <https://www.globalreporting.org/standards/>;

Йосифова, Д. (2022). Новата комплексна рамка на ЕС при отчитане на ESG и корпоративната устойчивост след 2023 година, III-та Научна конференция с международно участие „Устойчиво развитие на транспортните системи '22“ (секция „Икономически проблеми на транспорта“), ВТУ „Т. Каблешков, София, Юли 2022 г.;

Международна рамка за интегрирано отчитане IIRF 2013 г., достъпна онлайн на:

<https://www.integratedreporting.org/wp-content/uploads/2013/12/13-12-08-THE-INTERNATIONAL-IR-FRAMEWORK-2-1.pdf>;

Международна рамка за интегрирано отчитане, IIRF 2021, достъпна онлайн на:

<https://www.integratedreporting.org/wpcontent/uploads/2021/01/>;

Петрова-Кирова, М. (2020). Връзки и съответствия между стандартите за отчитане на устойчивото развитие на Глобалната инициатива по отчетност (GRI) и националната счетоводна уредба в Р.България, 28. Международна конференция "The Power of Knowledge", Кавала, Гърция, ISSN 2545-4439, ISSN 1857 - 923X (online), Октомври 2020 г.

Предложение за ДИРЕКТИВА НА ЕВРОПЕЙСКИЯ ПАРЛАМЕНТ И НА СЪВЕТА за изменение на Директива 2013/34/ЕС, Директива 2004/109/ЕО, Директива 2006/43/ЕО и Регламент (ЕО) № 537/2014 относно отчитането на предприятията във връзка с устойчивостта, Брюксел, 21.4.2021 г. COM (2021) 189 final, достъпно онлайн на: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX:52021PC0189>;

Съобщение на Комисията, Насоки относно оповестяването на нефинансова информация: Допълнение относно оповестяването на свързана с климата информация (2019/С 209/01), <https://eur-lex.europa.eu>;

Таксономия на ЕС, отчитане на предприятията във връзка с устойчивостта, предпочитания по отношение на устойчивостта и доверителни задължения: Насочване на финансирането към Европейския зелен пакт, Брюксел, 21.4.2021 г., COM(2021) 188 final, достъпна онлайн на: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=COM:2021:188:FIN>;

Yosifova, D., & Petrova-Kirova, M. (2022). The New EU Corporate Sustainability Reporting Framework in the context of GRI Standards, 89th International Scientific Conference on Economic and Social Development – "Economical, Agricultural and Legal Frameworks of Sustainable Development", Novi Sad

WOMEN AS INTERNAL STAKEHOLDERS IN TOP MANAGEMENT

Anita Cucović

Univerzity Hadzi Zeka, Peja, Kosovo, anita.cucovic@unhz.eu

Emina Seferović

Univerzity Hadzi Zeka, Peja, Kosovo, emina.seferovic@unhz.eu

Abstract: The paper discussed about female members, and therefore we claim that the representation of women in top management brings informational and social diversity to the benefit of the top management team, enriches the behavior of managers throughout the company and motivates women in middle management. The report includes an analysis of the direct result of the interviews conducted through three focus groups with 22 women working in public institutions in decision-making positions in Kosovo. Therefore, this report represents their voice on presenting the challenges that women face in achieving leadership positions in public institutions. These challenges are mainly cultural, political and legal in nature. Through qualitative and quantitative methods with a comparative approach, various variables were considered and several hypotheses were set, the first hypothesis is that the gender difference in companies contributes to the success of the company, the second hypothesis is that the representation of women in the highest decision-making positions is below 40%, the third hypothesis is that the representation of women in the top management improves the company's performance. Based on the conclusions we received, we present that the degree of challenges varies from country to country and as a society that is going through transition, these challenges are more critical for Kosovo society. Women do not feel equal in Kosovar society at all, based on all of the above and applying the comparative method, we conclusion, thus showing what Kosovo can learn in its own country based on the best examples of more developed countries and how to draw practical examples for public institutions of Kosovo. The result should be an improved performance of managerial tasks, and thus a better performance of the company.

Keywords: managers, innovations, management values, women in top management, Kosovo.

ŽENE KAO INTERNI STAKEHOLDERI U TOP MENADZMENTU

Anita Cucović

Univerzitet Hadzi Zeka, Pec, Kosovo, anita.cucovic@unhz.eu

Emina Seferović

Univerzitet Hadzi Zeka, Pec, Kosovo, emina.seferovic@unhz.eu

Rezime: U radu je diskutovano o pripadnicama ženskog pola te samim tim tvrdimo da predstavljanje žena u najvišem menadžmentu donosi informacijsku i društvenu raznolikost u korist najvišeg menadžerskog tima, obogaćuje ponašanja menadžera u cijeloj firmi i motiviše žene u srednjem menadžmentu. Izvještaj uključuje analizu direktnog rezultata razgovora koji su vođeni kroz tri fokus grupe sa 22 žene koje rade u javnim institucijama na pozicijama odlučivanja na Kosovu. Stoga, ovaj izvještaj predstavlja njihov glas o iznošenju izazova sa kojima se žene suočavaju u postizanju liderske pozicije u javnim institucijama. Ovi izazovi su uglavnom kulturni, politički i pravne prirode.

Preko kvalitativne i kvantitativne metode komparativnim pristupom razmotrene su različite varijable te su postavljene nekoliko hipoteza, prva hipoteza je da polna razlika u preduzećima doprinosi uspješnosti preduzeća, druga hipoteza je da je ispod 40% zastupljenosti žena na najvišim pozicijama odlučivanja, treća hipoteza je da zastupljenost žena u najvišem menadžmentu poboljšava performanse firme

Na osnovu zaključaka koje smo dobili predstavljamo to da stepen izazova varira od zemlje do zemlje i kao a društva koje prolazi kroz tranziciju, ovi izazovi su kritičniji za kosovsko društvo. Žene se uopšte ne osećaju ravnopravnim u kosovskom društvu, mi smo na osnovu svega navedenog i primjenom komparativne metode došli do zaključka, te tako prikazujemo šta sve Kosovo može da nauči u svojoj državi bazirajući se na najboljim primjerima razvijenijih zemalja, te na koji način izvući praktične primjere za javne institucije Kosova. Rezultat bi trebao biti poboljšan učinak menadžerskih zadataka, a time i bolji učinak firme.

Ključne riječi: menadžeri, inovacije, upravljačke vrijednosti, žene u najvišem menadžmentu, Kosovo.

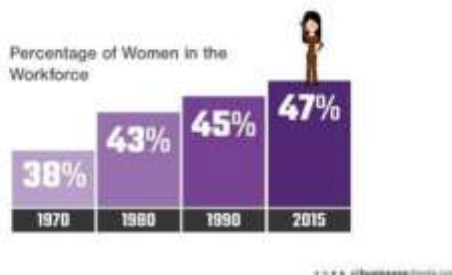
1. ŽENE U MENADŽMENTU KROZ HISTORIJU

U predindustrijskim vremenima žene su upravljale, ne samo domaćinstvom, već i aspektima poljoprivrednih poslova kao što su mljekarstvo, muza, proizvodnja masla i sira, često otklanjajući svaki višak putem trgovine.

U devetnaestom vijeku su se mogle naći žene koje vode poslove kao što su prenočišta i prodavnice. Do 1911. godine žene su činile 19 posto poslodavaca i vlasnika i 20 posto menadžera i administratora i viših stručnjaka. Skoro 30 godina zakona o jednakosti, žene su i dalje nedovoljno zastupljene u menadžmentu, imaju tendenciju da budu odvajane po zanimanju i manje su plaćene od muškaraca menadžera.

Žene u radnoj snazi, vidimo da po mnogim mjerama, odlično je vrijeme da budete žena u poslu.

Slika 1: Prikaz žena koje su u radnoj odnosu kroz historiju

Izvor: <https://www.allbusinessschools.com/business-administration/women-in-business>

2. ŽENE U TOP MENADŽMENTU

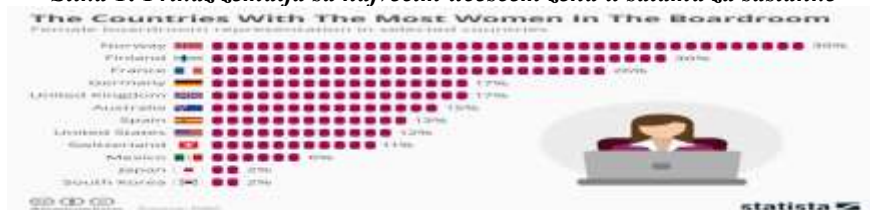
Žene na najvišim pozicijama poboljšavaju efikasnost interne administracije izuma jer je odličan primjer žena direktorica u odboru usklađen s efikasnim praćenjem, povećanom javnošću, savršenom individualnošću i angažmanom odbora, te poboljšanim diskusijama odbora o složenim pitanjima. Stoga je razumno vjerovati da žene na najvišim pozicijama pomažu u ublažavanju problema agencije i promoviraju organizacijske inovacije kroz djelotvoran nadzor. Štaviše, žene na najvišim pozicijama u kompanijama prenose različite stavove, mišljenja i vještine rješavanja problema

Prisustvo žena direktora u odborima poboljšava predložene ideje, glatku kreativnost i proizvodi više strateških supstituta. Inovacija može biti predvidljiva kako bi se povećala iscrpnost procesa donošenja odluka, izbjegla obrada informacija i pristranosti u donošenju odluka, te pozitivno utjecati na organizacijski dizajn.

Prednosti žena u biznisu

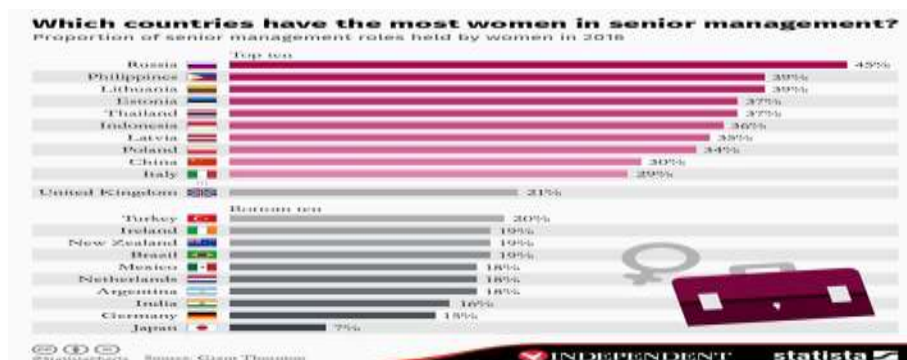
Raznovrsna radna snaga je inovativna radna snaga Pokazalo se da različitost - od rodne raznolikosti do kulture, starosti i rase - podstiče kreativnost i inovativnost. Muškarci i žene će neizbježno imati različita iskustva i pozadine, što oblikuje njihov pristup poslu. Izazivati jedni druge i surađivati s ljudima koji misle drugačije mogu razviti kreativnost i promovirati inovativne ideje koje guraju organizacije naprijed. Žene se ističu u mekim vještinama potrebnim za poslovno vodstvo Dok su tehničke vještine i znanje fundamentalni za uspjeh u karijeri, izvršni direktori stalno navode meke vještine kao najpoželjnije profesionalne atribute. Iako je karakteristike kao što su efikasna komunikacija, empatija i samosvijest teško izmjeriti, one su visoko cijenjene i mogu napraviti stvarnu razliku u krajnjoj liniji. Nedavna istraživanja su povukla vezu između snage karaktera i poslovnih performansi – pri čemu izvršni direktori koji su visoko rangirani po atributima kao što su saosećanje i integritet takođe uživaju 9,35% povrata na imovinu tokom dvogodišnjeg perioda. Bilo da pokrećete sopstveni posao ili ste iskusni izvršni direktor koji želi da se upozna sa osnovama, razumevanje detalja upravljanja ljudima, izgradnje tima i efikasne komunikacije na radnom mestu može napraviti razliku između uspešnog poslovnog poduhvata i neuspešnog (Imširović, 2004).

Slika 1: Prikaz zemalja sa najvećim učešćem žena u salama za sastanke

Izvor: <https://www.statista.com/chart/4871/the-countries-with-the-most-women-in-the-boardroom/>

U pokušaju da se riješe nedostatak žena na pozicijama odlučivanja u kompanijama, mnoge zemlje su uvele propisane kvote za članstvo u upravnim odborima. Norveška je postala prva zemlja na svijetu koja je uvela kvotu za ženske sastanke i pokazala se izuzetno uspješnom. Danas žene čine 39 posto norveških sala za sastanke, što je brojka koja je konstantno veća od ostalih razvijenih zemalja. Sjedinjene Američke Države imaju neke veze sa ženama koje čine samo 12 posto članova odbora.

Izvor: <https://www.statista.com/chart/4474/which-countries-have-the-most-women-in-senior-management/>

Velika Britanija zaostaje za drugim zemljama kada je u pitanju udio žena na rukovodećim pozicijama. 21 posto viših rukovodećih uloga u Velikoj Britaniji imaju žene, u poređenju sa 45 posto u Rusiji i 39 posto na Filipinima i Litvaniji.

3. ANALIZA TRENDOVA NAKON NEZAVISNOSTI 2008.-2018

Pravedna zastupljenost i učešće žena i muškaraca u javnom životu je od ključnog značaja za rodnu jednakost. Ravnopravna zastupljenost poboljšava

i) legitimitet demokratije davanjem mogućnost da žene učestvuju u javnim poslovima,
ii) pravičnost donošenjem pravedne politike odluke koje uzimaju u obzir potrebe žena,
iii) transparentnost kroz otvorenost i preuzimanje doprinosa žena prilikom donošenja odluka o politici. Međutim, rodna ravnopravnost na Kosovu, posebno na pozicijama donošenja odluka, ostaje izazov. Žene su najnezaposlenija grupa u društvu sa samo 12,7 posto žena je zaposleno u poređenju sa 46,6 posto muškaraca, što predstavlja potencijal ekonomski gubici od oko 28 posto bruto centralnog dohotka najveći među zemlje zapadnog Balkana. Ovo pokazuje da su žene na Kosovu nedovoljno zaposlene i kao rezultat toga, gubici u bruto prihodu su najveći u regionu. Žene na Kosovu se tretiraju drugačije od muškaraca u zapošljavanju i ekonomiji Na Kosovu postoji stalna razlika u platama polova i manje od 10 procenata preduzeća su u vlasništvu ili pod vodstvom žena. Nedovoljan pristup kreditima ili zajmovima ometa rast preduzeća koje vode ili u vlasništvu žena: ovo je dijelom rezultat nedostatka imovine u vlasništvu žene. Iako muškarci i žene imaju jednaka imovinska prava prema zakonu, žene navodno često gube svoje nasljedstvo u korist svoje braće kako bi zaštitili percipirane porodičnim interesima patrijarhalna kultura rodni uloga u kosovskom društvu nastavlja da daje muškarcima dominaciju ulogu u porodičnom i javnom životu. Nažalost, žene su često maltretirane i stigmatizovane čak i kada su žrtve. Oko 46 procenata žena izjavilo je da su patile od porodičnih problema nasilje barem jednom dok su mnoge žene (oko 20.000) koje su bile seksualno zlostavljane tokom rata 1998-1999 i dalje ostaje stigmatiziran, osramoćen i ućutkan tradicionalnim pogledima po ovom pitanju Ova kultura je ostavila žene bez potrebne podrške i povjerenja preuzima veću ulogu u društvu.

Nedostatak osnaživanja žena i diskriminacija u različitim sektorima kao što je ovdje spomenuto, predstavljaju ozbiljnu prepreku ženama da dođu do pozicija odlučivanja. Kosovske institucije preduzele su nekoliko radnji u donošenju sveobuhvatnog zakonskog okvira o rodnoj ravnopravnosti.

Tabela 1: Prikaz zastupljenosti žena na višim pozicijama u ministarstvima na Kosovu

Zastupljenost žena na višim pozicijama donošenja odluka u ministarstvima na Kosovu	
2014	6,7%
2015	5,2%
2016	4,9%
2017	9,8%
2018	11,9%

Uprkos ovoj afirmativnoj akciji, žene su i dalje nedovoljno zastupljene u donošenju odluka pozicije na nivou vlade. Prema izveštaju Kosovskog centra za rodne studije, zastupljenost žena na višim pozicijama donošenja odluka u ministarstvima je opala godine u rasponu od 6,7% u 2014., 5,2% u 2015. i 4,9% u 2016. Štaviše, nedavna studija o grupi za politiku istraživanja Balkana ukazuje da - ostvarenih pozicija u 2017. Godini iznosio je 9,8%, a u 2018. godini 11,9%. Takođe, izvještaj je na to ukazao povećanje broja žena na visokim pozicijama odlučivanja u Vladi u posljednjih sedam godina je nebitno s obzirom na to da sadašnja Vlada ima stvorila dodatna ministarstva, ali bez iskorištenih mogućnosti za veće uključivanje žena. Stoga, iako se veličina vlade na Kosovu povećava, sličan porast se ne odražava na broj žena koje su došle do visokih mjesta na pozicijama odlučivanja (<file:///C:/Users/HP/Downloads/ENGLISH3%20Final.pdf>)

Skupština Kosova je 2011. godine imenovala prvu ženu za predsjednicu čime je Kosovo jedno od prvih zemlje u regionu da predsjedničke dužnosti povjere ženi. Tokom ovog vremena, broj žena angažovanih na savjetničkim pozicijama bio je jednak muškarcima. Međutim, trenutno je u Predsedništvu Kosova žena imenovana na najvišoj poziciji odlučivanja dakle kao predsjednica.

Tabela 2: Prikaz zastupljenost žena u opštinama na Kosovu

Zastupljenost žena na višim pozicijama donošenja odluka u opštinama na Kosovu	
2014	4,4%
2015	10,1%
2016	11,4%

Izvor: <file:///C:/Users/HP/Downloads/ENGLISH3%20Final.pdf>

Relativno slična slika je predstavljena u lokalnim samoupravama/opštinama. Izvještaji sugeriraju da je ukupan broj predstavnika žena na višim pozicijama odlučivanja u opština u 2014. Godini iznosio je 4,4%, u 2015. Godini 10,1% i 11,4% u 2016. Godini. i dalje ostaju ispod praga od 50% kvote zastupljenosti i donošenja odluka procesi i na lokalnom nivou. Izvještaji sugeriraju da žene smatraju da im se ne daje prilika da preuzmu vodstvo ili uloge donošenja odluka zbog njihovog spola. Izvještaj Agencije za rodnu ravnopravnost sprovela anketu sa ženama 2014

Tabela 3: Prikaz nekoliko pitanja koja su razmotrena u fokus grupama

Spol je razlog za manje mogućnosti promocije	30%
Ženama nije data ista mogućnost kao muškarcu za unapređenje	54%
Mogućnosti su iste bez obzira na spol	46%

Izvor: <file:///C:/Users/HP/Downloads/ENGLISH3%20Final.pdf>

Osim toga, 30% ispitanih žena smatra da je spol razlog za manje mogućnosti promocije. Osim toga, (54%) smatra da ženama nije data ista mogućnost kao muškarcu ,vezano za mogućnost unapređenja, dok 46% smatra da su mogućnosti iste bez obzira na pol. Stoga je veći broj ispitanika to osjetio žene se ne unapređuju zbog svog pola. Osim toga, žene ne podržavaju političke stranke. Nedavni izveštaj Kosovskog centra na centralnom nivou svjedoče

o ograničenom prostoru i pažnji koja se posvećuje ženama. Kao rezultat toga, došlo je do a veoma mali broj žena (6 kandidata) koji se kandiduju za gradonačelničku poziciju i nijedna od njih godine izabran je na funkciju gradonačelnika. Prva žena koja je izabrana za gradonačelnicu na Kosovu bila je 2013. godine kada je Mimoza Kusari-Lila pobjedila na lokalnim izborima u opštini Đakovica. Takođe, to treba napomenuti da u rukovodstvu političkih partija dominiraju muškarci lideri, od 56 registrovane političke stranke na Kosovu, samo 3 vode žene. To znači manje od 2% od lidera političkih partija su upravo žene

Tabela 4: Prikaz interesovanja za politička pitanja

Interesovanje za politička pitanja	
Žene	16,1%
Muškarci	18,7%

Izvor: <file:///C:/Users/HP/Downloads/ENGLISH3%20Final.pdf>

Istraživanja također pokazuju da je interesovanje za politička pitanja kod mlađih, a posebno mlađih žena na Kosovu opada. Mlađi čine oko 50% ukupnog broja stanovništva i samo oko 18% je veoma zainteresovano za politička pitanja. Slom po polu pokazuje da su mlade žene manje zainteresovane od mlađića za politička pitanja sa 16,1% u politici u

poređenju sa 18,7% muškaraca. Ovo pokazuje da su žene su manje zainteresirane za politiku i to može biti pokazatelj budućih trendova žene na pozicijama odlučivanja u javnom sektoru.

Trenutni trendovi

U Vladi Kosova nedostaju otvoreni podaci o rodnoj ravnopravnosti. Pored ovih podataka smo koristili i druge podatke iz već objavljenih relevantnih izvještaja i ugradili ih u ovaj odjeljak.

Tabela 5: Prikaz statičkog izvještaja o zastupljenosti žena u državnoj službi

2018	2017
11.392	
4.934	
43,30%	43%

Izvor: <https://www.usaid.gov/results-data/success-stories/women-succeeding-business-kosovo>

Analiza već postojećih statistički izvještaja pokazuju da je od 11.392 zaposlenih u državnoj službi u javnim ustanovama na centralnom nivou u 2018. godini samo 4.934 su bile žene, ili 43,3%. U 2017. godini postotak žena je bilo 43%. Takođe, kada se analiziraju opšti trendovi u zastupljenosti rodne ravnopravnosti u Vladi i svojih ministarstava (državne službe), tokom godina nema većih poboljšanja, uz konstantno ostaju ispod 50% zastupljenosti. Posljednja prijavljena zastupljenost žena u državnih institucija je 41,6%. Dok je u 2017. godini postotak žena bio 40,5%.

Izazovi za žene u biznisu

Žene su još uvijek nedovoljno zastupljene u ključnim oblastima Dok brojne industrije pokazuju trendove rastuće ženske radne snage, sektori poput financija, inženjeringa i tehnologije i dalje imaju tendenciju da snažno dominiraju muškarcima. Nezastupljenost žena mogla bi se svoditi na stalni stereotip da je interes za "tvrdu nauku" neženstven.

Dok se većina rukovodilaca slaže da bi najbolja osoba – bez obzira na spol – trebala dobiti posao, priče o ženama koje su imale više uspjeha s muškim ili rodno neutralnim imenom u životopisu pokazuju da nesvjesna pristrasnost i dalje postoji. Žene koje se nalaze ili žele da se pozicioniraju za vodeće uloge često smatraju da su pod posebnom lupom. Tamo gdje se muškarci mogu ohrabrivati da budu ambiciozni ili asertivni, žene su programirane od malih nogu da ne budu "gospodarske". Rodna pristrasnost u osnovi znači da se isto ponašanje i karakteristike – inicijativa, strast i preuzimanje odgovornosti – mogu različito tumačiti kod muškaraca i žena na radnom mjestu(<https://www.hult.edu/blog/women-in-business-advantages-challenges-andopportunities/>)

Žene su manje uspješne kada je u pitanju pregovaranje o platama. Nespremnost žena da traže veće plate često se navodi kao faktor koji stoji iza rodnog jaza u platama. Kada je Glassdoor uradio nedavno istraživanje o pregovaranju o plaćama, pokazalo se da je 68% žena prihvatilo platu koja im je ponuđena, dok je skoro polovina

ispitanih muškaraca pregovarala prije nego što je prihvatila ulogu. Doslo je podataka da kada su žene pokušale dogovoriti svoju početnu platu, ishod je općenito bio nepovoljniji (<https://www.hult.edu/blog/women-in-business-advantageschallenges-and-opportunities/>) Dovodeći u pitanje ideju da žene ne traže povišice, studija iz 2016. sa poslovne škole Cass, Univerziteta Warwick i Univerziteta Wisconsin, otkrila je da žene jednako kao i muškarci traže povećanje plate. Ali je i 25% manje vjerovatno da će ga dobiti. Gotovo je prihvaćena istina da muškarci imaju bolji osjećaj samopouzdanja kada se pozicioniraju za vodeće uloge ili pregovaraju o plaćama. Čak i veoma uspješne žene pate od „sindroma prevaranta“, osjećaju se neadekvatnim i potcjenjujući svoju vrijednost. Žene koje vjeruju u vlastitu vrijednost i zahtijevaju platu koja to odražava važan je korak u smanjivanju jaz u platama, dok veća transparentnost plata također može pomoći da se izjednače uslovi (<https://www.hult.edu/blog/women-in-businessadvantages-challenges-and-opportunities/>)

„Započnite proces već danas da shvatite da, zaista, ništa nije van granica za vas. Možete naučiti bilo koju vještinu. Možete razgovarati sa bilo kim. Sve je u vašim mogućnostima. Negujte ovaj način razmišljanja o rastu – koji će vas učiniti uspješnim (Imširović, 2004)

4. ZAKLJUČAK

Svrha ovog rada je procijeniti uticaj udjela žena u menadžmentu, na učinak i razvoj firme. Međutim, kako ovo istraživanje pokazuje, prvi korak ka rješavanju ovih prepreka je povećanje svijesti. Proporcija žena u menadžmentu nije bila tema za diskusiju na Kosovu zbog iskrivljene percepcija da se izborni štab sastoji od najmanje 40 posto žena, kada je u stvarnosti procenti na nedavnim izborima su polovina toga. Sa povećanjem svijesti o stvarnom broju žena u upravljanju izborima i prepreke za angažovanje većeg broja žena, zainteresovane strane će biti u mogućnosti da se pozabave nekim od ovih problema. Takođe je važno da sve zainteresovane strane razumeju prednosti dodatnih perspektiva, ideja i znanja koje dolazi sa više žena koje su uključene u izbore menadžmenta, jer to može biti snažan poticaj za povećanje napora da se osigura rodna ravnoteža. Zatim, čini se da žene članice odbora direktora koje bira osoblje imaju pozitivne efekte na učinak firme. Međutim, ovaj pozitivan efekat se ne prenosi na druge članice odbora, gde je efekat negativan - rezultat, koji se može objasniti činjenicom da značajan dio žena u odborima ima rodbinske veze sa vlasnicima. Naši nalazi pokazuju da tokom godina nije postignut značajan napredak na Kosovu u pogledu izvršavanje, a posebno na politički postavljenim pozicijama.

„Kada uzmete u obzir napore koje kompanije ulažu u drugim oblastima da ostvare samo dodatnih dva ili tri posto profita, značaj je jasan. Kompanije bi trebale gledati na rodnu ravnotežu kao na suštinsko pitanje, a ne samo na pitanje ljudskih resursa.”

REFERENCE I IZVORI

- Chebbiac, H., Yahiaoui, D., Sellamia, M., Papasolomoud, I., & Melanthioud, Y. (2020). Focusing on internal stakeholders to enable the implementation of organizational change towards corporate entrepreneurship: A case study from France *Journal of Business Research* Volume 119, Pages 209-217
- Democracy for Development Institute(2015). The Cost of Patriarchy: Excluding Women from the Workforce is the Main Bottleneck to Development
- Gutić Martinčić, S. (2017). “UPRAVLJANJE KARIJEROM ”, EFFECTUS studij financije i pravo - visoko učilište, Zagreb
- Imširović I. (2002). “Menadžment i Menadžer ”, Tuzla, Kantonalna privredna komora Tuzla
- Imširović I. (2004). “Žena u biznisu i menadžmentu”, Tuzla, Kantonalna privredna komora Tuzla
- Martinčić, M.(2019). ŽENE U MENADŽMENTU ,Veleučilište u Rijeci
- Tahir, S.H., Ullah, M.R., Ahmad, G., Syed, N., & Qadir, A. (2021). Women in Top Management:Performance of Firms and OpenInnovation. *J. Open Innov. Technol. Mark. Complex*, 7, 87
- Wang, Y., Chang, X., Wang, T., & Wang, S. (2022). "Female directors and environmental innovation: is stakeholder orientation a missing link?", *Gender in Management*, Vol. 37 No. 5, pp. 587-602
- Elektronski izvori:
<https://www.statista.com/chart/4474/which-countries-have-the-most-women-in-senior-managemen> /(03. 05. 2022.)
<https://www.statista.com/chart/4871/the-countries-with-the-most-women-in-the-boardroom> /(15. 04. 2022.)
<https://kryeministri.rks-gov.net/wp-content/uploads/2019/08/Plani-i-Veprimit-Punesimii-te-Rinjeve-SRB.pdf> (19. 04. 2022.)
<https://www.unhcr.org/3db019784.pdf> (26. 03. 2022.)
<https://eca.unwomen.org/en/digital-library/publications/2015/10/kosovo-the-roleand-position-of-women-in-central-and-local-institutions-and-political-parties>
<https://www.hult.edu/blog/women-in-business-advantages-challenges-andopportunities> /(02. 05. 2022.)
<https://womensnetwork.org/sr/nasi-programi/izgradnja-kapaciteta-> (16.04. 2022.)

<https://www.opendemocracy.net/en/5050/women-of-kosovo-mirage-of-freedom-and-equality/> (10. 04.2022.)

12. https://www.ifes.org/sites/default/files/2015_ifes_womens_inclusion_in_election_management_bodies_final.pdf (15. 04.2022.)

<https://florinroebig.com/workplace-discrimination-women/> (29. 04. 2022.)

https://indep.info/wp-content/uploads/2019/03/INDEP_Women-in-decision-making-in-public-institutions-in-Kosovo-1.pdf (13.05.2022)

https://www.institutigap.org/documents/38241_Representation%20of%20Woman%20i
(10. 05. 2022.)

<https://core.ac.uk/download/230461973.pdf> (11. 05. 2022.)

<file:///C:/Users/HP/Downloads/ENGLISH3%20Final.pdf> (14.05.2022)

CONTROLLING AND ECONOMIC CRISES

Plamen Iliev

New Bulgarian University, Bulgaria, pkiliev@nbu.bg, kaviplas@abv.bg

Abstract: Controlling, as a modern concept of management, has become particularly relevant after more than 130 years since its origin. In recent years, with the growth and development of the financial and economic crisis of 2008-2009, business in Bulgaria and throughout the world was placed in an unpredictable and uncontrollable environment. And if it was the prelude, a few years after its beginning we can assume that it has been overcome to a large extent, humanity entered a new and probably greater financial and economic crisis in 2020, as a result of the global contagion of the coronavirus, about which no one can predict its duration, when it will end and at what cost. Unfortunately, before the recovery from it begins, we are faced with a new and greater danger of a serious crisis caused by the war in Ukraine for the past two or three months. The feeling of it becomes more and more serious with the increase in the prices of basic energy carriers, suspension of their supplies, various bans, etc. In this environment, largely independent of us, the opportunities to reduce costs, increase the efficiency of labor and investment, and a real attempt to get out of the emerging crises, is the introduction and implementation of a new and modern management system to monitor the financial indicators of the enterprises, to plan, analyze and coordinate, as well as to carry out controlling of the activity. Controlling is among the most modern and contemporary trends in the development of theory and practice regarding the management and provision of financial and economic activities at the micro level, and why not at the macro level and in the public sector.

Keywords: controlling, crisis, management, economy, control

КОНТРОЛИНГ И ИКОНОМИЧЕСКИ КРИЗИ

Пламен Илиев

Нов Български Университет, България, pkiliev@nbu.bg, kaviplas@abv.bg

Резюме: Контролингът като съвременна концепция за управление, стана особено актуална, след повече от 130 години от неговото възникване. През последните години, с разрастването и развитието на финансово-икономическата криза от 2008-2009г., бизнеса в България, а и в целия свят бе поставен в непредвидима и неконтролируема среда. И ако тя беше прелюдията, няколко години след началото ѝ може да приемем, че е преодоляна в голяма степен, човечеството навлезе в **нова и вероятно по-голяма финансова и икономическа криза през 2020г., вследствие от световната зараза от коронавируса**, за която никой не може да прогнозира нейната продължителност, кога ще приключи и на каква цена.

За съжаление преди да започне възстановяването от нея, сме изправени пред нова и по-голяма опасност от сериозна криза, предизвикана от войната в Украйна от последните вече два-три месеца. Усещането за нея става все по-сериозно с повишението на цените на основни енергоносители, спиране на техни доставки, различни забрани и т.н.

В тази среда, до голяма степен независеща от нас, възможностите за намаляване на разходите, повишаване на ефективността на труда и инвестициите, **и реален опит за излизане от зараждащите се кризи**, е въвеждането и внедряването на нова и модерна система за управление, която да следи финансовите показатели на предприятията, да планира, анализира и координира, както и да извършва контролинг на дейността. Контролингът е сред най-модерните и съвременни тенденции от развитието на теорията и практиката относно управлението и обезпечаването на финансово-икономическите дейности на микроиво, а защо не и на макро ниво и в публичния сектор.

Ключови думи: контролинг, криза, управление, икономика, контрол

1. ВЪВЕДЕНИЕ

Темата за кризата – здравна, икономическа и финансова, стана особено актуална през последните две години и половина, и за момент не слиза от първите страници на медиите у нас и по света. Това е разбираемо и естествено, след като така неочаквано и без предупреждение ни връхлетя COVID заразата. И ако първите месеци всички се опитваха да овладеят проблема в здравната му част, да набавят необходимите медикаменти, предпазни средства, подготовка на лекари и здравни заведения, разработване на ваксини и т.н., се оказа, че здравната криза води след себе си и икономическа и финансова криза, породени от последствията на COVID-19, върху хората, бизнеса и икономиката.

Така се стигна до намаляване на производство, свиване на пазари, увеличаване на безработицата, намаляване на покупателна способност, фалити и т.н. Разбира се бяха предприети може би адекватни мерки в световен и национален мащаб за подпомагане справянето и излизането от кризата. Всичко това на национално ниво и в света е свързано със засилваща се функция на контрол от всякакво естество за подпомагане на икономиката и бизнеса, както и използването е прилагане на контролинг концепцията, като система за управление, доказала своята ефективност през годините в кризисни ситуации.

И когато се очаква в цял свят ограничаване на въздействието на КОВИД заразата вследствие на възможности за управлението ѝ най- вече чрез васини, света като цяло, а в частност Европа се изправя пред нов и неочакван проблем от началото на тази година – войната в Украйна . За съжаление това ще доведе до задълбочаване и изостряне на икономическата и финансова криза за страните в Еврапа.

2. КРИЗА

Сблъсъкът с евентуална криза /финансова, здравна или икономическа/ на обществото и икономиката може да е на всеки етап от развитието им. Според някои теоретици „кризата е състояние, при което съществуващите средства за постигане на целите стават неадекватни, в резултат на което възникват непредсказуеми ситуации и проблеми.” Кризата може да се определи като „непланиран и нежелан ограничен по време процес, който съществено да попречи или да направи невъзможно функционирането на предприятието”. Изход е „ликвидирането му като екстремална форма или успешното ѝ преодоляване.” (А.Гроув,2011)

Кризата като цяло се отличава с непредсказуемост или, ако организациите имаха възможност да научават за кризите предварително, такова понятие нямаше да има. От друга страна отсъствието на информация за настъпваща криза свидетелства за недостатъчно ефективната работа на управлението. Така, че кризата може да е непредсказуема, но е ключова дума, защото мениджърите трябва да разполагат с пълна информация, за да могат да прогнозират бъдещи кризисни явления.

Друга характеристика на кризата може да е нейната ограниченост във времето или ограниченото време за вземане на решения по време на криза. Действително кризата

не може да продължава до безкрайност и има своите предели, а колкото по-рано ръководството на предприятието започне да се бори с нея, толкова повече са шансовете за „спасение”. (Илиев Пл.,2015)

Кризата е проява най-често като остър недостиг на парични средства. В същото време този недостиг на парични ресурси се явява една от основните причини за кризата, а за признак на предстоящ фалит на едно предприятие, се смята неспособността да бъдат задоволени исканията на кредиторите като парични задължения. Така, че управлението на движението на паричните средства или финансовите потоци е ключов инструмент на контролинга в условията на антикризисно управление и изисква максимално внимание.

Може да се каже, че днес света ще има нужда от години, за да се възстанови от пандемията на коронавируса, а според Организацията за икономическо сътрудничество и развитие, според която икономическият шок ще е по-голям от финансовата криза. В тази посока организацията отправи призив към правителствата да спазват правилата за разходите, за да осигурят бързо тестване и лечение на вируса и че страните ще се справят но ще страдат от икономическия спад "за години напред".

Сега две години и половина след началото на здравната криза предизвикана от Корона вируса, и за голямо съжаление вече девет месеца от началото на войната в Украйна, вече е ясно че икономическата и финансова криза, или икономическата несигурност създадена от вируса за икономиките е да преживяват много по-голям шок, отколкото по време на терористичните атаки на 11 септември 2001г. или финансовата криза през 2008 г., или дори от Голямата депресия от 1929-1933г. И причината е, че никой не знае колко дълго ще продълже да върлува по света заразата от вируса, как да се справим с безработицата защото не знаем колко хора ще останат безработни, колко бизнеси или отрасли ще пострадат и до каква степен, намалената покупателна способност, повишените цени, нарастване на инфлацията, независимо, че по света се предприеха безпрецедентни мерки в подкрепа на работниците и бизнеса по време на епидемията.

Това, което правителствата направиха, след уроците от кризата през 2008 г., е чрез различни фискални, финансови, компенсационни и инвестиционни мерки да стимулират заетостта, доходите и потреблението, които да доведат до най-ниската равновесна точка на цените и усещането, че можеш да купиш изгодно и да продадеш бързо, дори на минимална печалба.

По скоро възстановяването на българската икономика и потреблението в страната ще е в пряка функция на възстановяването на световното потребление и световната икономика, която захранва с поръчки нашата икономика, като може да се каже, че българската икономика ще се възстановява малко по-бавно от световната, тъй като е зависима от нея. (Попов Ем.,2020)

Пандемията от COVID-19, след посрещнатите вече няколко вълни на заразата достигна сериозно висока цена, както у нас така и в световен мащаб, независимо че САЩ и други страни обявиха вече края на пандемията. Голяма част от икономиките в света на практика не работят пълноценно, а хората са в шок колко ще продължи всичко това и каква ще е тяхната житейска перспектива след пандемичния край на кризата. Въпреки щедрите помощи за бизнеса в силните икономики, безработицата расте, а потреблението, което е двигател на икономиката, е сведено до животодостатъчните продукти и услуги.

За съжаление от края на 2021г. и особено след началото на войната в Украйна, както на световно ниво, така и на национално се забелязва много сериозна тенденция на покачване на цените, както на суровини и материали, така и за крайните потребители на стоки и услуги. Последното според мен не е пряко последствие от корона кризата, но въпреки това връзката я има. А това няма как да не доведе до намалена покупателна способност при потребителите, но е възможен и сериозен инфлационен процес в близко бъдеще. Тук трябва да си зададем и въпроса как ще се отрази върху икономиката и финансите на страните и хората, войната в Украйна и особено по отношение на редица стоки и суровини които с в пряка връзка с доставките им от Русия и Украйна.

Само високотехнологичните и фармацевтичните компании, които работят с много висока норма на печалба, разполагат с огромни финансови резерви, които използват за изследвания и развитие, като дори увеличават печалбите си наред с банките.

В тази връзка и с очертаващата се тежка криза, известния *Стив Ханке* предупреждава през миналата година пред „Форбс“, че България трябва да запази лева и валутния борд, и ще бъде фатално за нея да се откаже от тях. Трябва да спре да изпълнява слепешком всички заповеди и искания от Брюксел, защото това не е добре за народа, коментирайки желанията у нас за еврото.

Пак във връзка с настъпващата криза, в средата на 2020г. Европейската комисия представи детайли от своя „съвременен план - Маршал“ за възстановяване от коронакризата, наречен "ЕС от следващо поколение" и с обща стойност 750 млрд. евро. В мотивите към предложението си Комисията посочва, че той ще гарантира устойчиво, равномерно, приобщаващо и справедливо възстановяване за всички държави членки.

Новият инструмент ще е "вграден" в следващия дългосрочен бюджет на ЕС (2021-2027 г.), който пък ще достигне безпрецедентните 1.85 трлн. евро. (<https://zovnews.com>)

Коронавирусът разтърси Европа и света, тествайки здравните и социалните системи на отделните държави в Блока. На изпитание бяха поставени обществата и икономики, както и начинът на съвместен живот и работа. За да защити живота и поминъка на хората, да поправи единния пазар, както и да изгради трайно и проспериращо възстановяване, Европейската комисия предлага да се използва пълният потенциал на бюджета на ЕС. Планът за възстановяване обръща огромното предизвикателство, пред което сме изправени, не само чрез подкрепа за възстановяването, но и чрез инвестиране в нашето бъдеще.

Парите, от „ЕС от следващо поколение“, ще бъдат инвестирани в три стълба.

1. Подкрепа за държавите членки с инвестиции и реформи - Нов инструмент за възстановяване и устойчивост на стойност 560 млрд. евро ще предложи финансова подкрепа за инвестиции и реформи, включително във връзка със зелените и цифрови преходи и устойчивостта на националните икономики, свързвайки ги с приоритетите на ЕС. Този инструмент ще бъде вградено в Европейския семестър.

2. „Летящ старт“ за икономиката на ЕС чрез стимулиране на частни инвестиции -

Нов инструмент за подкрепа на платежоспособността ще мобилизира частните ресурси за спешна подкрепа на жизнеспособни европейски компании в най-засегнатите сектори, региони и страни. Той може да функционира от 2020 г. и ще има бюджет от 31 млрд. евро, целящ да отключи 300 млрд. евро подкрепа за компании от всички икономически сектори и да ги подготви за по-чисто, цифрово и устойчиво бъдеще.

3. Справяне с уроците от кризата. Нова програма EU4Health за укрепване на здравната сигурност и подготовка за бъдещи здравни кризи с бюджет от 9.4 млрд. евро.

Укрепване на RescEU за 2 млрд. евро, Механизмът на гражданската защита на Съюза, който ще бъде разширен, за да може да се подготви и да отговори на бъдещите кризи.

94.4 млрд. евро за програма „Хоризонт Европа“, която ще бъде засилена да финансира жизненоважни изследвания в областта на здравето, устойчивостта и зелените и цифрови преходи. (<https://europa.eu/>)

От своя страна България ще може да разчита на 15 млрд. евро от средствата, предвидени във възстановителния фонд на ЕС, представен от председателя на Европейската комисия Урсула фон дер Лайен. За да получи достъп до тези пари обаче, страната ни трябва първо да внесе 3.3 млрд. евро (близо 8% от БВП на страната

Заедно с пакета за възстановяване лидерите от ЕС постигнаха съгласие и по дългосрочен **бюджет на ЕС за периода 2021 – 2027 г.** в размер на **1074,3 милиарда евро**. Наред с останалото бюджетът ще подкрепи инвестициите в цифровия и екологичния преход и устойчивостта. А с вече наличните средства в размер на

540 милиарда евро за трите предпазни механизма (за работниците, за предприятията и за държавите членки) общият пакет на ЕС за възстановяване възлиза на **2364,3 милиарда евро**.

Регламентът за създаване на Механизъм за възстановяване и устойчивост беше приет от Съвета на 11 февруари 2021 г. Инструментът, който е в основата на Next Generation EU, осигурява подкрепа за държавите членки в размер на **672,5 милиарда евро**, за да им помогне да се справят с икономическите и социалните последици от пандемията от COVID-19. (<https://europa.eu>)

В тази връзка през април 2021г, МС в оставка прие проекта на Национален план за възстановяване и устойчивост на Република България, като работата по проекта на Национален план за възстановяване и устойчивост започна през юли 2020 г.

Чрез Плана за възстановяване и устойчивост, България ще получи достъп до над 12 млрд. лева безвъзмездна подкрепа, която да помогне на икономическото и социално възстановяване от кризата, породена от COVID-19 пандемията. Определени са 36 реформи и 48 инвестиции, които да възстановят и развият потенциала за растеж на икономиката, което ще да позволи в дългосрочен план постигането на стратегическата цел за конвергенция на икономиката и доходите до средноевропейските.

Планът полага основите за зелена и цифрова трансформация на икономиката в контекста на амбициозните цели на Зелената сделка. Зеленият преход заема водещо място в Плана, като концентрира 40.2% от общите предвидени разходи. Дигитализацията формира 32% от планираните разходи. **Въпреки това обаче Плана за възстановяване бе внесен в ЕК чак в края на 2021г, и след направени множество критични бележки от ЕК, в края на октомври 2022г. вече е одобрен за една малка част от него и страната ще получи малко над 1300 млрд. евро от ЕК.**

Вече споменахме и по-горе за новия трети програмен период 2021г- 2027г, от където е ясно че по различните програми та ЕК за периода са предвидени още 29 млрд. евро, **както и решението на МВФ от 08.08.2021г да одобри ново общо разпределение на СПТ в размер на 650 млрд. щатски долара** — най-голямото разпределение в историята на МВФ — за да се отговори на дългосрочните глобални нужди от резерви по време на най-тежката криза след Голямата депресия (/ <https://www.minfin.bg>)

3. КОНТРОЛИНГ

Спирам се на контролинга, поради настъпилата, неочаквана и непозната икономическа и финансова криза, защото е добре да си спомним за неговия огромен принос в САЩ за излизането от „Голямата депресия“ от 1929-1933г., за възстановяването на Европа след втората световна война и по-специално Германия, където възниква и втора теоретична школа за неговото развитие, както и за други познати вече решения. За съжаление може би у нас Контролинга все още не намира подобаващо широко прилагане в практиката.

Това е може би най-тежката икономическа криза, която сме преживявали, през последните може би 50 г. Вероятно вече никой няма съмнение, че икономическата криза, в която навлезе глобалната икономика, ще е по-тежа от финансовата криза през 2008 г.

В подобна кризисна ситуация, единственият ход на предприятията е да намалят рязко всички свои разходи / **прилагайки контролинг – концепцията**/ и спешно да влязат в режим на съществуване, което е в рамките на приходите, маржа и печалбата, които могат да генерират.

Контролингът обединява в единна и цялостна концепция постиженията на икономическия анализ, планирането, управленската отчетност и мениджмънта и е насочен към бъдещото развитие и постигането на целите на всяка производствена организация. В исторически план обхватът и границите на контролинга непрекъснато се разширяват, а същностните им особености се развиват, доизясняват и дефинират. (Дитгер Хан,1997)

Като начало през 1880 год. в американската железопътна компания „Atchison, Topeka and Santa Fe Railroad“ и през 1892 год. в „General Electric Company“ се създава длъжността – controller.

Задачата им е свързана с изпълнение на финансово-икономически задачи, управление на финансови вложения и капитал.

Значително развитие и използване на концепцията и контролинг звената контролери се осъществява по време и след на икономическата криза от 1929 год. Кризата остро поставя въпроса за контрола върху разходите, тяхното планиране и контрол като средство за оцеляване, което води до усъвършенстване на системите за отчетност и контрол.

Следващия етап от развитието на контролинга е предизвикан от големите стратегически промени и средата на предприятията от 60-те и 70-те год. на миналия век.

Този етап е свързан основно с приноса на Германия и нейните изследователи на контролинга, които го изваждат от рамките на управленското счетоводство и започват да го разглеждат като фундаментална

управленска концепция, обхващаща проблемите на планирането, контрола и информационното осигуряване в предприятието.

Контролингът като система за антикризисно управление осигурява координация на работата на всички и позволява реализирането на антикризисната стратегия, която ситуация предполага не само изход от кризата, но и нейното недопускане, като антикризисното управление може да има една или две цели:

Цели в рамките на модела за антикризисно управление

Контролингът е концептуално-управленска система за целево-адаптивен мениджмънт, изградена на базата на единството между управленското счетоводство, планирането, контрола и информационното осигуряване на мениджмънта в предприятие. Той има системен и комплексен характер по отношение на всички дейности, осъществявани в производствената организация и поддържа неразривна връзка с управлението ѝ. (Симеонов О., 2004)

Контролинга, в широк смисъл, той може да се дефинира като концепция за целево-адаптивно управление, ориентирана към бъдещето и просперитета на производствената организация.

Същността на контролинга поставя акцент върху все по-осезателната необходимост дейността на производствената организация да бъде подчинена на дългосрочното планиране, съобразено с оползотворяването на целия ѝ потенциал и всичките ѝ предимства. Така прилагането на механизмите на контролинга в производствената организация се явява гаранция за оцеляването ѝ и бързото ѝ и оптимално адаптиране в хода на настъпващите и/или вече настъпилите в нея или средата ѝ изменения.

В тесен смисъл контролинга е съвкупност от информационни, математически и организационни модели, чрез които се подпомага:

- процеса на вземане и реализиране на управленски решения в производствената организация;
- достигането на поставените цели;
- своевременното отстраняване на възникнали отклонения на фактическите от планираните резултати. (Бранкова Б., 2009)

Контролингът е средство за подпомагане на управлението. Чрез него се осигурява информационната и методическата база за поддържането и реализацията на управленските функции.

Един от авторите на съвременната концепция за контролинга Д. Хан го определя като съвкупност от цели, задачи, инструменти, субекти и организационни структури. Според него контролингът е информационно осигуряване ориентирано към резултатите от управлението на предприятието, към неговото оцеляване и по-нататъшно развитие за сметка на оптимизацията на финансовия резултат в рамките на социалните цели.

Други изследователи предлагат под контролинг да се разбира ръководна концепция за ефективно управление на фирмата и осигуряване на нейното дългосрочно съществуване. Както и посочват **Р. Ман и Е. Майер** - контролинга означава управление на печалбата или **като управляваме печалбата, трябва да управляваме и своите приходи и разходи**. При този подход се акцентира на бюджетирането и използването на методи и модели за оптимизиране, характерни за управленското счетоводство и финансовия анализ.

Оцеляването на всяка организация в условията на макроикономическа дестабилизация е процес на формиране на управленски алтернативи, отхвърляне на нерентабилните от тях и възприемане на възможно най-ефективните. На фона на очакващи се фалити, спад на производството, ниска технологичност и липса на свежи финансови ресурси, контролингът може да изследва, анализира, координира и навигира настъпващите и/или настъпилите изменения в дейността на производствената организация които обезпечават постигането на целите на организацията. (Темелкова М.-2012)

Макроикономическата нестабилност изисква прилагането на адекватен инструментариум в производствената организация, насочен към преодоляване на негативните последици от кризата и излизането от нея с възможно най-малко загуби. Така организацията е изправена пред избора между две алтернативи: фалит или прилагането на иновативен инструментариум, позволяващ адаптирането към динамично изменящата се среда.

Системата на контролинга и по-точно на оперативния контролинг, би изглеждала като съвкупност от подсистеми за контролинг на материалното осигуряване, контролинг на търсенето и пласмента, контролинг на производството, контролинг на финансовия резултат и др. Към тях не би било погрешно да добавим и IT

контролинг, контролинг по качеството, контролинг по проекти и инвестиции, правен контролинг, кантролинг на маркетинга.

Контролингът като обобщение, представлява интегрирана система от управленски функции, обусловена от обвързаността между планирането, организирането, изпълнението, мотивирането, отчетността, анализа, контрола и регулирането. Той е управленска технология, която обхваща комплексно целия управленски процес.

Най-общо контролингът в производствената организация може да се представи като съвкупност от всички управленски задачи за координиране на планирането, контрола и информационното им осигуряване, възникнали и наложени от хода и реализацията на производствения процес. Основната му управленска мисия, без да е управленска функция, е да поддържа и устоява планираната стратегическа концепция в производствената организация, чрез осигуряване на избраните цели и активно координиране на многообразния информационен поток.

Вместо заключение: От изнесеното до тук е ясно, че в близките години ни очакват неприятни неща, с които трябва да се справим. Трябва да се преодоляват спад на БВП, безработица, понижена покупателна способност, фалити на фирми, изострена социална среда и др., което в най- добрия случай ще ни трябват 5-бг. Затова са нужни рязко намаляване на разходите за всички, адекватни решения на всички нива и т.н., защото стоемето в къщи и носенето на маски, ще ни изглеждат като приказка от детството, спрямо това което ни очаква следващите години и което трябва да преодоляваме. А това е възможно чрез повсеместен контрол за ограничаване на разходите и по-широкото приложение на контролинг-концепцията в управлението на микро и макро ниво. За да намерим възможности за намаляване на разходите, повишаване на ефективността на труда и инвестициите, **и реален опит за излизане от зараждащата се криза**, трябва да увеличим и прилагаме стриктно **контрол** на всички нива, включително и върху средствата за справяне с вируса и последиците от него. Това е възможно и с въвеждането на нова и модерна система за управление, която да следи финансовите показатели, да планира, анализира и координира, както и да прави контролинг на дейността. **Контролингът** е сред най-модерните и съвременни тенденции от развитието на теорията и практиката относно управлението и обезпечаването на финансово-икономическите дейности на всякакво ниво.

ЛИТЕРАТУРА

- Бранкова, Б. (2009). Възникване и развитие на контролинга като концепция за управление на предприятието-Годишник-МГУ-2009, т.55
- Букареев, А.М. (2013). Контролинг – как инструмент антикризисного управления” – Москва
- Динев, М. (2015). Контрол и регулиране в социалното управлениеУНСС
- Дитгер, Хан .(1997). Планирование и контроль. Концепция контролинга” – Москва
- Гроув, А. (2011). Оцеляват само параноиците” – Москва
- Илиев, Пл. (2015). Организация и проблеми на контролинга на данъците във фирмата - УНСС
- Попов, Ем.(2020). Как ще платим цената на кризата, за да се възстановим, Крестон Булмар.
- Симеонов О.(2004). Контролинг – основи на контролинга, оперативен контролинг” – София
- Темелкова, М. (2012). Значение на контролинга на бизнес процеси за производствена организация в условията на макроикономическа нестабилност-доклад конференция
- <https://zovnews.com> (2020)
- <https://europa.eu/> (2021)
- <https://www.economic.bg> (2022)

CONTROLLING PERSONNEL

Plamen Iliev

New Bulgarian University, Bulgaria, kaviplas@abv.bg, pkiliev@nbu.bg

Abstract: The rapid entry and application in recent years of Industry 4.0, in almost all spheres of business and public life, necessitates the use of digitalization of processes and artificial intelligence in the production of goods and services to increase both productivity and win new markets in the presence of serious competition. This also requires new methods and ways of managing personnel, starting from the selection, training, stimulation and development. In this case, we must also take into account the upcoming next degree or stage of the development of industrialization, Industry 5.0, where the expectations are that there will be serious attention specifically to the personnel, or the human factor, to which a more central place will be dedicated in the production process, somehow until now, only of the machines and technologies.

We should not forget that the Covid epidemic and the war in Ukraine have not yet passed, which put serious pressure on personnel and their management.

Personnel management is carried out and necessarily accompanied by the application of control and audit processes regarding personnel. Personnel control is an internal company system for planning and control over personnel, aimed at supporting the achievement of the company's strategic goals, ensuring personnel security, applying modern rules and methods for this.

The human resources audit, in turn, covers actions to introduce and implement policies and modern practices related to the selection, motivation, training and development of personnel. In this type of internal audit of human resources, we must comply with the requirements of the "COSO" method for internal control and the control environment as its component, in which the policies and practices for the management of human resources and the competence of the staff represent the main content.

In recent years, the Controlling concept has been increasingly used in our country, as a modern management system containing the functions of planning, accountability, control and information provision, which supports management in making decisions.

Controlling cannot fail to include personnel management among its other tasks, creating mechanisms for planning, coordinating and reporting personnel management activities in the modern dynamic and changing environment, aimed primarily at the development of human resources management and to achieve the organization's goals.

Keywords: controlling, personnel, internal control, control environment, audit

1. INTRODUCTION

The personnel in the companies have always been the object of special attention from the management, who realizes that without the necessary personnel and their good management, it is difficult to achieve the set goals. In personnel management, attention should be paid from the very beginning to what kind of personnel is needed, what kind of education they should have, what qualifications and competencies are needed, etc. In recent years, the controlling concept has been increasingly applied in personnel management, as part of the overall management of companies. No less important for personnel management are the control and audit regarding compliance with a number of regulatory requirements in relation to personnel management.

2. NATURE AND NECESSITY OF CONTROLLING

The development of technology, science and management practice in recent years, somewhat influenced by Covid 19, naturally directed attention to the search for new, more effective methods and tools for managing enterprises in the conditions of a dynamic, uncertain and highly competitive external environment. environment, through controlling and digitization recently. Historically speaking, the rates of economic growth in the USA in the late 19th and early 20th centuries. and the increase in the growth of production enterprises, the emergence of trusts and holdings, of monopolies, the complexity of productions have gradually created a need to improve management methods

The global economic crisis that occurred in the 1930s created a need for more detailed accounting of production costs and brought planning to the fore as a leading function of management, oriented towards the future of the enterprise. With this, the idea of controlling in production enterprises appeared.

The formation of the concept of controlling is from the end of the 19th and the beginning of the 20th century in the USA, and in 1880 in the American railway company "Atchison, Topeka and Santa Fe Railroad" and in 1892 in the "General Electric Company" the position was created - controller. Their task is related to the implementation of

financial and economic tasks, management of financial investments and capital. Significant development and use of the concept and controlling units of controllers took place during and after the economic crisis of 1929.

The dynamically developing market environment and the ongoing multilateral process of globalization at the end of the 20th and the beginning of the 21st century, gives rise again to the need to search for more effective methods, tools and management systems. These methods must ensure timely obtaining of the necessary information about the real state of affairs in the enterprise and its environment, which will serve as a basis for increasing the effectiveness of the management decisions taken and the achievement of its operational and strategic goals in the conditions of increasingly stronger competition. (Brankova 2009)

Today, controlling is perceived as an enterprise management system that ensures the achievement of its short-term and long-term goals in the conditions of a rapidly changing external environment and increasing globalization of markets, as a tool for collecting, analyzing and providing relevant information necessary for management to the adoption of management decisions, for each moment of time and for which it comes from the functional areas.

In our country, the concept of controlling theoretically spread from the beginning of the 90s of the last century, as a significant contribution to the theoretical development of controlling was made by Prof. Kamenov, Prof. M. Dinev, Prof. O. Simeonov, Prof. Hr. Draganov, St. Lesidrenska, M. Temelkova and other of their followers. Thus, M. Dinev defines controlling as "a specific management function with a complex nature and a system for targeted adaptive management at the enterprise level, combining the functions of planning, control, analysis and information provision". O. Simeonov gives the shortest and most accurate definition of controlling formulated as a concept of enterprise management. (Iliev, 2015)

One of the authors of the modern concept of controlling D. Khan defines it as a set of goals, tasks, tools, entities and organizational structures. According to him, controlling is information provision oriented to the results of the management of the enterprise, to its survival and further development at the expense of optimization of the financial result within the framework of social goals.

Another researcher - E. Mayer suggests that controlling should be understood as a management concept for effective management of the company and ensuring its long-term existence. He also says that, in a broader sense, controlling is a system for ensuring the survival of enterprises in two aspects: short-term - optimization of profit, and in the long-term - preservation and maintenance of harmonious relations and interrelationships of the given enterprise with its surrounding environments - natural, social and economic. As pointed out by R. Mann and E. Mayer - controlling means profit management, or by managing profit, we must also manage our income and expenses.

Against the background of expected bankruptcies, decline in production, low technology and lack of fresh financial resources, as a result of the Covid crisis and the war in Ukraine, controlling can investigate, analyze, coordinate and navigate the upcoming and/or changes in the activity of the production organization that ensure the achievement of the organization's goals. (Temelkova, 2012)

The lack of solvent market demand, low income of the people, increasing unemployment, combined with heavy and very controversial in terms of effectiveness government anti-crisis measures such as increased or new taxes and insurances, delayed payments by the public sector to corporate organizations and untimely recovery of VAT from the republican budget, put production organizations on the edge of survival or push them on the path of bankruptcy. Macroeconomic instability requires the application of an adequate toolkit in companies aimed at overcoming the negative consequences of the crisis and exiting it with as few losses as possible. This leads to the choice between two alternatives: bankruptcy or the application of innovative tools allowing adaptation to the dynamically changing environment. (Temelkova, 2012)

The lack of macroeconomic stability requires every company to look at its organizational, production, personnel and process structure, to carefully assess its strengths and looming dangers and to form a set of alternatives by which to manage the changes that are occurring or have already occurred in it. All this naturally leads to the confirmation of controlling, as a tool for modeling the system of processes, subject to the provision of effective organizational management and the avoidance of bankruptcy in the conditions of a severe economic crisis. (Temelkova, 2012)

The controlling system, and more precisely the operational controlling, would look like a set of subsystems for controlling the material provision, controlling the placement, controlling the production, controlling the financial result, etc. To them we must add IT controlling, quality controlling, personnel controlling, legal controlling, marketing controlling. (Simeonov, 2004)

Coordinating, integrating and guiding the activities of all management systems to achieve the set goals, controlling is a synthesis of planning, reporting, control, economic analysis, organization of the information flow, or in other words, according to B. Valuev, it performs a specific function - "management of management". T. Yu. Teplyakova presents controlling as a relatively new concept for systemic management of the organization as the main and

aspiration is to ensure the successful functioning of the organizational system /enterprise, commercial firm, bank, etc./ in a long-term perspective.

Many companies have recently introduced the controlling concept into the personnel management system as part of the overall controlling concept, which is also an innovation in management policy. Given this state of affairs, it is necessary to understand in detail what the essence of personnel control is, what are the main goals of this system.

Controlling personnel is primarily aimed at creating an effective strategy for managing human resources in the company, which is the most difficult component in terms of building competent management, because personnel are not easy to manage, because man is not a machine and his management is a whole art and a comprehensive concept of the so-called "human factor" is needed

The objectives of such a system or controlling concept are to plan a personnel strategy and exercise "general" control over its implementation. This can be understood as a system of internal company planning and control in the field of personnel, which helps to turn strategic settings into planned values and specific measures, as well as to form the basic regulations for personnel management.

The scope of personnel controlling includes the development and provision of tools to ensure strategic and operational capacity to maintain the required performance. The objectives of controlling in the enterprise can be divided into general and special. General goals, as a direction of activity, always coincide with the goals of the organization, since they are essentially determined by them. The special objectives of controlling are mainly expressed in quantitative economic terms, for example, in achieving a certain level of profit, profitability or productivity, ensuring a certain liquidity, in minimizing the costs of the enterprise, etc. <https://zapustibiznes.ru/bg>

The purpose of personnel controlling is to create a mechanism for coordinating and optimizing activities within the personnel management system in a changing environment, aimed at developing human resources management to achieve the organization's goals, increasing its economic and social efficiency .

In this aspect, the statement of Werner Niffer (1928-93), a German top manager, according to which the employees, respectively the personnel in an organization, are the most valuable asset of the enterprise and therefore the most important capital for success. These are not computers, robots , the technical facilities that lead to a given goal, and always the people who create and transform the concepts.

As an integrated management process, personnel controlling provides, with the help of appropriate tools, on the basis of a single structured, enterprise-wide database and indicators, regulating economic and personal impulses, the current and future work with personnel, their current use and their forecasted need . Various concepts of personnel controlling are known, such as a passive, past-oriented concept of controlling the success of HRM, an analytical concept of inherent costs, economy and success, an information and indicators-oriented concept, a management service concept, future-oriented and oriented to planning and control actions, etc.

Along with what we know as types of operational and strategic controlling, in relation to personnel, we can talk about quantitative personnel controlling, oriented to the extraction, processing and regulation of quantitative indicators describing the quantity, number or frequency of events in numerical form, numbers, costs.

In addition, there is quality personnel controlling oriented to the extraction, processing and regulation of quality indicators, quantities that describe in numerical form the properties and signs of events, factor-oriented personnel controlling, oriented to observations and analysis of the management of the personnel factor, and process-oriented personnel controlling aimed at the processes and functions of HRM. (<http://ophrd.krib.bg>)

Personnel controlling also refers to the separate functions of HRM, such as specific staffing needs, staffing marketing, staffing, its use, staff management and staff development and training.

In this direction, the German Society for Business Economics Schmallenbach defines human capital as the intangible assets / values of the enterprise in the field of personnel, as well as the inherent knowledge of personnel and management regarding education, competence, and other intangible assets such as a good social-psychological climate, or knowledge database.

In its historical development, personnel is always subject to evaluation, and personnel evaluation research goes through the following stages:

-In the 1960s, through accounting of human assets and capital, the first attempt was made to determine human capital through monetary valuation methods, known as "classical valuation models".

- In the 1980s, indicator models of intellectual capital were applied, which reached their peak in the 1990s and determined the study of human capital to this day.

-In the last 10-15 years, personnel is no longer seen as a resource that incurs costs when used, but rather as a capital that, with appropriate stimulation or support, increases its value.

In connection with the third stage, we must also pay attention to the evolution from Industry 4.0 to Industry 5.0, according to which and according to the European Commission and its report Industry 5.0 Towards a sustainable, humancentric and resilient European industry from the beginning of 2021, Industry 5.0 is not coming , to replace,

nor is it an alternative to Industry 4.0, but a logical continuation of it. While Industry 4.0 is still focused on the digitization of processes and the use of artificial intelligence to increase productivity, Industry 5.0 is assumed or expected to concentrate on the human factor and the human being at the center of the production process.()

According to this new paradigm, technology should be for the benefit of man and he should actively cooperate with machines, or if Industry 4.0 is the basis of the relationship between machines and IT systems, then Industry 5.0 should unite the strengths of man and machines .

3. CONTROL

Generally, the goals are common to most organizations such as: sustainable growth and stable successes, providing reliable reports to stakeholders, hiring and retaining motivated and competent employees, achieving and maintaining a positive reputation in business environments and among user communities, complying with laws and regulations.

A means of supporting the organization's efforts to achieve its goals is internal control with its five components / elements / - control environment, - risk assessment, - control activities,- information and communication and monitoring activities.

These components of internal control are relevant to the overall organization and to individual levels and divisions, or individual operating units, functions or other structural elements thereof. ("COSO -2013-www.minfin.bg.)

Based on the COSO model, the control environment, as its initial element, sets some fundamental values, thereby ensuring discipline and structure of internal control in the organization.

The personnel control environment includes the personal integrity and professional ethics of the organization's manager and employees, management style and working method, personnel competency requirements, and various personnel management policies and practices.

In general, the applied and used human resources policies and practices cover selection, appointment, training, certification, promotion and compensation.

This implies ensuring transparency in the selection and appointment of employees, clear requirements for qualification and professional experience in the selection, an established system for training, qualification and evaluation of employees, rules for incentives and for sanctioning violations of the established rules.

On the other hand, the competence of the staff is understood as a set of knowledge, skills and abilities to fulfill the duties arising from the objectives of the organization and the specific position held. All this is the responsibility of the head of the organization, who must ensure the relevant policies and practices related to selection, training, certifications, etc. (Iliev Pl. -2019)

4. AUDIT

The audit in the field of human resources covers the analysis of the existing policies, procedures, processes, documentation and systems, and it is necessary to identify the strengths and weaknesses, through an independent and objective assessment of the activities and the benefits achieved or the weaknesses admitted, proposing measures to improve presentation. The audit is a process, part of the internal control in the organization and risk management, of the overall strategic management of the company to achieve its business goals.(Panova.-2013)

Internal auditors collect and analyze information for an independent assessment of the state of the human resource management activity. This type of audit is a non-financial audit, as the main indicators in the human resources audit must cover turnover, investments in training, temporary employees, the amount of the salary compared to the amount of the salary for the branch, etc.(Peycheva 2014)

Knowledge of the essence of the Human Resources Audit is applied to permanent monitoring and detection of deviations and inconsistencies, with a view to their timely elimination.

It can be conducted on the structure of the staff, the qualification and competences of the staff and the motivation of the staff to increase their knowledge and qualifications.

In the audit of the personnel structure, compliance is sought between management policies for personnel restructuring with changes in market needs, between the number of personnel and the volume of work to be performed, etc. The audit in personnel management is specific, continuous and with multiple audit actions, consistent with the management and production process, and the requirements, objectives and principles of the audit. It can be said that personnel audit involves identifying weaknesses and finding solutions before they become problems, therefore through it some of the policies and actions in the organization can be changed for the better, and how to be more effective or how making them cost less money to implement.

5. CONCLUSION

In today's conditions, a change in personnel management can always be sought, even imperative, as management must change according to the irreversible consequences of the demands of technology and the demand for capable

and capable personnel. Management practices in selection, training, compensation, communications and teamwork need to be implemented.

More and more importance is given to the intellectual level, talent, opportunities, as well as to the investments set aside for training and retraining.

In any case, changes in human resources management in companies will be imperative in the era of digitalization. It is possible that some staff, rather than being 'personnel' or 'cadres', act for example as facilitators who will manage change processes for teams and whole organisations. These are new roles that will be required for HR professionals to forget the past and focus on the future.

We must accept personnel controlling, not as a utopia, although it is probably not a panacea, because there is no ready-made recipe to deal with the new crisis, but its implementation and use in any case will help micro-level enterprises to cope faster and seamlessly with the still developing crisis.

Managers and leaders with bold new plans and vision who give the necessary attention to human resource management will build self-confidence, not cynicism and mistrust caused mostly by unacceptable or improper appointments and toleration of "our people", "like-minded party members" and others. at the expense of capable, knowledgeable personnel, but inconvenient to someone for one thing or another.

REFERENCES

- Brankova, B. (2009). Vaznikvane i razvitie na kontrolinga, kato kontsepsiya za upravlenie na predpriyatieto Godishnik-MGU, t.52
- Iliev, Pl. (2019) .Vatreshen kontrol i odit
- Peycheva, M. (2015) . Sotsialen odit i odit na choveshkite resursi
- Peycheva, M. (2014). Klyuchovi pokazатели v odita na CHR-sp. Odit-br.5
- Panova, M. (2013). PHRi, CHRM-CP-Odit na CHR.-2013
- Shopov, D., Peycheva, M. i kol. (2009). -Upravlenie na choveshkite resursi
- Simeonov, O. (2004). Kontroling. Operativen kontroling
- Temelkova, M. (2012). Znachenie na kontrolinga na biznes protsesi za proizvodstvena organizdtsia v usloviata na makroikonomicheska nestabilnost /<https://ejournal.vfu.bg/en/>
- [https://op.europa.eu\(2020\)](https://op.europa.eu(2020))
- [http://ophrd.krib.bg\(2021\)](http://ophrd.krib.bg(2021))
- [https://zapustibiznes.ru/bg\(2021\)](https://zapustibiznes.ru/bg(2021))
- [www.shrm.org\(2020\)](http://www.shrm.org(2020))
- “COSO”.(2013).- integrirana ramka-model za vatreshen kontrol -[www.minfin.bg\(2021\)](http://www.minfin.bg(2021))

LEGAL ASPECTS OF DISTANCE LEARNING IN THE CONTEXT OF THE COVID-19 PANDEMIC

Igor Kambovski

Faculty of Law, “Goce Delchev” University, Shtip, R. N. Macedonia, igor.kambovski@ugd.edu.mk

Ivica Josifovic

Faculty of Law, “Goce Delchev” University, Shtip, R. N. Macedonia, ivica.josifovik@ugd.edu.mk

Abstract: The pandemic of the COVID-19 virus and its consequences caused very serious changes in the daily behavior of people, but also in all spheres of social life and work. Uncertainty and fear of the unknown virus led to concern, forced social or personal isolation, changing living and working habits and forced adaptation of all work processes to the new conditions. Thanks to digitalization and the use of information technology in the field of education, an attempt was made to mitigate the consequences of the pandemic and social distancing and the concept of distance learning was introduced. Distance education (teaching) includes various learning systems and methods, from communication via e-mail, uploading teaching materials on learning platforms, to lectures that take place entirely on Internet platforms. Thus, the classical forms of teaching were replaced by digital platforms and applications, in all grades, from primary to higher education. Advanced technologies that were already used for educational purposes were forced into operation this time and the pandemic showed that digital teaching is not only a matter of choice, but sometimes also a matter of necessity and necessity. However, every form of education and teaching activities must be normatively regulated, both in terms of form and in terms of material and teaching content. Among other things, teaching in general, and distance teaching in particular, opens up a whole series of copyright dilemmas. Whether and to what extent it is possible to use protected content for educational purposes, especially in an online environment, is one of the key questions? If teaching takes place through certain content exchange platforms and applications, the question arises of the responsibility of the person who manages the platform for possible rights violations. In copyright there is a special form of limitation of the subjective right for the purpose of teaching, and in more recent sources of the law of the European Union a limitation is provided for the use of protected works and objects of protection in digital and cross-border teaching. The subject of the paper is the analysis of distance education and the limitations of subjective copyrights for the needs of education, both in domestic law and in the law of the European Union. Distance education in a digital environment creates new opportunities, but also challenges and risks, both for teachers and students. That is why it is important to have an appropriate legal framework that will specify the terms of use. In any case, when prescribing restrictions, particular care should be taken, because as the right of the individual to access knowledge and education must be taken into account, the interests of the author and the protection of his rights should not be neglected, which sometimes are especially threatened in the digital sphere.

Keywords: Distance Learning, Law, COVID-19 Pandemic

ПРАВНИ АСПЕКТИ НА НАСТАВАТА НА ДАЛЕЧИНА ВО УСЛОВИ НА ПАНДЕМИЈАТА КОВИД-19

Игор Камбовски

Правен факултет, Универзитет „Гоце Делчев“, Штип, Р. С. Македонија,

igor.kambovski@ugd.edu.mk

Ивица Јосифовиќ

Правен факултет, Универзитет „Гоце Делчев“, Штип, Р. С. Македонија, ivica.josifovik@ugd.edu.mk

Апстракт: Пандемијата на вирусот КОВИД 19 и нејзините последици предизвикаа многу сериозни промени во секојдневното однесување на човекот, но и во сите сфери на општественото живеење и работење. Неизвесноста и стравот од непознатиот вирус доведоа до загриженост, принудна општествена или лична изолација, менување на животните и работните навики и принудно прилагодување на сите работни процеси кон новонастанатите услови. Благодарение на дигитализацијата и употребата на информационите технологии во сферата на образованието, беше направен обид да се ублажат последиците од пандемијата и социјалното дистанцирање и беше воведен концептот на учење на далечина. Образованието (наставата) на далечина вклучува различни системи и методи за учење, од комуникација преку е-пошта, поставување наставни материјали на платформи за учење, до предавања кои целосно се одвиваат на интернет платформи.

Така, класичните облици на настава беа заменети со дигитални платформи и апликации, во сите степени, од основното до високото образование. Напредните технологии кои веќе беа користени во образовни цели, овојпат присилно беа ставени во функција и пандемијата покажа дека дигиталната настава не е само прашање на избор, туку понекогаш и прашање на неопходност и нужност. Сепак, секоја форма на образование и наставни активности мораат да бидат нормативно правно уредени, како во поглед на формата, така и во поглед на материјалот и наставните содржини. Меѓу другото, наставата воопшто, а особено наставата на далечина отвора цела низа дилеми за авторските права. Дали и до кој степен е можно да се користат заштитени содржини за наставни цели, особено во онлајн опкружување, е едно од клучните прашања? Доколку наставата се одвива преку одредени платформи и апликации за размена на содржини, се поставува прашањето за одговорноста на лицето кое раководи со платформата за евентуално прекршување на правата. Во авторското право постои посебен облик на ограничување на субјективното право заради наставата, а во понови извори на правото на Европската Унија е предвидено ограничување за користење на заштитени дела и објекти на заштита во дигиталната и прекуграничната настава. Предмет на трудот е анализа на наставата на далечина и ограничувањата на субјективните авторски права за потребите на наставата, како во домашното право, така и во правото на Европската унија. Наставата на далечина во дигитална средина создава нови можности, но и предизвици и ризици, како за наставниците така и за учениците. Затоа е важно да постои соодветна законска рамка која ќе ги прецизира условите за користење. Во секој случај, кога се пропишуваат ограничувања, треба да се биде особено внимателен, бидејќи како што мора да се земе предвид правото на поединецот за пристап до знаење и образование, не треба да се занемаруваат интересите на авторот и заштитата на неговите права, кои понекогаш се особено загрозени во дигиталното опкружување.

Клучни зборови: настава на далечина, право, КОВИД-19 пандемија

1. ВОВЕД

Дигитализацијата и развојот на технологијата неминовно носат промени во сите сфери на животот. Повеќето од овие промени се насочени кон тоа да ни го олеснат извршувањето на секојдневните активности, да комуницираме, да се информираме, да се забавуваме и сè повеќе да стекнуваме нови знаења. Различни неформални модели на образование веќе долго време се нудат во дигитална форма, во форма на онлајн програми и курсеви, особено во областа на изучување странски јазици и компјутерски вештини. Искористувајќи го интернетот, се повеќе образовни институции, покрај редовната настава, нудат и одредени форми на учење на далечина, па дури и мастер и докторски студии. Концептот на учење на далечина ја вклучува секоја форма на образование каде што постои физичка поделба на наставниците и учениците. Овој облик на образование е особено погоден за обука на вработени лица, како и на оние кои сакаат да следат програми кои можеби не им се достапни во нивната земја на живеење. Во вонредни околности, како што беше пандемијата КОВИД-19, учењето на далечина стана доминантна, ако не и единствена, форма на настава. Сепак, учењето на далечина, во онлајн средина, отвора низа правни прашања, дилеми и предизвици, особени во сферата на авторските права. Прво, неопходно е да се истакне дека со овој термин се опфатени различни видови на настава, од едноставна комуникација преку е-пошта и размена на содржини, до користење на различни платформи кои овозможуваат одржување на онлајн предавања и видео-конференции. Во зависност од избраниот модел на настава, зависи и од тоа дали објавената содржина ќе биде достапна само за ограничен број студенти или дали секое заинтересирано лице ќе има пристап. Сето ова може да претставува потенцијално прекршување на авторското право и сродните права. Наставникот кој ја објавува содржината мора да се грижи да ги почитува авторското право и сродните права. Најчесто кај ваквите предавања се објавуваат содржини создадени од наставникот, но исто така се користат и туѓи дела. Доколку се користи одредена онлајн платформа за размена на содржини, може да се постави и прашањето за одговорноста на таа платформа за евентуално прекршување на правата, но и прашањето за нејзините овластувања и можности во справувањето со објавената содржина. Во македонскиот закон за авторското право и сродните права постојат одредени облици на ограничувања на авторските и сродните права за целите на наставата, иако е прашање колку тие се применливи во онлајн опкружувањето (член 52, став 1, точка 4 и 7 од Законот за авторското право и сродните права). Во правото на Европската Унија, Директивата за авторско право и сродни права на единствениот дигитален пазар (преглед на 18.11.2022 г.) предвидува нови форми на ограничување на авторските и сродните права, меѓу другото, заради онлајн наставата, што неминовно ќе влијае на измените во законите кај нас и во нашиот регион, во фазата на хармонизација на правото.

2. УЧЕЊЕ НА ДАЛЕЧИНА И ДИГИТАЛНОТО ОПКРУЖУВАЊЕ

Образованието (наставата) на далечина вклучува различни системи и методи за учење, од комуникација преку е-пошта, поставување наставни материјали на платформи за учење, до предавања кои целосно се одвиваат на онлајн платформи, што неминовно се наметна како единствена опција во поголемиот дел од траењето на КОВИД-19 пандемијата. Постојат неколку форми на е-учење: од технолошки поддржана настава во училиницата, преку настава на далечина, до дистрибутивна настава. Технолошки поддржаната настава во училиницата вклучува интегрирање на дигитални и интернет технологии во класичниот модел на настава во училиница, преку поставување материјали на интернет платформи или други затворени мрежи. Студентите можат да „симнуваат“ содржини или да посетуваат страници до кои професорите им испраќаат линкови. Тоа е секако најчестиот облик на електронска настава денес. Учењето на далечина, кое одамна е познато во Западна Европа и САД, денес незадржливо се шири, благодарение на новите можности што ги нудат дигиталните технологии и интернетот. Најефективната форма на учење, од педагошка гледна точка, е дистрибутивното учење кое го комбинира учењето во живо со електронските форми на учење (Usadel, 2016). Дигитализацијата неминовно влијае и на образовниот сектор. Европската комисија неодамна го објави Акцискиот план за дигитално образование за периодот 2021-2027 година (преглед на 20.11.2022 г.), во кој, меѓу другото, се наведени две стратешки цели. Првата е употребата на дигитални технологии, како што се софтвер, платформи, апликации, за подобрување на образованието, а учењето на далечина, онлајн наставата и секаков вид комбинирани настава се најдобри примери за таква практика. Друг аспект на дигиталното образование се однесува на потребата секој што користи дигитални технологии да биде обучен за нивна употреба, т.е. да биде дигитално писмен. Дигиталното образование е дел од една поширока агенда за дигиталната трансформација која ќе игра клучна улога во модернизацијата на економијата не само во Европската Унија, туку и во останатите земји и региони широм светот. Претходниот Акциски план беше објавен во 2018 година, но пандемијата КОВИД-19 неочекувано ја покренала примената на дигиталните алатки во наставата и го отвори прашањето за нашата подготвеност да се прилагодиме на нови, различни услови на живот, работа и образование.

Во текот на изминатиот период, поточно од април 2019 година до крајот на 2020 година најголем дел од наставата во сите образовни институции, од најниските одделенија во основното образование до предавањата на универзитетите, се одржуваше „онлајн“. Доминантна форма на учење на далечина за задолжителното образование беа „живите онлајн предавања“, но и снимените предавања. Одредени високообразовни институции предвидоа можност наставата да се одвива преку снимени предавања што наставниците ги поставуваат на соодветни платформи. Занемарувајќи го фактот дека ваквата настава се одвива во вонредни околности поради пандемијата КОВИД-19, може да се постави прашањето каков е статусот на тие снимени материјали и какви права има наставникот или институцијата. Од една страна, интересот на наставникот е да има контрола врз содржината што ја создава, чиј автор е тој, а од друга страна, интересот на образовната институција е да има права врз таа содржина како работодавач и организатор на наставниот процес. Всушност, ова прашање би можело да се реши дури и на ниво на работни односи и регулативи, поточно, конфликт меѓу трудовото право и прописите за авторски права. Во нашиот закон за авторското право постои претпоставка дека сите имотни права на авторско дело создадено во работен однос се отстапуваат исклучиво на работодавачот за период од пет години, сметајќи од завршувањето на делото, освен ако нешто друго не е предвидено со договорот или друг акт. По истекот на овој рок, материјалните права му припаѓаат на работникот, со тоа што работодавачот може да побара нивно повторно исклучиво пренесување, доколку му плати на работникот надоместок за секој одделен вид материјално право. Според тоа, претпоставката е побивачка, а нормата е диспозитивна што значи дека прашањето за носителот на правата на дело создадено во работен однос секогаш може поинаку да се уреди со договор за вработување или акт на работодавачот. Можеби позначајно прашање е дали работодавачот може да го принуди наставникот да ги снима предавањата, т.е. да ги дигитализира, како и дали во тој случај воопшто ќе има потреба од ангажирање наставник. Меѓутоа, без разлика на хонорарот, тука се присутни и морални интереси, како што се заштитата на приватноста и прашањето за личниот интегритет на наставникот кој можеби има потреба или интерес неговото предавање повеќе да не се користи во наставата, особено ако е застарено и не го следи развојот на професијата, структурата и науката.

Друга можност е објавување и користење на туѓ материјал, односно содржина врз која други лица имаат авторски права. Во тој случај, важно е дали и под кои услови корисникот може да користи туѓи содржини, дали има контрола врз содржината што ја става на интернет и какви права има посредникот, односно операторот на платформата на која содржината е објавена. Всушност, прашање е дали платформата сноси одговорност доколку се објавува содржина која ги прекршува авторските права. Операторите на платформата генерално предвидуваат строги услови за прикачување на содржини, така што повеќето

наставници ги гледаат авторските права како пречка за дигиталната настава, бидејќи постојано се соочуваат со опасност содржината што ја поставуваат да биде отстранета поради прекршување на авторските права. Во некои случаи, содржината може да се користи со повикување или предупредување за ограничувањата на авторските права, а тоа станува невозможно доколку постои автоматизиран механизам кој ја проверува содржината (Pascault et al. 2020). Од друга страна, операторите генерално внимаваат на условите под кои нивната одговорност за прекршување на авторските права може да се исклучи.

Наставата на далечина во дигитална средина создава нови можности, но и предизвици и ризици, како за наставниците така и за учениците. Затоа е важно да постои соодветна законска рамка која ќе ги прецизира условите за користење.

3. АВТОРСКОТО ПРАВО ВО НАСТАВНИ ЦЕЛИ СПОРЕД ПРАВОТО НА ЕУ

Одредени извори на правото на Европската унија предвидуваат ограничување на авторското право и сродните права за целите на наставата. Директивата 2001/29/ЕЗ за усогласување на одредени аспекти на авторското право и сродните права во информатичкото општество (преглед на 15.11.2022 г.) предвидува факултативно ограничување за целите на наставата и истражувањето. Имено, во чл. 5, став 3 (а), пропишано е дека земјите-членки можат да предвидат исклучоци или ограничувања на правата, конкретно на овластувања за репродукција и овластувања за соопштување на делата на јавноста, во случај на користење што е единствено наменето да послужи како пример во наставата или научното истражување, доколку е наведен изворот, вклучувајќи го и името на авторот, освен во случаи кога тоа е невозможно, а во оној обем кој е неопходен за користење во некомерцијални цели. Исто така, чл. 5, став 3 (д) предвидува буквално цитирање за цели како критика или рецензија, со услов тие да се однесуваат на дело или друг предмет на заштита што веќе е законски ставен на располагање на јавноста, да е наведен изворот, освен ако тоа не е можно, и дека нивната употреба е во согласност со правичната и чесна практика и до степен оправдан со целта што треба да се постигне. Оваа директива го предвидува ограничувањето на целта на наставата како факултативно, што доведе до фактот дека не сите земји го предвиделе тоа во нивните закони. Дополнително, се предвидува единствено ограничување за наставата и истражувањето. Директивата за авторското право и сродните права на единствениот дигитален пазар (преглед на 22.11.2022 г.) изречно предвидува посебно ограничување за целите на дигиталната настава, кое е задолжително. Во делот кој предвидува ограничувања и исклучоци во дигиталната и прекуграничната средина, посебни ограничувања се предвидени за целите на научно истражување, кое е првенствено поврзано со техниката на пребарувањето на текст и податоци, како и користаење на дела и други објекти на заштита во дигиталната и прекугранична настава. Членот 5 од Директивата за авторските права на единствениот дигитален пазар предвидува дека земјите-членки се обврзани да обезбедат исклучок или ограничување на правата со цел да дозволат дигитална употреба на дела и други објекти на заштита исклучиво со цел да се даваат примери во наставата, до степен до кој може да се оправда некомерцијална цел што се постигнува, под услов таквата употреба да се одвива во раммки на надлежноста на образовната институција, во нејзините простории или други објекти или преку безбедна електронска средина до која може да пристапат само ученици или студенти и наставниот кадар на таа образовна институција, и дека е придружено со наведување на изворот, вклучувајќи го и името на авторот, освен ако тоа не се покаже како невозможно.

Ограничувањето предвидено за дигитално и прекугранично образование е детално регулирано, но одредени термини секако може да подлежат на различни толкувања. Прво, користењето на делото е наменето за дигитална употреба исклучиво заради илустрација, поточно давање примери во текот на наставата. Ова значи дека заштитените дела би можеле да се користат во врска со ова ограничување како дел од активностите за настава и учење што се одвиваат во рамки на надлежноста на образовните институции, без разлика дали се работи за настава или испити (Rosati, 2018). Користењето мора да биде под контрола на образовната институција, а бидејќи се работи за дигитална употреба, тогаш не може да се ограничи само на просториите, туку подразбира и различни мрежи или соодветни платформи под контрола на институцијата. Затоа, покрај користењето на работата во училиница или преку разни технички средства и уреди поврзани на интернет, се предвидува и користење преку безбедна, заштитена и затворена електронска средина, до која може да пристапи само ограничена група на лица, наставен кадар и студенти, односно ученици. Може да се постави прашањето како да се дефинира безбедна електронска средина и дали нешто на интернет денес е ослободено или безбедно од можни напади. Веројатно се мисли на платформата од затворен тип и пристап Moodle (види: <https://moodle2.ugd.edu.mk/user/edit.php>, преглед на 22.11.2022 г.), иако во текот на пандемијата КОВИД-19 бевме сведоци на користење на различни платформи за настава, како Google Classroom, Microsoft Teams и Zoom, кои во суштина не се под контрола на образовната институција и за кои може да се постави прашањето дали воопшто претставуваат безбедна средина.

Уште една одредба која може да ја загрози хармонизацијата и правната сигурност се однесува на можноста земјите-членки на ЕУ да обезбедат правичен надоместок на носителите на правата за користењето на нивните дела и други објекти на заштита во дигиталната и прекуграничната настава. Оваа форма на компензација веќе постои за некои форми на ограничувања на авторските права и сродните права, како што е случајот со репродукцијата на дела за приватна употреба. Во некои земји, како што е Франција, веќе се плаќа соодветна такса за користење на дела заштитени со авторски права за наставни цели (Congleton & Young, 2017). Сепак, треба да се земе предвид фактот дека постојат образовни институции со ограничени ресурси на располагање, како и фактот дека станува збор за некомерцијална употреба во наставни цели. Пред усвојувањето на Директивата, имало предлози да се предвиди задолжителен надоместок кој ќе биде доволно флексибилен за да ги земе предвид сите разлики меѓу институциите, како што се големината, изворите на финансирање, вкупните приходи, локацијата и соодветно да се обезбедат различни износи на хонорари и надоместоци (Geiger et al., 2017). Секако, воведувањето на надоместоци не е задолжително, но доколку тоа се предвиди, ограничувањето за наставата практично би се претворило од форма на бесплатно користење во користење на авторските дела во рамки на законска лиценца.

4. ЗАКЛУЧОК

Ограничувањето на авторското право и сродните права во форма на слободно користење за целите на наставата не е резултат на новото време, но современите форми на настава овозможени со развојот на дигиталната технологија, а особено во услови на КОВИД-19 пандемијата, поставија нови предизвици. Секое ограничување на субјективните авторски права има за цел да воспостави правична рамнотежа помеѓу интересите на носителите на правата и интересите на другите членови на заедницата и јавниот општествен интерес. Користењето туѓо дело или друг предмет на заштита е можно само во случаи предвидени со закон, под услов да е во согласност со нормалното користење на делото и да не им наштетува на легитимните интереси на носителот на правото. Со оглед на тоа што образованието на далечина, особено дигиталните облици на образование земаат се поголем замав, потребно е динамично усогласување на нормативното и реалното, односно хармонизирање со изворите на правото на Европската унија, особено со Директивата за авторски и сродни права на единствениот дигитален пазар, која предвидува посебно ограничување на авторските права заради дигитална и прекугранична настава. Предвидено е слободно користење на дела заштитени со авторски права и предмети со соодветна правна заштита заради давање примери во наставата. Условите за користење мора да бидат јасно специфицирани и концизни, на таков начин што ќе остават што е можно помалку простор за различни толкувања. Дигиталната употреба на делото може да биде дозволена само за некомерцијални цели, тоа мора да биде под надлежност и контрола на образовната институција, а само ограничен круг на лица може да имаат пристап до заштитената содржина. На крајот, секое ограничување е исклучок од општото правило, и како што е познато, исклучоците секогаш тесно се толкуваат. Имајќи ја предвид состојбата со образованието и статусот на образовните институции во нашата земја, како и во регионот, сметам дека нема реална можност да се воведат посебен надоместок што би се плаќал за користење на делата во дигиталната настава. Во секој случај, кога се пропишуваат ограничувања, треба да се биде особено внимателен, бидејќи како што мора да се земат предвид интересите на авторот и заштитата на неговите права, кои понекогаш се особено загрози во дигиталната сфера, не треба да се занемарува ниту правото на поединецот за пристап до знаење и образование. Сепак, треба да овозможиме соодветно искористување на авторските дела во дигиталната настава, за авторските права да не станат пречка за образованието, но и да се надеваме дека наставата нема да биде целосно дигитализирана и автоматизирана, по примерот на наставата во услови на пандемијата КОВИД -19, бидејќи не треба да забораваме дека педагошкиот и, пред сè, непосредниот човечки пристап на оној што го пренесува знаењето понекогаш вреди повеќе од самото знаење.

БИБЛИОГРАФИЈА

- Congleton, R., & Yang, S. (2017). „A Comparative Study of Education Exemptions to Copyright in the United States and Europe“, *Athens Journal of Law*, Vol 3, 1
- Geiger, C., Frosio, G., & Bulayenko, O. (2002). „Opinion of the CEIPI on the European Commission’s Proposal to Reform Copyright Limitations and Exceptions in the European Union“, *Centre for International Intellectual Property Studies Research Paper No. 2017-09*, <http://infojustice.org/wp-content/uploads/2017/10/Opinion-of-the-CEIPI-on-the-European-Commissions-Proposal-to-Reform-Copyright-Limitations-and-Exceptions-in-the-European-Union.pdf>, Council Framework Decision
- Pascault, L., Jütte, B. J., La Diega, G. N., & Priora, G. (2019). „Copyright and Remote Teaching in the Time of Coronavirus: A Study of Contractual Terms and Conditions of Selected Online Services“, *European*

- Intellectual Property Review, (Forthcoming), 2020, <https://ssrn.com/abstract=3652183>Judgment of the European Court of Human Rights Romeo Castano v. Belgium. Application No. 8351/17. <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-194618>
- Rosati, E. (2018). “Contractual override and the new exceptions in the Copyright in the Digital Single Market Proposal, - The IPKat (ipkitten.blogspot.com),
- Usadel, P. M. (2018). Copyright law and the access to education and knowledge in the digital age: matching limitations and exceptions in Portugal, Brazil and Mozambique, Maastricht University, 2016, <https://cris.maastrichtuniversity.nl/ws/portalfiles/portal/11960831/c5538.pdf>Judgment of the Court of Justice of the European Union ML. Request for a preliminary ruling from the Hanseatisches Oberlandesgericht in Bremen. Case C-220/18. ECLI:EU:C:2018:589. <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2019/790/oj>, преглед на 18.11.2022 година
- <https://education.ec.europa.eu/focus-topics/digital-education/action-plan>, преглед на 20.11.2022 г.
- Закон за авторското право и сродните права („Службен весник на Република Македонија“ бр. 115/2010; 140/2010; 51/2011; 147/2013; 154/2015 и 27/2016)
- <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A02001L0029-20190606>, преглед на 15.11.2022 г.
- <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32019L0790>, преглед на 22.11.2022 г.
- <https://moodle2.ugd.edu.mk/user/edit.php>, преглед на 22.11.2022 г.

THE BALDRIGE FRAMEWORK AS A STRATEGIC INSTRUMENT IN THE CRITICAL INFRASTRUCTURE PROTECTION (IMPLEMENTATION OF BEHAVIORAL ANALYSIS)

Tiana Kaleeva

Department National and Regional Security, UNWE, Bulgaria, tkaleeva@e-dnrs.org

Abstract: The aim of the following article is to outline the Baldrige framework as a useful instrument in the strategic management process of the critical infrastructure protection, by providing beneficial information regarding the current organizational state and formulate guidelines to the decision-makers in connection to the needed future changes and improvements. The first part of the article outlines the concept, main role, elements, advantages and disadvantages of the strategic framework. The Baldrige consists of seven elements (so-called categories), which are detailly explained in the article:

- *Leadership;*
- *Strategy;*
- *Customers;*
- *Workforce;*
- *Operations;*
- *Measurement, Analysis and Knowledge Management*
- *Results*

They are in alliance to the main goals and core values of the Baldrige framework such as: systems perspective; visionary leadership; valuing the personnel; organizational trainings and knowledge improvement; focus on success; management of innovation; societal contributions and responsibilities; ethics and transparency; value delivering, etc. The second part of the article presents the behavioral analysis as an instrument for improvement of the critical infrastructure protection, along with its role and function. A structural model of behavioral analysis program is presented with its main elements – team of experts; algorithm; eligibility criteria; monitoring and behavioral analysis; notification.

Last but not least, the article presents an example of the application of the Baldrige framework in the assessment process of the hypothetical application of behavioral analysis as an instrument for improvement of the critical infrastructure protection. It analyses the seven categories of the framework in regards to the implementation of program based on behavioral analysis.

Keywords: Baldrige framework, Strategic management, Critical infrastructure, Behavioral analysis systems

1. INTRODUCTION

The critical infrastructure facilities are vital elements of the nowadays' society due to their crucial importance for the normal functioning of the economic, political social and even environmental life of every given country. Their successful protection is a central issue of the process of maintenance and improvement and as such requires significant measures in order to be achieved. The introduction of appropriate strategic instruments could facilitate the accomplishment of stable and secured conditions for normal functioning of the critical infrastructure facilities. As such instrument could be outlined the Baldrige framework which provides an insight about different important for the critical infrastructure criteria and through that influence the decision-making process by providing opportunities for future developments.

2. THE BALDRIGE FRAMEWORK – CONCEPT, ROLE, ELEMENTS, ADVANTAGES AND DISADVANTAGES

The strategic management is a process of evaluating the internal and external environment, planning and implementations activities (incl. creating business models, developing strategies, forming competitive tactics, building appropriate organizational structure, developing management culture, steering the organization through corporate governance, etc.), all aiming the maintenance or improvement of competitive advantage and stability of the future undergoing business processes (Sammuto-Bonnici, T., 2015).

Considering that, the introduction of adequate instrument in the strategic management on organizational level is an important step in the process of successful performance of the strategic plan and execution of the main goals and responsibilities set by the decision-makers.

A beneficial instrument for that matter is the Baldrige framework. It is considered to be a comprehensive instrument for monitoring and assessment of performance and detect existing issues and challenges (ACCA Global website, The Baldrige Performance Excellence Model). It facilitates any given organization to improve its results, both from financial and non-financial point of view, to reach its goals and, most importantly, to become more competitive as a result of aligning of all developed and integrated strategic plans, processes and decisions. Through this framework's implementation could be enhanced the organization's capability and effectiveness, hence improved the organizational sustainability. All that, combined with the strong workforce, delivers an increased value to the customers and stakeholders in general (Tennessee Center for Performance Excellence website, The Baldrige Excellence Framework).

The framework considers the uniqueness of each organization and is not developed in order to put every one of them under a common denominator. It takes into an account the different industries and activities, the variety of strategic processes and challenges, the necessity of diverse competences of the specialists working in every single organization. However, there are seven universal elements, so called categories, for performance of the Baldrige framework which are illustrated on *Graph 1. Categories in the Baldrige framework*. They are essential elements of the framework and are in constant cooperation with one another in order to meet the main aims and conceptual values of the instrument.

Graph 1. Categories in the Baldrige framework

More detailly they are explained as follows:

- **Leadership** – it covers organizational aspects like governance, ethical issues and social responsibilities. In compliance to the framework is the development of core values like visionary leadership and focus on the future;
- **Strategy**– focuses on the strategic directions of the organization, as well as the execution of the different action plans in regards to them. This category could include formulation of prospects for development and management based on facts and innovation;
- **Customers** – examines whether and how the organization is covering the customer's expectations, industry and market requirements, business needs, etc. One of the most important value in the Baldrige framework is the build of satisfaction and positive relations with the customers, or the so-called "customer-driven excellence";
- **Workforce** – outlines the matter in which the organization engages and manages the involved in the working processes individuals, including their qualifications, potential and prospects for aligning them with the main goals of the organization. Crucial here are the opportunities for additional personal learning and valuing the workforce, as well as, the relations with internal and external partners;

- **Operations** – examines the conduction of the main operations regarding the fulfillment of the set strategies and goals of the organization. That could be production or delivery activities, management and marketing processes and last but not least, safety and security actions;
- **Measurement, Analysis and Knowledge Management** – emphasizes on the need of conduction of assessments and analyses of key financial and statistical data, organizational, management or strategic information and through that defines systems perspectives;
- **Results** – focuses on the assessment of the organization's performance and the possible improvements in the key business areas such as financial performance, marketing and advertisement, customer satisfaction, operational efficiency, competitive advantage, leadership and others. It is mainly developed in accordance to focusing on results and creating a value (Hobcraft, P., 2017).

These categories cover different critical issues like: innovation and modernization; digital economy; cybersecurity; resilience and flexibility; hiring highly competent workforce; capitalization; risk management, etc. (National Institute of Standards and Technology website, About the Baldrige Excellence Framework). In that way the categories present the organization with a broaden understanding of these important aspects and through that enable it to focus on the performance results, support the maintenance of goal-oriented perspective for the organization and promote the goal-based diagnosis, grounded on profile of performance-oriented strengths and opportunities for future improvement (Hobcraft, P., 2017).

Moreover, the Baldrige framework is based on specific core values and concepts such as: systems perspective; visionary leadership; valuing the personnel; organizational trainings and knowledge improvement; focus on success; management of innovation; societal contributions and responsibilities; ethics and transparency; value delivering, etc. (National Institute of Standards and Technology, Baldrige Performance Excellence Program).

The Baldrige framework has numerous advantages like simplicity and low cost for conduction. It is also applicable for every kind of organization, both private and public companies, no matter the size and type of business operations. The performance of the framework enables to be identified strengths and opportunities for future improvements, facilitates the allocation of resources and improves the communication, productivity and efficiency in the organization. One of the most beneficial aspects of the Baldrige is its comprehensiveness and overall inside view over all processes in an organization through aligning the framework's categories. In combination with other strategic management instruments, it could provide a wide-perspective solution for the fulfillment and assessment of the organization's goals.

However, a couple of drawbacks could also be stated. The lack of universal steps for implementation and conduction of the framework could be considered as both negative and positive aspect. From the one side is the opportunity to apply it in accordance to the organization's interests and abilities. On the other side is the lack of universal guidelines to set the tone how to use Baldrige framework most adequately. Another disadvantage is what for many is considered as an inconvenience – the long-term process which includes learning and improvement, requiring a serious dedication and commitment from the leaders and all involved in the process individuals.

3. THE BEHAVIORAL ANALYSIS INSTRUMENT IN THE PROTECTION OF THE CRITICAL INFRASTRUCTURE

The critical infrastructure could be presented as an element, system or parts of it, situated in a particular country, which is of essential importance for preserving its vital public functions and the safety, security, health, economic or social welfare of all citizens. In case of its destruction or impairment, serious negative consequences could arise as a result of its inability to maintain its normal functioning. The protection of the national critical infrastructure is a matter of a strategic importance for ensuring the national security of the country in its entirety (Gechkova, T., 2021). The critical infrastructure is exposed to numerous risks for its safety and thus threatening its normal and effective maintenance. Various examples of that could be given – terrorist attacks, illegal actions, natural hazards, unexpected malfunctions of assets, withdrawal of customers, loss of personnel, etc. In the recent years cybersecurity threats are becoming more and more popular – from cybercrimes to theft of personal data. The energy sector, along with the transport, telecommunication, critical manufacturing industries and public services sectors are most vulnerable to cyber-attacks (Allianz website, Cyber Attacks on Critical Infrastructure).

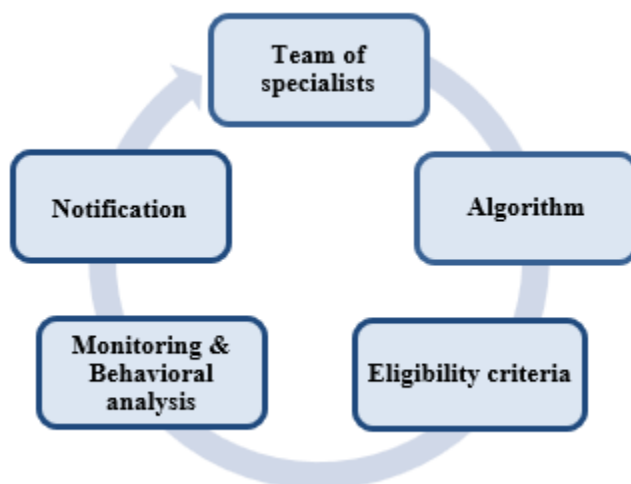
Considering all that, the development and implementation of innovative methods for protection should be performed in accordance to the new and more sophisticated threats that arise. The behavioral analysis is an example of proactive and modern instrument to facilitate the critical infrastructure protection. It is based on analyzing external behavioral traits in order to detect hostile or suspicious person. It could be applied by law enforcers for interrogation, search for evidence and clues, detection of aggression and others (Harvey, M., 2018).

Behavioral analysis is particularly beneficial for organizations and facilities with a significant number of individuals in its territories like airports, harbors, transportation stations, undergrounds, cultural venues, educational and

healthcare institutions, telecommunication structures and others. The timely detection of suspicious or aggressive individuals is of significant importance in the preservation of security of the critical infrastructure facilities. That could be achieved through behavioral analysis based on checklist and reference list of hostile traits (Navarro, J., 2014).

Behavior analysis could be applied through programs based on it. In general, they have a certain basic structure (presented on *Graph 2. Structure of the Behavioral Analysis Program*). The starting point is the appointment of teams of specialists in the field (IT experts, employees with experience in the behavioral analysis, specialists in the field of security) who carry out various activities in order to formulate the main structure and elements of the program. After that, an algorithm is developed in accordance to which the program is going to operate (for example, 30 suspicious behavioral traits which the algorithm should observe and detect. Once that stage is complete, the program is implemented and then it starts to monitor the individuals in its territory. Eligibility criteria should also be defined and taken into an account during the surveillance process. That could be 10 of those 30 suspicious traits that a person is permitted to express but for 10 and more the program should notify the security officers. The suspicious individuals are to be separated and subjected to additional checks and interrogation by the security specialists.

Graph 2. Structure of the Behavioral Analysis Program

4. EXAMPLE OF APPLYING BALDRIGE FRAMEWORK

(Assessment of Behavioral Analysis in the Critical Infrastructure Protection)

This part of the article presents a hypothetical example of the application of the Baldrige framework in the assessment process of the application of behavioral analysis as an instrument for improvement of the critical infrastructure protection. The example follows the behavioral analysis program as a hypothetically implemented instrument for critical infrastructure protection and arising from which an analysis is made based on Baldrige framework considering the seven previously explained categories. The information regarding the example is presented as follows:

Example

Type of organization: Critical infrastructure “Z” with a significant number of customers and personnel in its territory;

Issue: Potential threats for the security of “Z” due to difficulty in maintaining high level of safety considering the constant presence of substantial number of individuals and the necessity for timely and adequately detecting criminal or hostile persons;

Instrument to be analyzed: Behavioral analysis program;

Method used: Baldrige framework;

Examined area: Assessment based on the seven categories of the Baldrige framework.

Performance of the Baldrige framework

For the purposes of the article and the given hypothetical example, the seven categories of the Baldrige framework are presented from the point of view of the critical infrastructure “Z” and are analyzing the application of the behavioral analysis program:

Leadership

Behavioral analysis program is undoubtedly an innovative and relatively new instrument. Its implementation requires a significant managerial and proactive attitude, including preparations needed for applying it. Without appropriate visionary leadership that not only would not be possible to be achieved, but it would not even be considered as an opportunity. A certain level of dedication and risk is to be undertaken in order to develop and implement such instrument and take a maximum advantage of it. Moral and ethical issues should also be considered before and during its application.

Strategy

Once the vision for implementation of behavioral analysis program is created and the decision is made, an effective and efficient strategy needs to be formulated, including plan for implementation, subsidizing the process of development and subsequent expenses, required trainings for personnel, expected results, hypothetical problems and others.

Customers

The customers of “Z” are looking not only for goods and services of high quality but also for a custom-friendly attitude, social responsibility, safety and security, and all of that provided at an affordable price. The application of behavioral analysis should have a positive effect over the provided goods or services to the final consumers. If that is not achieved, a certain prioritization should be made. When it comes to critical infrastructure, which is the case of “Z”, high level of security is extremely important in order to keep the customers satisfied, attract new clients, and in this way improve the reputation of the organization.

Workforce

This is a category with a significant effect over the process of introducing and maintaining behavioral analysis program. While most certainly qualified and highly competent experts are needed, constant improvement and additional learning is also required. If the workforce is not able or eager to achieve the desired results in this process, then the conduction of behavioral analysis might not be possible.

Operations

As already explained, the implementation of new instrument requires the execution of numerous operations. This could even become a constant process, undergoing through different activities. Behind those operations stands formulated strategy and personnel, consistent of competent specialists. The process should be monitored during and after its fulfilment in order an adequate assessment to be made and subsequent actions taken.

Measurement, Analysis and Knowledge Management

This is a crucial category in the framework because it provides insights of the effect of the implemented behavioral analysis program and through that sets the tone for future proceedings, developments, adjustments or withdrawals. It must be performed dutifully and regularly in order to prevent arising issues and manage to react adequately towards different challenges in advance.

Results

Final element of the Baldrige framework which could turn into a starting point of another process depending on the results. This category provides the decision-makers and the stakeholder with an information about the outcomes of the performed framework, and in this way enables them to make conclusions, formulate future plan and tactics and conduct their leadership in the most suitable and appropriate way according to that.

5. CONCLUSION

The Baldrige framework is a useful instrument for testing the idea of potential enhancement in different business aspects, including the safety and security of a given organization. It could be beneficial in assessing whether a particular instrument (in this case behavioral analysis program) is successfully applied in the protection process of the critical infrastructure and formulating guidance for the decision-makers, concentrating on the future strategic improvements. That is why the Baldrige framework is recommended in this article as a suitable instrument for analyzing and evaluating the behavioral analysis programs as an innovative security mechanism for critical infrastructure protection.

AKNOWLEDGEMENT

This report is part of the university project *“Improvement of the critical infrastructure security through the implementation of behavioral analysis”*, subsidized by the science and research fund of the **University of National and World Economy**.

REFERENCES

- ACCA Global website, The Baldrige Performance Excellence Model [Online]. Available at: <https://www.accaglobal.com/pk/en/student/exam-support-resources/professional-exams-study-resources/strategic-business-leader/technical-articles/baldrige.html> (Accessed: 02 November 2022)
- Allianz Global Corporate & Specialty website, Cyber Attacks on Critical Infrastructure [Online]. Available at: <https://www.agcs.allianz.com/news-and-insights/expert-risk-articles/cyber-attacks-on-critical-infrastructure.html> (Accessed: 05 November 2022)
- Gechkova, T. (2021). Security Of Marine Critical Infrastructure. KNOWLEDGE - International Journal, 49(5), 945–949. [Online]. Available at: <https://ikm.mk/ojs/index.php/kij/article/view/4507/4502> (Accessed: 5 November 2022)
- Harvey, M. (2018). Body Language, pp. 10, 19, 31 84, 140
- Hobcraft, P. (2017). The Baldrige Excellence Framework: in Pursuit of Excellence [Online]. Available at: <https://blog.hypeinnovation.com/the-baldrige-framework-in-pursuit-of-excellence> (Accessed: 30 October 2022)
- National Institute of Standards and Technology website, United States Department of Commerce (2020). About the Baldrige Excellence Framework [Online]. Available at: <https://www.nist.gov/baldrige/about-baldrige-excellence-framework#:~:text=Baldrige%20is%20a%20nonprescriptive%20framework,results%2C%20and%20become%20more%20competitive>. (Accessed: 02 November 2022)
- National Institute of Standards and Technology, United States Department of Commerce (2019). Baldrige Performance Excellence Program [Online]. Available at: <https://www.baldrigeinstitute.org/HigherLogic/System/DownloadDocumentFile.ashx?DocumentFileKey=d5d61b6e-f70f-1d43-aef4-d98a2832a4a6&forceDialog=0> (Accessed: 02 November 2022)
- Navarro, J. (2014). Dangerous Personalities: An FBI Profiler Shows you How to Identify and Protect Yourself from Harmful People, pp. 50-62
- Sammuto-Bonnici, T. (2015). Strategic Management [Online]. Available at: https://www.researchgate.net/publication/272352897_Strategic_Management (Accessed: 30 October 2022)
- Tennessee Center for Performance Excellence website, The Baldrige Excellence Framework [Online]. Available at: <https://www.tncpe.org/about/about-the-framework> (Accessed: 30 October 2022)

PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF ADDITIONAL PROFESSIONAL EDUCATION OF CIVIL SERVANTS IN BULGARIA

Kalin Boyanov

Department of Public Administration, UNWE, Sofia, Bulgaria, kalin.boyanov@unwe.bg

Abstract: Achieving the strategic goals of social development in Bulgaria, as well as solving the pressing social and economic problems of the state, is possible provided that the effective work of public bodies is ensured. The professional development of civil servants in the civil service in many ways leads to high level of efficiency of their activity.

In turn, their professional development is ensured mainly by the functioning of their additional vocational education system. The existing system at the moment practically does not fully improve the level of professionalism of civil servants and the efficiency of their professional activities in accordance with the requirements of society and time. It is not an exaggeration to say that the level of professionalism of a significant part of civil servants in Bulgaria is not high enough. In this regard, one of the key aspects of improving the quality of the public services provided is the improvement of the professionalism of the employees of the public bodies. The need for successful solutions to this problem urgently requires a study of the role of additional professional education in the professional development of civil servants.

Currently, insufficient scientific understanding of the role and its place in the professional development of civil servants is a serious obstacle to the scientific justification of the orientation, content, educational results and principles of building additional professional programs. As a result, the opportunities for additional professional education in the formation of civil servants as professionals are not fully realized. At the same time, scientific research is complicated by the lack of generally accepted professional standards in this field and uniform approaches to understanding the civil servant as a professional.

The purpose of this article is to examine the state and problems facing the additional professional education of civil servants in Bulgaria and to point out the prospects for its development. In order to achieve the goal, good practices from selected countries of the European Union have been studied. Empirical research done in Bulgaria on the issue in question is also summarized. From a theoretical point of view, the systemic approach to the analysis of additional professional education has been adopted, presenting it as a social system whose structural elements actively interact with each other..

Keywords: additional professional education, civil servants, educational programs, prospects, Bulgaria.

ПЕРСПЕКТИВИ ЗА РАЗВИТИЕ НА ДОПЪЛНИТЕЛНО ПРОФЕСИОНАЛНО ОБРАЗОВАНИЕ НА ДЪРЖАВНИТЕ СЛУЖИТЕЛИ В БЪЛГАРИЯ

Калин Боянов

Катедра „Публична администрация“, УНСС-гр.София, България, kalin.boyanov@unwe.bg

Резюме: Постигането на стратегическите цели на социалното развитие в България, както и решаването на належащите социални и икономически проблеми на държавата, е възможно при условие, че се осигури ефективната работа на публичните органи.. Професионалното развитие на държавните служители на държавна служба в много отношения води до високо ниво на ефективност на тяхната дейност.

От своя страна професионалното им развитие се осигурява главно от функционирането на тяхната допълнителна система за професионално образование. Съществуващата система в момента на практика не подобрява напълно нивото на професионализъм на държавните служители и ефективността на техните професионални дейности в съответствие с изискванията на обществото и времето. Не е пресилено да се каже че нивото на професионализъм на значителна част от държавните служители в България не е достатъчно високо. В тази връзка един от ключовите аспекти на повишаване качеството на предоставяните публични услуги е подобряването на професионализма на служителите на публичните органи. Необходимостта от успешни решения на този проблем спешно изисква проучване на ролята на допълнителното професионално образование в професионалното развитие на държавните служители.

Понастоящем недостатъчното научно разбиране за ролята и мястото му в професионалното развитие на държавните служители е сериозна пречка пред научната обосновка на ориентацията, съдържанието, образователните резултати и принципите на изграждане на допълнителни професионални програми. В

резултат на това не се осъзнават напълно възможностите за допълнително професионално образование при формирането на държавните служители като професионалисти. В същото време научното изследване се усложнява от липсата на общоприети професионални стандарти в тази област и единни подходи за разбиране на държавния служител като професионалист.

Настоящата статия има за цел като разгледа състоянието и проблемите пред допълнителното професионално образование на държавните служители в България да посочи перспективите пред неговото развитие. С оглед постигането на целта са проучени добри практики от избрани държави от Европейския съюз. Обобщени са и емпирични изследвания направени в България по въпросната проблематика. От теоретична гледна точка е възприет системния подход за анализ на допълнителното професионално образование, представяйки го като социална система, чийто структурни елементи активно си взаимодействат.

Ключови думи: допълнително професионално образование, държавни служители, образователни програми, перспективи, България

1. ВЪВЕДЕНИЕ

Ефективността на обществената услуга зависи пряко от качеството на нейния персонал. В това отношение е от съществено значение допълнителното професионално образование на държавните служители като фактор за тяхното професионално развитие. В Стратегията за модернизация на администрацията 2014 – 2020 се извеждат стратегически приоритети за по-нататъшното професионално израстване на българската администрация. Много от тях са актуални и за следващите години. Въпреки големия напредък се наблюдават немалко проблеми и слабости в работата на служителите. Недостатъчни са познанията и уменията за разработването на добри стратегии и планове за развитието на ключови сфери на обществения живот, както и в разработването на програми за тяхното изпълнение. Изготвянето на публичните политики особено в условията на криза е необходимо да бъде на по-високо ниво. Значително по-добре трябва да се моделират проектите на електронното управление, с цел да се постигне висока ефективност от изграждащите се информационни системи.

Въз основа на резултатите от проведени изследвания в България, както и на теоретичен материал, ще се направят изводи и ще се определят насоките за подобряване на допълнителното професионално образование на държавните служители.

2. СИСТЕМЕН ПОДХОД КЪМ ИЗУЧАВАНЕТО НА ДОПЪЛНИТЕЛНОТО ПРОФЕСИОНАЛНО ОБРАЗОВАНИЕ НА ДЪРЖАВНИТЕ СЛУЖИТЕЛИ В БЪЛГАРИЯ

Трансформацията на социално-икономическите и политическите условия на обществения живот оказва влияние върху всички съществуващи социални процеси и явления, включително търсенето на най-ефективните изследователски подходи за разбиране на професионалното развитие на държавните служители. Един от възможните начини, в изучаването на сложни и динамично променящи се условия е системния подход, чрез който социалните явления и процеси могат да бъдат изучавани достатъчно пълно и обективно. В контекста на настоящата разработка по-конкретно интерес представлява структурният и функционалният подход към изучаването на социалните явления и процеси, в който са описани функционалните възможности на социалните структури, както и структурната реализация на определени функции на социалната система (Вебер, М. 1996)..

Основателите на структурния функционализъм са Т. Парсънс и Р. Мъртън (Волков, В.А., Чириков, Е.П. 2011), които изучават обществото като развиваща се система, всички елементи от която, функциониращи по един или друг начин и са в тясно сътрудничество помежду си. Парсънс дефинира същността на социалната система, като стабилно взаимодействие в определена среда на две или повече социални фигури (Газиева, И. 2007). Всеки човек е елемент от социалната система. Според Парсънс социалната система е набор от взаимодействия, наличието на които определя появата на общи правила за поведение в определени ситуации, чрез които се задоволяват потребностите на индивида. Става дума за установяване на роли и свързване на предмети за постигане на конкретни цели. Тази социална система е в баланс и е насочена към поддържането му. В рамките на темата допълнителното професионално образование може да се разгледа като социална система, в която на първо място си взаимодействат държавните служители. Те и другите участници в образователния процес си взаимодействат с общата цел за постигане на професионално развитие.

По отношение на обществото функцията за постигане на цели се изпълнява от политиката чрез желанието да се постигнат целите на социалното развитие и да се активират ресурси и агенти за това (Гришковец, А. 2001). Същността на структурно-функционалния подход се състои в желанието да се идентифицират елементи на социално взаимодействие в различни обекти или явления, както и да се определят функции

изпълнявана в цялостната система на взаимодействие от всеки от нейните елементи, т.е ролята на определена социална институция, общност или процес. Допълнително професионално образование може да се дефинира като образование, насочено към непрекъснато професионално развитие на държавните служители (Зырянова, Е. 2003). Гарантирането на професионализма на държавните служители включва овладяване на професионалните компетенции преди началото на професионалната дейност и навсякъде, което осигурява необходимото ниво на съответствие с професионалните изисквания.

Професионализмът на държавните служители може да се определи като най-високото ниво на знания, умения, лични качества в професионалната дейност на държавните служители, насочени към изпълнението на правомощията на държавните органи, при вземането на решения за държавни управленски задачи. (Parsons, T. 1951) Основният критерий за развитие на професионализъм, както и условие за успешна професионална дейност на държавен служител е високото ниво на професионалната му компетентност (Ангеловски, А. 2010) което започва да се формира преди началото на реализацията на професионалната дейност и продължава през цялата ѝ продължителност.

Професионалната компетентност е съвкупност от потенциално присъщи качества, съчетани с професионалните знания, умения, навици и опит, необходими за изпълнението на длъжността.(Александров, В. 2011).

В разгледани от автора три избрани добри практики – Европейска служба за подбор на персонал (за ЕС институции), Ирландия и Естония подборът на държавни служители се извършва на основата на компетентностна рамка, като методите са съобразени с отделните компетентности в рамката. И в трите описани случая се използват тестове за общи когнитивни способности: психометрични тестове за словесно-логическо и математико-логическо мислене, тъй като тези способности са в основата на възможността, както индивидът да проявява дадена компетентност, така и да учи и да се развива (а със себе си и организацията). Тестовите за нагласи от своя страна са в основата на предвиждането дали даден човек има способността за вярна преценка (тълкуване) на ситуацията, но и склонност (и желание) да проявява поведения, които съответстват на организационните цели. При направеното сравнение между четирите изследвани практики се забелязва, че България изостава по отношение на включването на компетентности, свързани със самоусъвършенстването, стремежът към самоактуализация и себеразвитие на служителите, което е особено важно по отношение на висшите държавни служители, които са най-пряко свързани със стратегическото управление на администрацията.

Резултатите от изследване, направено сред 20 държавни служители, като 5 от тях са висши държавни служители (Дончева, Д. 2020) потвърждават, факта че компетентностите и компетентностните рамки за служителите в българската държавна администрация се нуждаят от актуализиране и допълване с измерими компоненти отразяващи необходимите знания, умения, ценности за изпълнение на длъжностите. Рамката за висшите държавни служители следва да съдържа най-много компоненти, а ангажираността с ценностите на държавната служба и стремежът към себерактуализация следва да са основата при конструирането на рамките за всички категории служители. Последното е необходимо и с оглед необходимостта от проактивност в дейността на администрацията и въвеждането на принципи за рефлексия и иновативност, както при разрешаването на различни проблеми, така и при прогнозиране на различните варианти на бъдеще. Към момента не се осъществява управление на компетентностите като елемент от необходимото стратегическото развитие на администрацията.

Друго изследване направено по-рано сред държавни служители в България (Професионално обединение на държавните служители в България 2009) поставените на първите шест места желани области за повишаване на квалификацията се отнасят до новостите (24.8%), добрите практики (11.1%) и практическата подготовка в конкретната област (9.8%), което означава специализирани обучения за различни групи в зависимост от спецификата на работните задачи и профила на администрацията. Приоритет от същия порядък са чуждоезиковите курсове (19.2%), юридическите познания(14.3%) и компютърните умения (8.6%). Резултатите също така показват необходимост от допълнителна квалификация в компетентността свързана с ЕС и закономерно на по-предно място излиза недооценяваната компетентност при работа с потребители.

На основата на изследванията, както и на участията на автора в дискусии на форуми и кръгли маси с експерти по разглежданата тематика могат да бъдат установени следните основни проблеми:

- Недостатъчен механизъм за избор на образователни организации за изпълнение по допълнителни професионални програми, за обучение. В България най-вече Института по публична администрация към Министерския съвет се занимава с това;
- Не винаги има висок интерес от страна на държавните служители към разработването на програми за допълнително професионално образование. Това е така, защото, от една страна, резултатите от него често не засягат кариерното развитие или материалното положение, от друга страна, обучението не винаги се

счита, за привлекателен фактор в професионалното и личностното развитие, тъй като не винаги отговаря на техните нужди;

- Лошо качество на обучението: допълнителните професионални програми, предлагани от образователните организации, не са достатъчно насочени към конкретните практически задачи на публичните органи и на самите държавни служители;

- Недостатъчно участие на практикуващите специалисти в системата на допълнително професионално образование.

- Липсата на ефективност при използването на различни образователни технологии

Решаването на посочените проблеми е възможно с компетентното усъвършенстване на системата за допълнително професионално образование, което е целесъобразно да се вземат предвид особеностите на обучението на държавните служители, свързани с професионалната им дейност в органите на държавната власт.

Основните принципи, на които трябва да се основава подобряването на допълнителното професионално образование на държавните служители, могат да бъдат:

- Отвореност на системата за допълнително професионално образование към външната среда, включително за органите на държавната власт. Този принцип предполага както наличието на образователни услуги в областта на публичната държавна служба, така и чувствителността към нуждите на държавните служители при разработването и изпълнението на образователни програми;

- Индивидуализиране на образователните траектории за държавните служители. Този принцип означава използването на по-широк спектър от допълнителни професионални програми, модули, учебни материали и диференциацията на прилагането на образователни методи и технологии.

- Гъвкавост на системата за допълнително професионално образование. Този принцип предполага собствеността на системата да бъде адаптивна към променящите се социално-икономически условия, нуждите на държавната служба, както и съвременните световни образователни тенденции.

Процесите на глобализация, скоростта на социалните промени, научните открития изискват непрекъснато обновяване на допълнителното професионално образование на държавните служители. При реализиране на направления за усъвършенстване на системата е целесъобразно да има оптималната комбинация от иновативни подходи и методи и запазване на най-ефективните оперативни практики. В тази връзка подобряването на системата на допълнително професионално образование следва да бъде насочено към основните елементи на функционирането на системата: организационен, юридически, кадрови, образователно-програмни, методологически, финансови и икономически, логистична и техническа. Образователният и програмният елемент е в основата на системата, което създава смислено запълване на образователния процес.

Подобряването на образователните програми, следва да се извършва на базата на следните принципи:

- Систематичност;
- Специфичност;
- Приложна ориентация.

3. НАСОКИ ЗА ПОДОБРЯВАНЕ НА ДОПЪЛНИТЕЛНОТО ПРОФЕСИОНАЛНО ОБРАЗОВАНИЕ НА ДЪРЖАВНИТЕ СЛУЖИТЕЛИ В БЪЛГАРИЯ

Като цяло могат да бъдат определени следните области на подобряване на допълнителното професионално образование на държавните служители.

Първата насока е да се увеличи дейността на държавата. Важно условие е подобряването на законодателната рамка, уреждаща организацията. Съществен аспект е необходимостта от оптимизиране на механизмите за финансова подкрепа за изпълнението на програми за професионално развитие, механизмите за конкурентен подбор и разпределението на финансовите ресурси в системата за допълнително професионално образование на държавните служители. Следва значително да се увеличи степента на взаимодействие между публичните органи, образователните институции и самите държавни служители относно организирането на допълнителни образователни програми.

Втората насока е подобряване на основните елементи на системата – повишаване на ефективността на образователната политика на образователните организации, изпълняващи програми за допълнително професионално образование.

Най-важните аспекти са: Формиране на съдържанието на образователните програми, използване на ефективни образователни методи и технологии, както и взаимодействие с държавните органи на всички

етапи на формиране и реализиране на индивидуалния план за развитие на държавния служител, както и при реализиране на всяка конкретна допълнителна професионална програма.

Третата посока е хуманизацията на допълнителното професионално образование на държавните служители. Това е въпрос на формиране на балансиран програми със съдържание, насочено към придобиване на необходимите професионални знания и развитие на граждански и морални качества на личността на държавния служител.

Основните препоръки за подобряване на ефективността могат да бъдат:

- Създаване на система за наблюдение на професионалното развитие на държавните служители, включително мониторинг на качеството и оценка на търсенето на образователни програми за държавните служители, като се вземат предвид изискванията на обществото и времето;
- Разработване на методика за интегрирана оценка на ефективността на обучението по програми за допълнително професионално образование;
- Разработване на методика за определяне на потребностите на държавните служители от обучение;
- Разработване на методи и форми на мониторинг;
- Индивидуални планове за професионално развитие на държавните служители;
- Мониторинг на образователните организации, които извършват професионална преквалификация с цел те, да бъдат приведени в съответствие с изискванията на времето и изискванията на обществото;
- Развитие на системата за диагностика на професионалните компетенции и нивото на професионално развитие;
- По-чести анализи на потребностите от обучение, тъй като в България те се правят доста рядко;
- Развитие на формите на взаимодействие между образователните организации и държавните органи по въпроси на професионалното развитие на персонала на държавна служба;
- Провеждане на семинари, кръгли маси, конференции с ръководители (специалисти) на държавни органи и представители на организации с цел координиране на съвместни дейности;
- Създаване на мрежа от образователни организации в България, за изпълнение на образователни програми за допълнително професионално образование на държавните служители с цел натрупване и обмен на най-успешния опит;
- Увеличаване на развитието на електронното обучение, широко прилагане на съвременните средства за обучение (мултимедийни презентации, видео конференции и др.);

4. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Според резултатите от изследванията, като цяло, държавните служители отбелязват положителния ефект от преминаването на допълнителни професионални програми. В същото време те посочват разликите между желания и действителния принос на допълнителното професионално образование за тяхното прилагане. Например, компетентците, създадени от служителите, са напълно в съответствие с техните професионални очаквания, но не отговарят на очакванията за кариера.

Основните насоки за подобряване на допълнителното професионално образование на държавните служители като фактор за тяхното професионално развитие са: Формиране на система за мониторинг на професионално развитие, включително мониторинг на качеството и оценка на търсенето на образователни програми за държавни служители, съобразени с изискванията на обществото и времето; развитие на системата за диагностика на професионалната компетентност и нивото на професионално развитие ; подобряване на системата за планиране на професионалното развитие на персонала на държавните органи; развитие на форми на взаимодействие между образователните организации и органите на държавната власт по въпроси на професионалното развитие на персонала на държавна служба; подобряване на образователните програми, както и методи, технологии и форми на обучение на държавните служители.

ЛИТЕРАТУРА

- Ангеловский, А.А. (2010). Анализ понятий профессия, профессиональное сознание, профессиональная деятельность, профессионализм // А.А. Ангеловский//Известия Самарского научного центра Российской академии наук, т.12. – ЮУГУ, - №5(2). - С.306-314.
- Александров, В.Б. (2011). Профессионализм государственного служащего: основные измерения // Научные труды Северо-Западной академии государственной службы, Том 2 - №3 (4) - С. 32.
- Борисов, Б. (2019). Административен капацитет на държавната администрация в България. Институт по публична администрация, София.
- Вебер, М. (1994). Основные понятия стратификации // Социологические исследования, – № 5 – С. 155.

- Волков, В.А., & Чириков, Е.П. (2011). Профессия и профессионализм как предмет отечественных и зарубежных исследований / В.А. Волков // Научные труды Северо-Западной академии государственной службы. Т. 2. Вып. Государственная власть и местное самоуправление в России: история и современность. – СПб.: Изд-во СЗАГС, – С. 32-42.
- Газиева, И.А. (2007). Система профессиональной подготовки и развития кадров во сфере государственного и муниципального управления: зарубежный и отечественный опыт // Высшая школа: вопросы модернизации: Монографический сборник научных статей / Национальный институт «Высшая школа управления», Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, — С.138.
- Гришкoveц, А. А. (2001). Проблемы реформы государственной службы в Российской Федерации // Государство и право. – М.: Наука, № 12. – С. 53 – 62.
- Зырянова, Е. В. (2003). Профессиональная культура госслужащего // Государственная служба: кадры, организация, управление: сб. статей / М.: РАГС, - с. 54.
- Дончева, Д. (2020). Подборът на служители като елемент на стратегическото управление на държавната администрация, Автореферат на дисертация.
- Parsons, T. (1951). The Social System. – N.Y.: Free Press.
- Valentini, A. (2018). DCDS: Context analysis report. DCDS Project. Извлечено от http://www.dcds-project.eu/wp-content/uploads/2020/02/D4_Context-AnalysisReport.pdf
- Стефанов, Й. (2017). Устойчиви ИТ системи подпомагат изграждането на съвременна митническа администрация, <http://cio.bg/8395/>
- Професионално обединение на държавните служители в България (2009) Анализ на потребностите от обучение на служителите в държавната администрация. TNA_PO DS-analiz.pdf
- Институт по публична администрация (2022) Барометър на ангажираността – Четвърто национално проучване на нагласите на служителите в държавната администрация, <http://www.ipa.government.bg/>

IMPROVING HIGHER EDUCATION QUALITY THROUGH ACCREDITATION – CURRENT SITUATION AND FUTURE PROSPECTS

Stela Baltova

International Business School, Botevgrad, Bulgaria, sbaltova@ibsedu.bg

Lalka Borisova

International Business School, Botevgrad, Bulgaria, lborisova@ibsedu.bg

Abstract: Quality in various fields is achieved through a chain reaction of improvements, a new philosophy of thinking that becomes a new lifestyle. In higher education, quality means competitiveness to meet students' and society's needs and expectations. The development of information technologies and the rapidly changing and open labour market modified the role and functions of higher education. Today, it focuses on learning and teaching quality assurance, learning environment quality and relevance to research and innovation. In this turbulent and rapidly changing environment, all aspects of higher education quality must be taken into account. The training of high-quality specialists with the competences to deal with the challenges of the dynamic environment is necessary both to achieve economic growth and to provide a resource for attracting investors who could develop high added-value industries and services. However, these new trends over the last 30 years are not the only causes for the growing demand for a better quality of the education provided by the higher education institutions in the former socialist countries, some of which do not have coherent quality management systems. The functions of higher education are not limited to teaching and research. Quality in science, however, is essential when it comes to attracting young scientists, for whom many scientific organizations around the world very often compete. The purpose of the paper is to outline the above issues and to evaluate critically the external institutional accreditation as a tool for improving the quality of higher education and student learning, the efficiency of higher schools and the relations between higher schools and businesses. In this regard, the study focuses on the characteristics of the processes involved in a system of external accreditation in an opened, market economy of a former socialist country which is now a member of the European Union. The first section of the paper clarifies the concept of "quality" in higher education in the context of national and European legislation. The second section clarifies the need to establish a body for accreditation of the activities of higher education institutions and stakeholders in Bulgaria. Internal quality assessment characteristics were taken as a background to define the characteristics of external quality assessment system as a tool to ensure the compliance of the activities of higher education institutions with certain rules that aim to guarantee the quality of the educational process. The final section describes the prospects for development of the accreditation of higher education and sets directions for further research.

Keywords: Higher education, Quality, Accreditation, Competences, Stakeholders, Institutional Evaluation, Quality assurance, Academic autonomy

Quality is not only free, it is an honest-to-everything profit maker
Philip Crosby

1. INTRODUCTION

Currently, higher education worldwide is developing in an extremely dynamic environment affected by the new digital technologies and transition to green economy, which require new competencies and skills. Higher education institutions face challenges that impact not only their functions but also their own institutional identity. On the other hand, like many other products and services, education is expected to become more customized ((Johnson et al., 2016).

Since the early 1990s, former socialist countries in Europe have been in transition from planned to free-market economy and from a model of compulsory uniform higher education to a model of academic autonomy (Slavova, Andreeva & Dimitrova, 2019). In the early 1990s, Bulgaria also initiated a comprehensive reform of its higher education system. Each higher education institution was allowed to create and implement its own internal quality management system in line with its own quality assurance policy in order to promote a quality culture that takes into account the interests of and involves all quality assurance stakeholders at all levels and functions of the higher school. At this stage of development, it seems that the lack of a uniform quality management model has led to the waste of many efforts that were not always correctly and successfully aimed at improving the quality of higher education. The processes of accreditation not only in the European Education Area but worldwide are among the most widely used mechanisms for quality assurance in higher education (Stensaker, 2011), (Acevedo-De-los-Ríos & Rondinel-Oviedo, 2021), (Shah, Nair & Wilson, 2011), (Craft, 2020). However, in a number of countries where accreditation is still voluntary and does not encompass all higher education institutions, it is also considered to

contribute to quality assurance in higher education and can be used as a tool for measuring the development of the institution in academic terms, supporting the view that international accreditation is a strong incentive for development. (Acevedo-De-los-Ríos, A. & Rondinel-Oviedo, D. R., 2021).

This study focuses on the application of the system for institutional accreditation of higher education in Bulgaria, and the external institutional quality assessment as a tool for achieving and improving the quality of higher education and student training and the relations between higher schools and businesses in terms of the existing situation and the future prospects. The authors have adopted a top-down approach to investigate the processes of external quality assessment system in a former socialist country with emerging economy, which is now a member of the European Union. The authors' thesis is that the accreditation system of higher education creates prerequisites for achieving a higher education quality, which directly depends on the image of the university, its material base, the formation of competencies in the learning process and its relations with businesses through customized training consortia (education - business). In order to achieve the objective the following tasks are set: First to perform a critical review of the existing quality theories. Then to define the philosophy of accreditation of higher education institutions and to determine how accreditation helps graduates build competencies sufficient to gain the knowledge they need for the labour market.

2. LITERATURE REVIEW OF HIGHER EDUCATION QUALITY THEORIES / CONCEPTS

Quality can be considered a tool for achieving a certain policy. This policy is based on a certain vision, which depends on the mission of the institution. Quality policy must be based on certain measurable objectives in order to serve as indicators of whether the policy is being implemented successfully. In order to clarify these concepts, it is important to look critically at the definitions of "quality" by established authors in this field. In his book "Quality is Free", the renowned American author in the field of quality Philip Crosby postulates that quality is "achievable, measurable, free, but its achievement requires dedication, commitment, understanding and willingness to work hard and only in this way it is not only free, it is "honest-to-everything profit maker." (Crosby, 1979). Radev also gives his own definition of quality as "quality is a set of visions and judgments that must be possible to present through measurable quantities (indicators)." (Radev, 2016)

The analysis of these definitions leads to the conclusion that quality is the degree of compliance between the desires and expectations of customers in relation to consumer goods or services.

As Landesberg very elegantly points out, "if ever there were a Dream Team on quality in the workplace, it would be made up of W. Edwards Deming and Joseph Juran." (Landesberg, 1999). In his research, he identified Juran's contribution to providing "an analytical approach to managing for quality" by providing "advice on planning, quality control and quality improvement, and he advocated specific management practices to encourage and foster improvements in product and service. "Juran prescribed how to manage quality functions (a collection of such activities as market research, product design, product development, production, inspection and sales)."

Defining quality as "fitness for use" in his Quality Trilogy, Juran determined the following three components to assist management in the implementation of strategic quality planning: 1. Quality improvement; 2. Quality planning; 3. Quality control and proposed a technology for implementation of each of these processes. (Landesberg, 1999).

Emphasizing the importance of a constant interaction between design, production, sales and research and their alternation in order to achieve product and service quality, in 1950 Deming modified the Shewhart cycle (Moen & Norman, 2009) and proposed what the Japanese called the Deming Wheel, i.e. the popular PDCA (Plan-Do-Check-Act) cycle. It presents a systematic view of the organization. Owing to William Deming's efforts the business world has adopted the philosophy of "total quality management" (TQM) with its 14 points - a concept in which product quality and customer satisfaction come first and are taken into account as early as in the phase of product design and production.

The developments in the field of quality management led to the creation of the total quality management (TQM) system, which was later upgraded to strategic total quality management (STQM), a philosophy that looks at quality in terms of an organization's overall performance (Madu & Kuei, 1993). The implementation of the STQM process is expected to lead to of quality as "being driven by customer and environmental needs and looks to identify critical factors that will determine the survivability and competitiveness of a firm in the near future". Although it is used in various fields, the term "quality" invariably denotes providing products and services that meet certain standards.

3. THE CONCEPT OF QUALITY IN HIGHER EDUCATION

There has always been controversy over the definition of teaching and learning "quality" among scientists, governmental policies and other international institutions related to higher education (Seyfried & Pohlenz, 2018). For a number of higher education institutions around the world, students' perceptions about the quality of teaching are the most important indicator to assess the quality of higher education (Hill et al., 2003). The so-called student

satisfaction surveys have become an integral part of the learning process and an important factor for improving the quality of the educational process (Ginns, Prosser & Barrie, 2007). However, they may also be considered a risk or a negative factor for the quality of teaching.

The relationships between qualitative differences in learning outcomes, perceptions and assessments of the learning environment and approaches to learning, and, more generally, relationships between perceptions and assessments of the learning environment and approach and between learning approach to and learning outcomes quality were addressed in earlier studies as well (Trigwell & Prosser, 1961). Some studies even distinguish quality in different forms of learning and conclude that approaches to distance learning are strongly related to students' perceptions of the academic quality of their courses (Lawless & Richardson, 2002). The studies of Schindler et al. (Schindler, Puls-Elvidge, Welzant & Crawford, 2015) cover a significant period of time in which a plethora of definitions for quality in higher education has been analysed based on a number of challenges to defining quality. Having examined the various definitions for quality in higher education and over 50 quality indicators, they proposed a classification of four main categories of definitions of quality in higher education (Purposeful, Exceptional, Transformative, and Accountable) and identified specific indicators, which are also grouped into four groups (Administrative Indicators, Student Support Indicators, Instructional Indicators, and Student Performance Indicators.) Based on these classifications, they proposed a conceptual model of quality in higher education based on the need for synergy between strategic approaches to achieving general objectives and results and a specific strategy for identifying quality indicators that can be used to assess whether the set objectives and results have been achieved (quality assurance), which is synonymous with accreditation (Organization for Economic Co-operation and Development, 2005).

The responsibility for quality assurance in higher education lies with higher education institutions in Bulgaria. It stems from the institutional autonomy of higher education institutions, defined according to the standards and guidelines developed by the European Association for Quality Assurance in Higher Education (ENQA) (Costes & all, 2008). According to the EU regulations, all higher education institutions have officially implemented their own educational quality management systems complying with the International standard ISO 9001:2015. To this end, they implement internal systems for assessing and maintaining the quality of learning and the academic staff is subject to performance assessment twice a year. Through surveys, students also evaluate the quality of education according to various criteria (teaching, content, courses, instructor's ethical behaviour, etc.).

The established in 1995 National Evaluation and Accreditation Agency under the Council of Ministers in Bulgaria is a specialised state body for evaluation, accreditation and quality control over the activities of higher education institutions. It evaluates projects for opening and transformation of higher education institutions, their main units, branches, territorial units of higher education institutions, professional fields and specialties of regulated professions and performs institutional and program accreditation, as well as post-accreditation monitoring and control". Thus, the National Evaluation and Accreditation Agency (NEAA) controls all aspects of quality in higher education and may refuse to accredit a program or institution if it does not meet the evaluation criteria related to students, employers and the general public.

The accreditation of the higher education institutions in the country performed by experts who are representatives of other universities. Since the accreditation covers the entire range of activities of the higher school, this means that some of its corporate secrets (curricula and syllabi, strategic management) may be revealed. It is therefore unacceptable for NEAA to require full transparency and accessibility to university research information. This holds for any company operating in a competitive environment and can be avoided if the experts are employees of the Agency rather than academic staff members. This will ensure both objectivity of the assessments and preservation of corporate secrets.

For several years now, there is a growing public opinion in Bulgaria for introduction of international accreditation as a process of contributing to the quality of higher education because Bulgarian universities actually operate in an environment with international competition with foreign students attending our universities and Bulgarian students receiving part of their education in other EU countries under the Erasmus+ program and participating in international projects.

4. CRITERIA FOR ACCREDITATION OF THE HIGHER SCHOOLS

Accreditation is perceived and discussed as a voluntary procedure aimed at improving academic standards and ensuring the quality of the educational process (Acevedo-De-los-Ríos & R. Rondinel-Oviedo, 2021). There have been many pros and cons of external evaluation over the years, mainly in terms of validation of results (Jing & Gallant, 2012).

Higher education has many missions, and its objective is not only to educate students, but also to make them active citizens, to promote their future career development, to form personal qualities and competences, to create a broad

foundation of the latest achievements in knowledge and stimulate research and innovation. However, in order to be evaluated through the process of accreditation, it is essential that it comply with certain accreditation criteria.

The accreditation body in Bulgaria as noticed before (National Agency for Evaluation and Accreditation - NEAA) was established as well with the mission to strengthen the trust between higher education institutions and stakeholders, to ensure that their activities are carried out according to certain rules, which will ensure the quality of the educational process. Accreditation is defined as "official recognition of the competence to perform specific tasks by a specialized state body". The Agency is a member of the European Association for Quality Assurance in Higher Education (ENQA) and cooperates as a matter of priority with organizations from the European Education Area. The Agency's efforts to implement national and European standards in higher education are supported by the Board of Rectors, the National Representation of Student Councils, professional associations and research institutes. NEAA is assigned to perform the functions of a specialized state body for evaluation, accreditation and quality control of the activities of higher education institutions and to carry out post-accreditation monitoring and control. The Higher Education Act (HEA) regulates the functions of NEAA in several main aspects namely a new approach of implementation of the procedures for programme accreditation of professional fields and for evaluation of projects for opening new professional fields; special approach of implementation of the procedures for evaluation of projects and programme accreditation of the majors from the regulated professions; new expanded credentials of the Standing Committees by areas of higher education (SCAHE); establishment of new structures of NEAA for carrying out post-accreditation monitoring and control.

The National Agency for Evaluation and Accreditation - NEAA implements a policy of quality assurance in education by developing, approving, monitoring and periodic evaluation of educational programs; by personality-oriented training and student performance assessment; student enrolment, assessment, certification and graduation; academic and administrative staff; assets and information resources and management and dissemination of information. Higher schools are evaluated according to 10 criteria in compliance with the European regulations ESG Part 1 and within the meaning of the Art. 77, al.4 of the Higher education act of Republic of Bulgaria in force: 1. Quality management policy; 2. Development and approval of programs; 3. Student-oriented teaching, training and assessment; 4. Enrolment, development, certification and graduation of students; 5. Academic staff; 6. Study resources and student support; 7. Information management; 8. Public access to information; 9. Monitoring and periodic review of programs; 10. Periodic external quality audits.

Quality management in higher education aims to bring together all operational functions of marketing, finance, teaching, development of modern competencies, information management, program monitoring and public information. Assessment and accreditation aim to stimulate higher education institutions to develop their potential and to increase and maintain the quality of education offered.

5. FORMING OF COMPETENCES IN THE PROCESS OF EDUCATION ACCORDING TO THE ACCREDITATION CRITERIA

The need to reform and modernise Bulgaria's higher education system and increase its efficiency has been the subject of many discussions among academics and business representatives and scientific publications in recent years. Its main shortcomings include insufficient practical training of students during their studies, insufficient number of teaching practitioners and programs that take into account the needs of business. Purely theoretical teaching deprives students of practical knowledge and results in inefficient competences as on the one hand it does not bridge the existing disparities between the degree and quality of training of specialists in higher education and the needs of the economy. On the other hand, the shortage of staff in priority sectors such as industry, healthcare, and education, is becoming more acute and requires intensive search for new solutions and approaches. At the same time, business shows little interest in the quality of education, does not support financially research and training projects in higher education, does not provide further realization and career development opportunities.

In Bulgaria, the process of external accreditation, combined with internal control in higher education aims to overcome these imbalances by ensuring such a quality in the education system that increases its attractiveness.

The active participation of businesses in the process of training and education is a guarantee for high quality, competitiveness and mobility on the labour market. Vocational training for certain professions may also be certified for acquired competencies. These competences can be categorized in three groups:

Group 1. Personal effectiveness competences. Such competences are personal qualities that are essential for all roles in life also known as "soft skills". Personal performance skills are usually acquired in the family, social groups and include personal attitudes and values that are enhanced in school and at work.

Group 2. Academic competencies. They are acquired mainly in a school environment and include cognitive functions and thinking styles. Academic competencies apply to all sectors and professions and are determined by the professional field of study.

Group 3. Workplace competences. They represent a set of key skills and knowledge in a specific functional area. With the intention to bring more specificity and completeness, we can define them as a combination of knowledge, work skills and motivation. They are usually applicable to a large number of professions and industries.

Undoubtedly, the higher education should follow the requirements of the labour market but mostly should invest in innovation's introduction (Tyranska et al., 2021). Referencing again the NEAA's accreditation criteria to achieve quality the higher education must be based on several factors at least the following: Student training should take into account the existing sectoral development strategies in order to be adequate; Theoretical classes should be combined with practical training sessions; Practical training should be provided by representatives of businesses; Curricula should be developed taking into account the specific characteristics of the corresponding sector; Training for acquisition of communication and negotiation competences; Regularly updated curricula; Intensive foreign language training for specific purposes.

6. ACADEMIC AUTONOMY AND DEVELOPMENT PROSPECTS

Academic identity and academic autonomy have been key driving ideas in the lives of individual academics and in the workings of the academic world. (Henkel, 2005). However, there is still no consensus on their importance for the academic institutions. Educational regulations in Bulgaria presuppose academic autonomy as a basic principle for the management and accreditation of higher education institutions. (Andreeva & Dimitrova, 2018). The importance of academic identity and academic autonomy can also be seen by means of a cross-section of the accreditation process, because they both relate to the academic values, knowledge and quality required in higher education. They are personal in the sense that people determine subjectively the areas and scope of quality and the parameters of knowledge.

The development of a national quality assurance system will improve the effectiveness and transparency at all levels. It should be based on the common principles for quality in education and training defined in the European Qualification Framework (EQF) as (Thyssen, 2018) to address the design of qualifications as well as the application of the learning outcomes approach; to ensure valid and reliable assessment according to agreed and transparent learning outcomes-based standards, and address the process of certification; to consist of feedback mechanisms and procedures for continuous improvement; to involve all relevant stakeholders at all stages of the process; to be composed of consistent evaluation methods, self-assessment and external review; to be an integral part of the internal management, including sub-contracted activities, of bodies issuing qualifications with an EQF level; to be based on clear and measurable objectives, standards and guidelines; to be supported by appropriate resources; to include a regular review of existing external monitoring bodies or agencies carrying out quality assurance; to include evaluation results that can be accessed electronically.

7. CONCLUSION

The development of higher education is a responsibility shared between national governments, social partners, teachers and students, all of whom have a mutual interest in closer cooperation.

Education is a conservative system and all reform proposals and decisions must be discussed and adopted very carefully.

Accreditation of higher education institutions is part of this change. The participation of experts from rival universities in the accreditation process is not a good decision. It is recommendable to have an agency for evaluation and accreditation with a permanent staff of experts who do not teach anywhere and have competences that meet certain criteria regarding the evaluation of teaching quality and conditions for student learning, achievements in scientific development of teachers and students, and the material base of higher schools. The criteria for evaluation and accreditation of higher education institutions must be realistic and achievable, especially regarding the requirements for scientific publications.

REFERENCES

- Acevedo-De-los-Ríos, A., & Rondinel-Oviedo, D. R. (2021). Impact, added value and relevance of an accreditation process on quality assurance in architectural higher education. *Quality in Higher Education*, Routledge.
- Andreeva, A., & Dimitrova, D. (2018). *Akreditaciata na vischite uchilishta kato garancia za kachestvo na visheto obrazovanie v konteksta na akademichnata avtonomia* [Accreditation of higher education institutions as a guarantee of higher education quality in the context of academic autonomy]. *Strategii na obrazovatelna I nauchna politika*, 41(6), 613-626.
- Bjorn, S. (2011). Accreditation of Higher Education in Europe--Moving Towards the US Model? *Journal of Education Policy*, 26(6), 757-769.

- Costes, N., Crozier, F., Cullen, P., Grifoll, J., Harris, N., Helle, E., Hopbach, A., Kekäläinen, H., Knezevic, B, Sits, T. & Sohm, K. (2008). Quality Procedures in the European Higher Education Area and Beyond – Second ENQA Survey. *European Association for Quality Assurance in Higher Education*, Helsinki.
- Craft, A. (2020). International Developments Assuring Quality in Higher Education, 1st Ed., Routledge.
- Crosby, P.B. (1979). *Quality Is Free: The Art of Making Quality Certain*. McGraw-Hill, New York.
- Eagle, L. & Brennan, R. (2007). Are Students Customers? TQM and Marketing Perspectives. *Quality Assurance in Education*, 15, 44-60.
- Ginns, P., Prosser, M. & Barrie, S. (2007). Students' perceptions of teaching quality in higher education: the perspective of currently enrolled students, *Studies in Higher Education*, 32(5), 603 – 615.
- Henkel, M. (2005) Academic Identity and Autonomy Revisited. In: Bleiklie, I., Henkel, M. (eds) *Governing Knowledge. Higher Education Dynamics*, 9, Springer, Dordrecht.
- Hill, Y., Lomas, L. & MacGregor, J. (2003). Students' perceptions of quality in higher education. *Quality Assurance in Education*, 11(1), 15-20.
- Jing, Z. & Gallant, D. (2012). Student Evaluation of Instruction in Higher Education: Exploring Issues of Validity and Reliability. *Assessment and Evaluation in Higher Education*, 37(2), 227–235.
- Johnson, L., Adams Becker, S., Cummins, M., Estrada, V., Freeman, A. & Hall, C. (2016). NMC Horizon Report: 2016 Higher Education Edition. Austin, Texas: The New Media Consortium.
- Landesberg, Ph. (1999). In the Beginning, There Were Deming and Juran, *The Journal for Quality and Participation*, Cincinnati, 22(6), 59-61.
- Lawless, C.J. & Richardson, J.T. (2002). Approaches to studying and perceptions of academic quality in distance education. *Higher Education*, 44, 257–282,
- Madu, Ch. & Kuei, C. (1993). Introducing Strategic Quality Management, *Long Range Planning*, 26(6), 121-131.
- Moen, R. & Norman, C. (2009) *The History of the PDCA Cycle*. In *Proceedings of the 7th ANQ Congress*, Tokyo, 2009.
- Radev, K. (2016). *Upravljenie na kachestvoto* [Quality Management]. Sofia.
- Shah, M., Nair, S. & Wilson, M. (2011). Quality Assurance in Australian Higher Education: Historical and Future Development. *Asia Pacific Education Review*, 12(3), 475-483.
- Seyfried, M. & Pohlenz, P. (2018). Assessing quality assurance in higher education: quality managers' perceptions of effectiveness, *European Journal of Higher Education*, 8(3), 258-271.
- Schindler, L., Puls-Elvidge, S., Welzant, H. & Crawford, L. (2015). Definitions of quality in higher education: A synthesis of the literature. *Higher Learning Research Communications*, 5(3), 3-13.
- Slavova, V., Andreeva, A. & Dimitrova, D. (2019)., Akademichnata avtonomia v konteksta na savremennata universitetska ideya – filosofski I pravni aspekti [Academic Autonomy in the Context of the Contemporary Idea of a University – Philosophical and Legal Aspects], *Phylosophy*, 28(4), 397-412.
- Stensaker, B. (2011). Accreditation of Higher Education in Europe-Moving Towards the US Model? *Journal of Education Policy*, 26(6), 757-769.
- [Thyssen, M. \(2018\). The European qualifications framework. European Union. https://europa.eu/europass/system/files/2020-05/EQF%20Brochure-EN.pdf](https://europa.eu/europass/system/files/2020-05/EQF%20Brochure-EN.pdf)
- Trigwell, K. & Prosser, M. (1991). Improving the quality of student learning: the influence of learning context and student approaches to learning on learning outcomes. *Higher Education*, 22, 251–266.
- Tyranska, M., Łapczynski, M., Walczak, M. & Ziebicki, B. (2021). The Gap between Higher Business Education and Business Expectations: The Case of Poland. *Sustainability*, 13, 13809.
- UNESCO, OECD guidelines for quality provision in cross-border higher education (2005). <https://www.oecd.org/education/skills-beyond-school/35779480.pdf>

ENTREPRENEURIAL EDUCATION INFLUENCE ON THE DEVELOPMENT OF SELF-EFFICACY AND PERSONAL COMPETENCY

Zagorka Mitaseva

University American College Skopje, Republic of North Macedonia, zagorka_na@yahoo.com

Abstract: This study aimed to evaluate and investigate the effects of entrepreneurial education influence on entrepreneurial self-efficacy and entrepreneurial competences in secondary school and high education from the perspective of educators. Professors and teachers teach secondary education courses on innovation and entrepreneurship such as "Innovation and Entrepreneurship" and "Business and Entrepreneurship" from the relevant faculties, as well as instructors who have taken entrepreneurship education courses and workshops. In the survey, 32 educators participated.

Modern economies have recently defied the University of the Twenty-first Century, which views it as a catalyst for innovation. It emphasizes that resizing education entails examining the university as a social transformation-focused organization, exposing its interaction with society, and attempting to take on new realities. People's ability of researching constantly and applying the opportunities for new profitable activities on local and global market becomes an essential need of a competitive economy. Encouraging, increasing, supporting of entrepreneurial energies of individuals could be an elementary key to achieving bigger economic prosperity within the country and to continue to make its economy over time. Skills and knowledge, which are developed through coaching and education, are one among the few fields during which a society will produce competitive advantage. The importance of entrepreneurial education arise the importance of the entrepreneur throughout economic system. The role of entrepreneurial education implies a system that develops and implies an individual's ability to be versatile to develop capacity for recognizing opportunities and networking that it is a system which ensures that these skills are in line with the requirements of business and economic process of the country. This education includes taking responsibility for one's own actions, positive or negative, developing strategic visions, setting goals and achieving them, the ability to arrange and manage comes additionally as motivation for success. The development of these characteristics encourages the person not only in private life and social interactions, but also in school, at the workplace, allows becoming aware of the context of profession and able to make the best use of the presented opportunities. Promoting and supporting the entrepreneurial spirit and providing a positive environment that underpins entrepreneurship, therefore, become the primary responsibility of the educational system as a whole. Entrepreneurial learning can be understood more as a social phenomenon that affects our daily lives as a whole also as a key competence relevant to the lifelong learning process, in all forms of education and training (formal and informal) that contribute to entrepreneurial spirit or behavior, with or without a commercial purpose.

Findings suggest that entrepreneurial education have positive effect on the development of self-efficacy and personal competency, which, in turn, are crucial in generating socially desirable outcomes within the context of social life of an individual.

Keywords: entrepreneurship, entrepreneurial education, entrepreneurial self-efficacy, entrepreneurial competency.

1. INTRODUCTION

Entrepreneurial education and its importance are attracting increasing interest in modern European societies. It is presented as a driving force for innovating teaching, revitalizing culture, expanding learning and strengthening achievements, which should provide young people with transferable skills related to active citizenship, employment opportunities and possibly, but not necessarily, entrepreneurship and internal entrepreneurship (Eurydice, 2012).

Entrepreneurial education (EE) helps students develop new skills that can be applied in other areas of life, the so-called soft skills such as opportunity recognition, propensity to innovate, critical thinking, flexibility, decision-making ability, teamwork, leadership, readiness for change and benefit all young people, whether they intend to become entrepreneurs or continue to be entrepreneurially oriented (World Bank, 2008).

Studies on entrepreneurship are becoming more robust in the behavioral domain as science progresses, and attention is drawn to human characteristics like self-efficacy. Social cognitive theory is the foundation of this phrase, which Bandura coined in the 1970s. It has been linked to entrepreneurship studies by authors like Chen, Greene, and Crick (1998) to demonstrate how entrepreneurs must raise their self-efficacy in order to be better suited to challenging settings. Miao, Qian, and Ma (2017) as a central psychological concept in entrepreneurship research, with implications for entrepreneurship motivation, intention, behavior, and performance, identified entrepreneurial self-efficacy. Teaching and learning can foster business skills (Ferrerias, Hernandez-Lara & Lopez, 2017). Collins (2017) claims that one of the key components in raising a company's success is the development of individual competencies

acquired through education or experience. Cualheta et al. (2020) advocate employing a number of techniques with active methodologies capable of inspiring action and creativity and stress that measuring skills is even more important in disciplines that use entrepreneurship teaching as a method.

In view of the above, it is believed that it is very necessary to integrate entrepreneurship in the curricula, because it develops in the individual higher levels of personal effectiveness, the ability to build a sense of achievement with challenges, to take risks and responsibilities, to recognize the opportunities to start a business, to work in a team and to develop a sense that he can change the environment in which he lives. All this is practically applicable only through close interaction with role models, people with entrepreneurial thinking and entrepreneurial experience. Entrepreneurship researchers and other stakeholders in the entrepreneurial ecosystem can share experiences and skills, increasing students' interest in entrepreneurship as an option for career and as a way of thinking and approach in everyday life. The responsibility for preparing the young generation in an entrepreneurial direction is divided among the educational system, parents, business, the media and society as a whole, however, primacy in recent years has been given secondary education and High Education Institution (HEI).

This study explores the possibility of fostering entrepreneurship in secondary school and HEIs for courses that are not specifically about business management but that directly affect a student's growth and performance. The majority of this study's contributions are empirical. It seeks to support the advancement of entrepreneurship in higher education. Theoretically, we aim to advance the discussion on these issues and explain how entrepreneurship can aid in the development of personality in all sectors by examining the behavioral traits intrinsic to future professionals. Studies of this kind can make a substantial contribution to educational strategies that aim to take immediate actions to support the entrepreneurial teacher's role as an agent of innovation.

2. ENTREPRENEURIAL EDUCATION

The success of entrepreneurial education (EE) today connects the political, academic, scientific, and professional realms and permeates every social stratum in western society. The three educational elements of teaching about entrepreneurship (about), educating to become an entrepreneur (for), and educating through engaging in entrepreneurship (through) are all experiencing significant growth in training course development (Blenker et al. 2011). International study shows that all European and highly developed nations emphasize the value of cultivating critical competencies and entrepreneurial learning in their education policies, strategies, legislation, and projects (European Commission, 2012) After examining the practice of incorporating entrepreneurial learning into the educational system, it can be said that all EU nations are attempting to do so in some capacity.

2.1 Entrepreneurial self-efficacy

Self-efficacy is defined as a person's belief in his or her capability to perform a given task or courses of action needed to exercise control over events in their lives (Bandura, 1977). It indicates whether an individual can imagine him/herself attaining the goals set and exhibit, the personal qualities required for the completion of that goal (Gallagher, 2012). It is about one's belief in his ability to activate motivational, cognitive and functional abilities in a given circumstance (Wood & Bandura, 1989).

Chen, Greene, and Crick (1998) believe that Bandura's (1977) perspective on self-efficacy is very relevant to the study of entrepreneurs. Entrepreneurs must be able to change and enhance their business self-efficacy by ongoing engagement with the environment; therefore, it must be stable but not immutable.

ESE is one of the facets of self-knowledge that, as noted by Bandura (1977) and Schaeffel and Koenig (2014), may have a greater impact on people's daily life because it conveys our conceptions of effectiveness. It is determined by how much a person believes they can carry out a behavior and that it is conceivable for them to do so given their capabilities. Because entrepreneurs aspire to enter new markets, take risks, and chase new opportunities, and because these actions are rarely accidental, entrepreneurial behavior is frequently planned (Hisrich, Peters. & Shephers, 2017).

2.2 Entrepreneurial competences

Competence can be described as the combination of training, skills, experience and knowledge that a person has and their ability to apply them to perform a task safely. Other factors, such as attitude and physical ability, can also affect someone's competence.

Individuals who launch and transform firms demonstrate entrepreneurial competences (EC), which are typically correlated with a company's rise, survival, performance, and growth (Mitchelmore, & Rowley, 2010). They are described as a body of knowledge, area or skill, personal qualities or characteristics, attitudes or visions, motivations or directions that can contribute to the practical thinking or action of the business, allowing individual print actions and strategies to create value for society, by Zampier and Takahashi (2011). According to the writers, just as a person can sharpen his skills, an entrepreneur can build and modify his individualities to create an EC.

3. MATERIALS AND METHODS

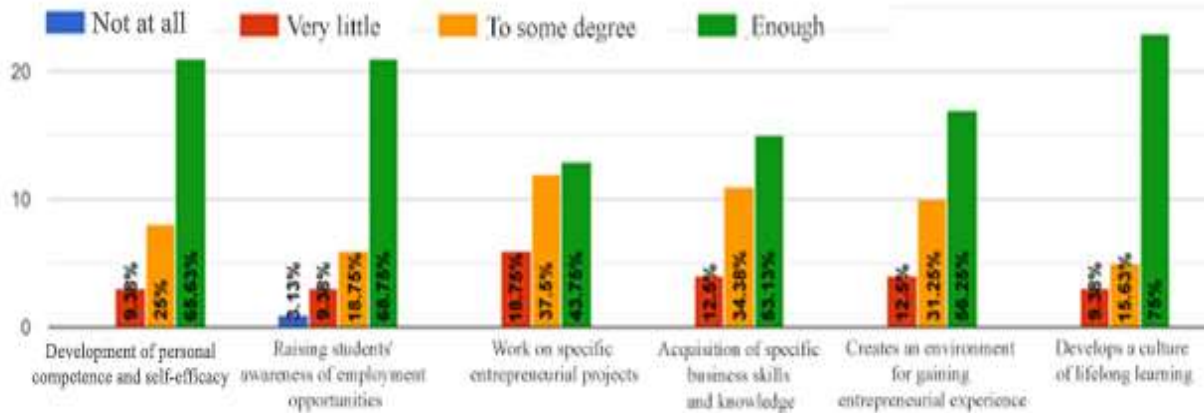
The purpose of this analysis was to examine the connection between entrepreneurial education and entrepreneurial self-efficacy and competency. This research is quantitative. Malhotra (2012) highlights that quantitative studies build it doable to use applied math ways to clarify phenomena, processes, or relationships and generalize the results to the researched population from representative samples' analysis. As for its nature, this study is descriptive.

A survey form was used as a methodology of empirical research. He has offered many answers to the queries and that they ought to be answered with a rating scale of 1 - not at all, 2 - very little, 3 - to some degree and 4 - enough. The survey was conducted electronically, by causing the form via e-mail to workers of the relevant institutions. The researched population consisted of designated sample of academics who teach the topic "Innovation" in primary education, the subject "Innovation and Entrepreneurship" and "Business and Entrepreneurship" in secondary education, teachers and professors who teach at the various colleges also as teachers who have attended trainings and educations on entrepreneurship and entrepreneurship education. In survey were concerned 32 educators.

4. RESULTS

This question represents the opinion of the respondents on what types of competencies students can acquire through entrepreneurial education.

Graph 1. Entrepreneurial education and acquired competencies

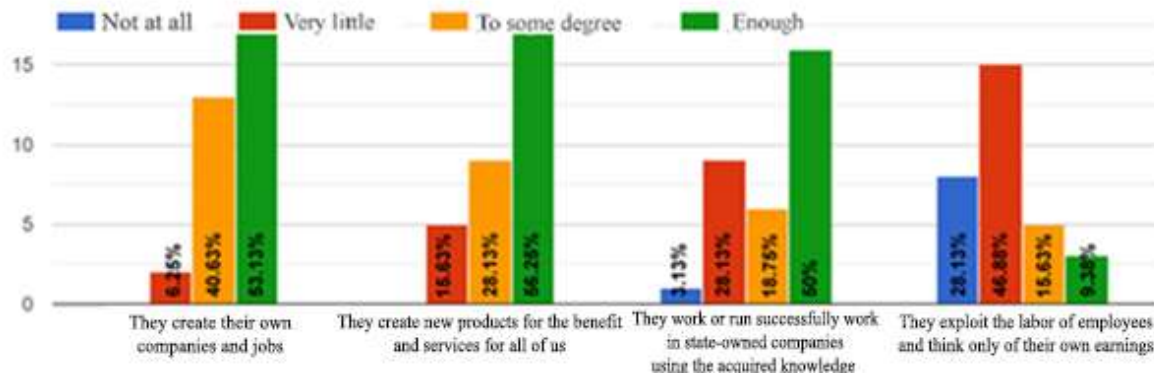

Source: Developed by the author

Most respondents agree that entrepreneurship education helps to develop competencies such as developing the personal competence and self-efficacy, raising students' awareness of self-employment opportunities, working on specific entrepreneurial projects, and acquiring business skills and knowledge. However, only a small number of respondents believe that entrepreneurship education actually leads to the development of a culture of lifelong learning. The purpose of this study is to help students develop competencies such as developing personality traits, creativity, initiative, risk readiness, independence, self-confidence, leadership, and teamwork. Many respondents said that EE is a key competency in modern education. This confirms that the education system is using a process called EE, which allows students to gain a wide range of skills that have a huge individual, social, and economic benefit. These skills can be applied in every aspect of life, and they will be beneficial throughout your lifetime. This competence connects knowledge, skills, and attitudes, which is one of the goals of entrepreneurial education (Janevski, Mitaseva, 2021).

Next question should be given an opinion on what kind of people creates entrepreneurial education.

Graph 2. Entrepreneurial education in creating a person

Source: Developed by the author

Almost half of the respondents agreed that EE creates people who create their own businesses and jobs. Most people agree that the company creates new products and services to benefit everyone, by a margin of 56.2 percent. However, 28.1 percent feel this is only to some extent. Successfully work in state-owned companies using the acquired knowledge answered 50 %. Most respondents to the claim that EE creates persons who exploit the labor of employees and think only of their own earnings answered with very little or not at all, i.e. 46,6 % and 28,3 %. According to the research, most people who create EE are people who create companies and jobs, create products for the benefit and services of all of us, and work successfully in state-owned companies. According to all European definitions, entrepreneurship does not mean only the creation of new enterprises, but entrepreneurial behavior in all aspects of life, so the answers of the respondents correspond to modern theories of entrepreneurship. Most of the respondents to the claim that EE creates people who exploit the labor of employees and think only of their own earnings do not agree at all (Janevski, Mitaseva, 2021).

5. DISCUSSIONS

This research was focused on the relationship between entrepreneurial education and entrepreneurial self-efficacy and competency, and educators who have a lot of experience in the field of entrepreneurial education examined it. The findings of this research parallel those of previous studies. This study found that there is a strong relationship between entrepreneurial education and entrepreneurial self-efficacy and competency. Based on the research, it has been determined that the respondents understand the importance of entrepreneurship education. According to the research, it is understood and confirmed that entrepreneurial education helps students acquire competencies such as the development of personality characteristics, creativity, sense of initiative, willingness to take risks, independence, self-confidence, leadership, teamwork, raise awareness of self-employment and entrepreneurship as an opportunity for career, acquire specific knowledge for starting a company and acquire skills that can be used in all spheres of life. Many respondents said that EE creates people who create companies and jobs, create products and services that benefit all of us, and who are successful working in state-owned companies.

6. CONCLUSIONS

Entrepreneurial education has always been a necessity in today's society. It has always been a privilege to have access to it, but it is more of a need now than ever. In recent decades, there has been a consistent increase in growth, with visible results being reflected in all areas of human activity- from life habits to how we learn, to work, to our behavior, and even our culture. This gradual change is gradually altering the way we think about education, which is something we have known for a while now. Entrepreneurship education is important because it helps students develop skills that will help them in their careers and the country as a whole is benefitting from this. This education provides the tools necessary for personal responsibility and achievement. It helps students develop a clear vision for the future, set goals, and stay positive in the face of challenges. It also prepares students for effective project management and motivation. These character traits allow the person to be successful in both their personal and social lives, as well as at work. This foundation helps them develop specific skills and knowledge needed for undertaking their own business venture or engaging in various social or economic activities.

REFERENCES

- Bandura, A. (1977). Self-efficacy: Toward a unifying theory of behavioral change. *Psychological Review*, **84**(2), pp.191–215.
- Blenker, P. , S. Korsgaard , H. Neergaard , and C. Thrane . (2011). “The Questions We Care About: Paradigms and Progression in Entrepreneurship Education.” *Industry and Higher Education* **25** (6) pp. 417–427.
- Boyd, N. G., & Vozikis, G. S. (1994). The Influence of Self-Efficacy on the Development of Entrepreneurial Intentions and Actions. *Entrepreneurship Theory and Practice*, **18**(4), pp.63–77.
- Chen, C., Greene, P. G., & Crick, A. (1998). Does entrepreneurial self-efficacy distinguish entrepreneurs from managers? *Journal of Business Venturing*, **13**(4), pp.295–316.
- Collins, H. (2017). *Creative research: the theory and practice of research for the creative industries*. Bloomsbury Publishing.
- Cualheta, L. P., Abbad, G. DA S., Faiad, C., & Borges JR. C. (2020). Competências empreendedoras: construção de uma escala de avaliação. *Revista de Empreendedorismo e Gestão de Pequenas Empresas*, **9**(2), pp.158-180.
- European Commission Thematic Working Group on Entrepreneurship Education Agreed on in Geneva on 18 January 2012 by a working group that included representatives from ETF, GIZ, ILO, UNESCO and UNEVOC.
- Ferreras, R., Hernandez-Lara, A. B., & Serradell-Lopez, E. (2017). Entrepreneurship competences in business plans: a systematic literature review. *Revista Internacional de Organizaciones*, **18**, pp. 57-72.
- Gallagher, M. W. (2012). Self-Efficacy. In V. S. Ramachandran (Ed.), *Encyclopedia of Human Behavior* , **4**, pp.1957-1963.
- Hisrich, R. D., Peters, M. P., & Shepherd, D. A. (2017). *Entrepreneurship*, (10th ed.) New York: McGraw-Hill Education.
- Janevski, Z., & Mitaseva, Z. (2021). Entrepreneurial Learning in Republic of North Macedonia – A Factor for Personal, Social and Economic Development *Journal of the Institute of Economics – Skopje*, ISSN 1857-7741 **23**(2,3), pp.28-30.
- Malhotra, N. (2012). *Pesquisa de marketing: uma orientação aplicada* (6th ed.). Porto Alegre: Bookman.
- Mitchelmore, S., & Rowley, J. (2010). Entrepreneurial competencies: a literature review and development agenda. *International Journal of Entrepreneurial Behaviors & Research*, **16**(2), pp.92-111.
- Mcgee, J. E., Peterson, M., Mueller, S. L., & Sequeira, J. M. (2009). Entrepreneurial Self Efficacy: Refining the Measure. *Entrepreneurship Theory and Practice*, **33**(4), pp.965–988.
- Miao, C., Qian, S., & MA, D. (2016). The Relationship between Entrepreneurial Self-Efficacy and Firm Performance: A Meta-Analysis of Main and Moderator Effects. *Journal of Small Business Management*, **55**(1), pp. 87–107.
- Schlaegel, C., & Koenig, M. (2013). Determinants of Entrepreneurial Intent: A Meta-Analytic Test and Integration of Competing Models. *Entrepreneurship Theory and Practice*, **38**(2), pp.291–332.
- Wood, R., & Bandura, A. (1989). Impact of conceptions of ability on self-regulatory mechanisms and complex decision making. *Journal of Personality and Social Psychology*, **56**(3), p.407.
- Zampier, M. A., & Takahashi, A. R. W. (2011). Competências empreendedoras e processos de aprendizagem empreendedora: modelo conceitual de pesquisa. *Cadernos EBAPE*, **9**(1), pp.564-585.
- Zarifian, P. (2001). *Objetivo competência: por uma nova lógica*. São Paulo: Atlas.

DIDACTIC MODEL FOR DEVELOPMENT CAREER'S MANAGEMENT SKILLS

Malinka Yordanova

South West University "NeofitRilski" – Blagoevgrad, Bulgaria, kasiopeya@abv.bg

Dimitar Iskrev

South West University "NeofitRilski" – Blagoevgrad, Bulgaria, d_iskrev@abv.bg

Abstract: The implementation of an empirical approach to training in the more active participation of the trainees in the process itself is the result of a better understanding of the learning process. The strength of training through experience is that experience after all is possessed by a trainee with his individual characteristics and preferences. The active inclusion of the trainees in determining the nature of training through labour is a particularly fertile ground for their personal and social development. The didactic model for development career's management skills visually represents the process related to the construction of learning, indicating its elements or phases, as well as the relationship between them. The model has a few sequential steps: pre-assessment, learning, analysis, practice and application. The pre-assessment includes an assessment of the current level of competence and knowledge of the rules of conduct in the relevant skill area. At this stage, the learner is ready for change - overcoming the weaknesses and improving the strengths related to the given skill. Learning involves the presentation of validated, science-based ground rules and behavioural guidelines for effective performance of the learned skill. At this stage, the trainees are taught the correct principles and the theoretical justification of the main guidelines of behaviour in the relevant field is presented. The analysis is expressed in providing the trainees with models of behaviour and cases in order to analyze the basic behavioural rules of the mastered skill in real organizational conditions. At this stage, they analyze the basic behavioural principles in the relevant field and the reasons why they actually work. The practice contains practical exercises in which the testing of the learned behavioural rules prevails. At this stage, students adapt the principles to their own personal style, receiving feedback and support from the teacher. Application involves application of the skill in real-life settings outside the classroom followed by analysis of the relative success of that application. At this stage, what is learned in the classroom is transferred to real life situations. The use of this general didactic model for the development of career management skills in the preparation of specialists is more productive than training based on the traditional approach using lecture and discussion as the leading methods. Developing career management skills while still in school helps future professionals to have a significant impact on the image of the organization they will work in, regardless of the organizational level they are at. The main idea of the didactic model described is that the improvement of career management skills is first and foremost the responsibility of the trainees. Training through experience is expanding the basis on which young people can draw prospects in making important decisions in their personal and social development.

Keywords: career's management skills, pre-assessment, learning, analysis, practice, application

ДИДАКТИЧЕСКИ МОДЕЛ ЗА РАЗВИТИЕ НА УМЕНИЯ ЗА УПРАВЛЕНИЕ НА КАРИЕРАТА

Малинка Йорданова

Югозападен университет „Неофит Рилски” – Благоевград, България, kasiopeya@abv.bg

Димитър Искрев

Югозападен университет „Неофит Рилски” – Благоевград, България, d_iskrev@abv.bg

Резюме: Прилагането на емпирически подход към обучението при по-активното участие на обучаваните в самия процес е резултат от по-доброто разбиране на процеса на обучение. Силата на обучението чрез опита е в това, че опитът в края на краищата, е притежание от обучаван със своите индивидуални особености и предпочитания. Активното включване на обучаваните в детерминирането природата на обучението чрез труд е особено плодородна почва за тяхното личностно и социално развитие. Дидактическият модел за развитие на умения за управление на кариерата нагледно представя процеса, свързан с конструирането на обучението, като посочва неговите елементи или фази, както и отношението между тях. Моделът има няколко последователни стъпки: предварителна оценка, научаване, анализ, практика и приложение. Предварителната оценка включва оценяване на текущото равнище на компетентност и знания за правилата на поведение в областта на съответното умение. На този етап у обучавания се създава готовност за промяна – преодоляване на слабостите и усъвършенстване на силните страни, свързани с даденото умение.

Научаването съдържа представянето на валидизирани, научнообосновани основни правила и насоки за поведение за ефективна изява на изучаваното умение. На този етап обучаваните се учат на правилните принципи и се представя теоретичната обосновка на основните насоки на поведение в съответната област. Анализът се изразява в предоставянето на обучаваните на модели на поведение и казуси за да се анализират основните поведенчески правила на овладяването умение в реални организационни условия. На този етап те анализират основните поведенчески принципи в съответната област и причините те реално да заработят. Практиката съдържа практически упражнения, в които преобладава изпробването на научените поведенчески правила. На този етап обучаваните адаптират принципите към собствения си личностен стил като получават обратна връзка и подкрепа от преподавателя. Приложението включва прилагане на уменията в реални жизнено условия извън аудиторията с последващ анализ на относителния успех на това прилагане. На този етап наученото в учебната стая се пренася в реални жизнено ситуации. Използването на този общ дидактически модел за развитие на умения за управление на кариерата в подготовката на специалисти е по-продуктивно от обучението, основаващо се на традиционния подход, използващ лекцията и дискусиата като водещи методи. Развитието на умения по кариерен мениджмънт още в процеса на обучение в училище помага на бъдещите специалисти да имат значимо въздействие върху изявата на организацията, в която ще работят, независимо от организационното равнище, на което се намират. Основната идея на описания дидактически модел е, че усъвършенстването на уменията за управление на кариерата е преди всичко отговорност на обучавания. Обучението чрез опит е разширява основата върху която младите хора могат да чертаят перспективи при вземането на важни решения в тяхното лично и социално развитие.

Ключови думи: умения за управление на кариерата, предварителна оценка, научаване, анализ, практика, приложение

1. УВОД

Уменията за управление на кариерата имат решаващо въздействие върху това дали хората могат да постигнат своите главни лични цели. От индивидуална гледна точка кариерното управление е съществено за човек да поддържа някаква определеност над собствената си кариера. Уменията да се управлява кариерата помагат на хората да открият какво искат да постигнат в живота и да балансират изискванията на семейство, приятели, отиди и труд. Кариерното управление спомага да се вземат по-добри решения за собствената кариера: кога да се приеме определена работа и кога да се отхвърли; кога да се търси повече мобилност в работата и кога да се задържиш на работното място; кога да се търсят по-предизвикателни професионални позиции и кога да се избягат такива, които са силно стресиращи. Уменията за управление на кариерата подпомагат приспособяването на хората към променящите се лични потребности и изисквания на работата при преминаването от един етап на кариерата към друг. Ефективната кариера включва редица важни умения за нейното управление (Искрев, 2002):

- Вербална и писмена комуникация – слушане, консултиране, водене на преговори, устно представяне пред други, интервюиране;
- Умения по информационни технологии;
- Разбиране на себе си – определяне на ценности и приоритети, идентифициране на когнитивен стил, оценяване нагласата към промяна;
- Работа с другите – създаване на дух на екипност, управление на междуличностните отношения;
- Разбиране, дефиниране и решаване на проблеми;
- Управление на вземането на решение по време на кариерата – използване на рационален и (или) креативен подходи, поощряване иновацията у другите;
- Управление на конфликти – идентифициране на причини, подбор на подходящи стратегии, преодоляване на противопоставяния;
- Умения да се търси, намира, получава и запазва работа;
- Умения да се използва по продуктивен начин свободното време, разглеждано като труд без възнаграждение, включително доброволческа дейност и работа в къщи;
- Управление на времето и стреса

Прилагането на емпирически подход към обучението при по-активното участие на обучаваните в самия процес е резултат от по-доброто разбиране на процеса на обучение. Хората учат по различни причини и с различни способности. Ето защо е важно тези различия да се приведат под общ знаменател. Ограничените възможности за действие и участие в процеса на обучение като правило не могат да удовлетворят потребностите на обучаваните. Това е особено валидно сега, когато малко от тях имат мотивацията да изседят занятията, имитирайки, че се обучават. През последните години в резултат на по-доброто разбиране

на процеса на обучение се засилва тенденцията към по-активно поведение на обучаваните в обучителния процес. Нещо повече, в много случаи обучаваните управляват ситуацията и в крайна сметка предполагат как би могъл да бъде разрешен проблема.

2. МОДЕЛ ЗА РАЗВИТИЕ НА УМЕНИЯ ЗА УПРАВЛЕНИЕ НА КАРИЕРАТА В ОБУЧЕНИЕТО

Концепцията за предпочитаното познание приема, че това къде човек започва своя цикъл на познание зависи от неговите собствени предпочитания за научаване. Концепцията за предпочитаното познание се основава на класическия модел на емпирично познание (Hazar, 2020). Според нея познанието започва с това, че обучаващият се нещо прави, узнава или усеща, т.е. със събитие, което има фактическо, практическо или емоционално значение за самия него. След опита познанието се подкрепя от период на отражение, по време на който обучаващият възпроизвежда това какво е видял и какво може да бъде извлечено от получените опит – какво в действителност е станало, кой го е направил, какъв е бил резултатът и т.н. – по отношение на всички обозрими събития, които може да запази в паметта си като фактическа подробна информация. Тази дейност изисква обучаващият да е прекратил всяко друго последващо действие, за да изгради в системата своето отражение. На етапа на теоретизирането и концептуализирането събраната информация се подлага на анализ. Установяват се причините за случилото се, причините, стоящи зад събитието, алтернативните пътища за получаване на подобен опит и определяне на най-ефективния вариант. Дадената информация теоретически се преосмисля по различни пътища, основавайки се на това, какво е направено и какво теоретически би могло да бъде направено. Ако това има смисъл концептуализацията е нужно да се преобразува в действие. Даденият процес преминава на етап, на който теоретичните предположения се преобразуват в последващо практическо действие на хора, загрижени за практически неща. Цикълът след това се връща към познание, което може да бъде повторение на първоначалния опит, обогатен с знанията от предишните етапи. Цикълът на познание започва отново и съществува вероятност неговата продължителност да бъде по-кратка, а по-рано придобитото знание да помогне да се разреши най-ефективно ситуацията.

При идеалния вариант на познание обучаващият се преминава през всички етапи като се учи на всеки от тях до равнище, на което е способен ефективно да действа. В действителност болшинството хора предпочитат един или повече от дадените етапи. В случай, че тези единични предпочитания са силни и всеобемащи, то съществуват проблеми за пълнотата на познанието или обучението. Обучаващият се зацикляйки на етапа на действието, с много малка вероятност ще прекъсне за обмисляне и размишление за това как да започне да действа или за анализ и упорито ще повтаря предишни грешки или даже ще направи нови. Размишляващият, увлечен с обмисляне на случилото се предоставя на живота да следва своята предопределеност, където другите ще взимат решения, ще действат и т.н. Зациклящият теоретик дотолкова се отдава на разплитане на вътрешните нюанси, че в резултат нищо няма да бъде направено. Прагматикът в края на цикъла е способен да унищожи или отхвърли всичко случило се, защото от негова гледна точка онова, което няма практическо значение, не представлява само по себе си нещо ценно или интересно. В идеалният случай се предполага равновесие между всички етапи на предпочитания. Не всички хора, обаче, имат само едно предпочитание. В реалността болшинството хора имат едно или две ярко изразени предпочитания, докато другите са или слаби, или само са започнали да се формират.

Концептуалната рамка на интегрирането на обучението чрез опит може оформи научаването по различни начини. От една страна, такъв опит може да бъде адаптивен по природа, приемащ съществуващите възможни социални структури и социализиращ студентите в преобладаващите нагласи и ценности. От друга - той може да осигурява основа за критични изследвания на социалните взаимоотношения и практики. Много зависи от природата на подкрепящия опит, който е даден преди и след опита сам по себе си. В този смисъл, рамката на научаване поставена от преподавателя може да бъде разглеждана като опит да се осигури някакъв елемент на контрол на това какво обучаващите научават от опита. Съществуват обаче, принуди върху размера на такъв контрол. Част от силата на обучението чрез опита е в това, че опитът в края на краищата, е притежание от обучаващ със своите индивидуални особености и предпочитания. Активното включване на обучаващите в детерминирането природата на обучението чрез труд е особено плодородна почва за тяхното личностно и социално развитие.

Опит за преодоляване на несъвършенствата на традиционното обучение е адаптирането на модела на Уитън и Камерън (Whetten & Cameron, 1991) към спецификата на кариерното образование. Моделът има пет последователни стъпки:

1. *Предварителна оценка.* Включва оценяване на текущото равнище на компетентност и знания за правилата на поведение в областта на съответното умение. На този етап у обучаващите се създава готовност за промяна – преодоляване на слабостите и усъвършенстване на силните страни, свързани с даденото умение. Методите

и техниките използвани на този етап са инструменти за преглед на текущото състояние и ролеви игри. Тяхната цел е да се насочи вниманието на обучаваните върху областите на личностна компетентност, както и върху областите на знания и изява, нуждаещи се от усъвършенстване.

2. *Научаване.* Съдържа представянето на валидизирани, научнообосновани основни правила и насоки за поведение за ефективна изява на изучаваното умение. На този етап обучаваните се учат на правилните принципи и се представя теоретичната обосновка на основните насоки на поведение в съответната област. Доминиращите методи и техники на обучение тук са писмен текст и предписания за ефективно поведение. Целта е да се обяснят на обучаваните съществените поведенчески принципи, свързани с овладяването на умение по мениджмънт. В тази връзка се представя модел на умение заедно с научни доказателства, показващи, че идентифицираните правила за поведение са ефективни в практиката. По такъв начин на обучаваните се предоставя надеждна обосновка за действие според обобщените в края на този етап насоки на поведение.

3. *Анализ.* Изразява се в предоставянето на обучаваните на модели на поведение и казуси за да се анализират основните поведенчески правила на овладяването на умение в реални организационни условия. На обучаваните се представят примери на подходяща и неправилна изява на изучаваното умение. На този етап те анализират основните поведенчески принципи в съответната област и причините те реално да заработят. Приоритетно място като дидактически метод на този етап от обучението има изучаването на случаи (case study). Това са кратки истории, които илюстрират ефективните и неефективни прилагания на поведенческите принципи. Целта е да се запълни празнината между интелектуалното разбиране на правилата и тяхното поведенческо прилагане. Развиването на способността критично да се разглежда представянето в реален случай от практиката повишава разбирането на теоретичния материал. Същевременно този етап от реализирането на дидактическия модел за развитие на умения за управление на кариерата спомага да се демонстрира на обучаваните как основните насоки за поведение могат да се адаптират към различните личностни стилове и обстоятелства. Всеки казус предоставя модел на ефективна изява и помага да се идентифицират пътищата, по които овладяването на умение се интегрира с личностните особености на поведение на отделния обучаван.

4. *Практика.* Съдържа практически упражнения, в които преобладава изпробването на научените поведенчески правила. Целта е да се предоставят на обучаваните възможности да практикуват основните насоки на поведение, свързани с дадено умение, в симулирани ситуации. Обучаваните могат да получат незабавна обратна връзка от връстници и преподаватели за своето представяне в относително безопасно (т.е. не криещо реални рискове) обкръжение. Практикуването на уменията за управление на кариерата в аудиторни условия е не само по-безопасно и не изискващо съществени финансови разходи, отколкото в реалната практика. Заедно с това наблюдението на другите и обратната връзка са по-прецизни и по-своевременни като цяло. На този етап обучаваните адаптират принципите към собствения си личностен стил като получават обратна връзка и подкрепа от преподавателя. Преобладаващите методи и техники на обучение са практическите упражнения, симулациите и ролеви игри.

5. *Приложение.* Включва прилагане на уменията в реални жизнено условия извън аудиторията с последващ анализ на относителния успех на това прилагане. На този етап наученото в учебната стая се пренася в реални жизнено ситуации. Обучаваните се подпомагат да изработят свой собствен план за усъвършенстване даденото умение за управление на кариерата. Те набелязват задания и идеи за прилагането на уменията в извънаудиторна ситуация. Доминиращ метод на обучение на този етап е практическо задание, свързано с изпълнението на определено поведение или писмена работа. Това може да бъде упътване да се изучава уменията при някой друг, да се консултира с друг, който да спомогне да се разреши релевантния проблем, или да се приложи уменията в реално съществуваща организация или в семейството. Целта на тези задания е да се помогне на обучаваните да пренесат поведенческите принципи в ежедневието практика. Всичко това благоприятства за напредък в личностното развитие на обучаваните.

Важна дидактическа предпоставка за ефективното реализиране на обучение чрез опит е да се определят доминиращите когнитивни предпочитания на обучаваните. То може да стане или до началото на обучението по съответната учебна дисциплина или в неговото начало. Това ще позволи на преподавателя своевременно да вземе решение за количеството и типа практически задачи, които е необходимо да се включат в подготовката. Целта на преподавателя не е задължително да поощрява зациклените в своите предпочитания обучавани. Напротив, неговата цел трябва да разширява хоризонтите на тяхното познание. Същевременно преподавателят трябва да предпази учебната програма от претоварване с голямо количество практически задачи. Навлизането на обучението чрез опит в обучението не означава, че традиционният образователен подход е загуба на време. Натоварването на учебните курсове прекомерно с практически задачи превръща учебните занятия в “игрови автомати”. Това, както и случая със зациклянето на обучаваните, ще доведе до загуба на възможността за получаването на пълноценна подготовка. Обмисленият подход при използването

на смесени образователни технологии и методи в обучението с по-голяма вероятност ще доведе до положителни резултати, отколкото подход със силен уклон в една или друга посока. В обучението чрез опит основен критерий трябва да бъде използването по възможност на своеобразни практически задачи, уравнивайки тяхното количество с другите типове образователни подходи. Така се осигурява не само пълен обхват на изучавания предмет, но също така се удовлетворяват когнитивните предпочитания на студентите, които се обучават. Много практически задачи могат и трябва да се използват заедно с други методи на обучение.

Моделът на обучението, основано на опита, осигурява функционална схема за систематичен подбор на видовете дейности в учебния процес (McDonald&West, 2021). Моделът отчита различията между предметите, и заедно с това позволява да се отчете ролята на обучавания в процеса. Схемата на модела дава свобода на преподавателя в изследването на по-широк кръг от възможности и избора на тези, които на много съответстват на конкретната ситуация на обучение.

3. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Основната идея на очертавания дидактически модел е, че усъвършенстването на уменията за управление на кариерата е преди всичко отговорност на обучавания. Малък или никакъв напредък може да бъде постигнат, ако основните поведенчески правила, описани за всяко от уменията не се прилагат добросъвестно извън учебната стая. От тази позиция дидактическият модел е насочен теоретичните знания да преминат от аудиторията в жизнената дейност на обучаваните.

Важно е да се отбележи, че параметрите на ефективната кариера не са по-различни от ефективността в повечето други човешки начинания. Ефективното управление на кариерата изисква същите умения, както и това да се живее продуктивен и успешен живот (Rusch, 2008). Психологическите изследвания потвърждават, че когато хората са принудени да действат под стрес, те разчитат на т.нар. “доминантни модели за отговор”. Това означава, че те разчитат на поведенчески модели, които са по-дълбоко проникнали в техния репертоар за отговор. Например, личност, която по принцип е отговаряла на конфликт с агресивно, но напоследък е започнала да практикува по-подкрепящ модел на поведение, ще започне да реагира подкрепящо, ако се сблъска със силно емоционално противопоставяне; но, ако натискът се покачва, личността ще се върне към по-познатия ѝ агресивен стил на поведение.

Приложението е решаващ компонент на усъвършенстването на уменията, но изисква повече усилия и находчивост, за бъдат упражненията ефективни и имащи смисъл. Дидактическият модел за развитие на умения по кариерен мениджмънт способства обучаваният се да задълбочи на своето самопознание и умения ръководи живота си.

Силата на прекия (непосредствения) опит е огромна. Повечето форми на информация (в т.ч. публикации, аудио-визуални средства и компютърни системи) са презентативни по същество. Те предлагат опит, който е изпитан чрез вживяване в някой друг. Прекият опит включва обучаваните в активно взаимодействие с образователната среда. Обучаваният вниква в сетивната комплектност на средата; средата навлиза във вътрешните психологически процеси на човек. Това съгласувано осигурява силен импулс на личностното и социалното развитие.

Много млади хора са ограничени в своето развитие от дефицити в техния минал опит. Те осъзнават, че техните способности, интереси и потенциални избори са ограничени от опита, който имат. Същият на свой ред се ограничава от тяхната социална среда. Традиционният образователен подход се ангажира с рефлексията на съществуващия минал опит, т.е. с извличането от такъв опит на възприятията на човек за неговите качества и предпочитания. Емпиричното познание или обучението чрез опит може да намали такива недостиги чрез разширяването на настоящия опит на младите хора по един планиран начин. Включването на практическа експериментална дейност обучението го преобразува в жива, интересна и увлекателна дейност. Тя дава възможност на обучаваните не само да учат, но да разширят своите когнитивни способности.

Изследванията сочат, че използването на този общ дидактически модел за развитие на умения за управление на кариерата в подготовката на специалисти е по-продуктивно от обучението, основащо се на традиционния подход, използващ лекцията и дискусиата като водещи методи. Развитието на умения по кариерен мениджмънт още в процеса на обучение в училище помага на бъдещите специалисти да имат значимо въздействие върху изявата на организацията, в която ще работят, независимо от организационното равнище, на което се намират. Обучението чрез опит разширява основата върху която младите хора могат да чертаят перспективи при вземането на важни решения в тяхното личностно и социално развитие.

ЛИТЕРАТУРА

- Искрев, Д. (2002). *Кариерно образование в средното училище*. Благоевград: Университетско изд-во „Неофит Рилски”.
- Михова, М. (2003). *Дизайн на обучението*. Велико Търново: Астарта.
- Aguilar, S. P. (2018). Evaluating a life centred career education curriculum to support student success. *Research in Higher Education Journal*, 35. Retrieved from <http://www.aabri.com/manuscripts/182843>.
- Arthur, M.B., & Rousseau, D.M. (1996). *The boundaryless career: A new employment principle for a new organizational era*. New York: Oxford University Press.
- Bridgstock, R., Grant-Iramu, M., & McAlpine, A. (2019). Integrating career development learning into the curriculum: Collaboration with the careers service for employability. *Journal of Teaching and Learning for Graduate Employability*, 10(1), 56–72. <https://search.informit.org/doi/10.3316/informit.580534557337065>
- Dick, W., & Cary, L. (1990). *The Systematic Design of Instruction*. New York: Harper Collins.
- González-Herrera, A.I., & Márquez-Domínguez, Y. (2018). Career Education and Integrated Curriculum. *International Journal of Research in Business and Social Science*, 7(3), 18-35, <https://doi.org/10.20525/ijrbs.v7i3.878>
- Haraz, Y. (2020). *Educational Design in Six Steps (A Strategic and Practical Scaffold)*. London: Routledge.
- Law, B., Knasel, E., & Hughes, B. (1991). *Careers work*. Manchester: Open College.
- McDonald, J. K. & West, R. E. (2021). *Design for Learning: Principles, Processes, and Praxis (1st ed.)*. EdTech Books, <https://edtechbooks.org/id>
- Reigeluth, Ch. (1999). *Instructional-design Theories and Models: A new Paradigm of Instructional Theory*. Hillsdale, New Jersey: Lawrence Erlbaum.
- Rusch, F. R. (2008). *Beyond high school: Preparing adolescents for tomorrow's challenges*. Columbus, Ohio: Pearson Merrill Prentice Hall.
- Whetten, D., & Cameron, K. (1991). *Developing Management Skills*. New York: HarperCollins.

THE GAME - HISTORICAL ASPECTS, CHARACTERISTICS AND DEVELOPMENT IN PRE-SCHOOL AND PRIMARY SCHOOL AGE

Dimona Yaneva

“Prof. D-r Assen Zlatarov” University – Burgas, Bulgaria, dimona_georgieva@dkps.uniburgas.bg

Abstract: The problem of children's play occupies a central place in the research of pedagogy, psychologists, sociologists, etc. A wide range of questions related to the essence of the play routine and its importance for the overall child development have been developed.

This article examines the historical origin of the game, its combination and development in pedagogical practice.

The article presents a theoretical overview of the essence and characteristic features of play in preschool age, where it is a dominant activity. Preschool education lays the foundations for lifelong learning. In the current normative framework for preschool education, it is stipulated that the kindergarten as an institution must provide play activities in all types of organization of preschool education. The pedagogical situation, which is the main form of pedagogical interaction, and through which the entire child's personality develops, must also take place through play.

An analysis is made of the different types of games that are used in preschool age, and which contribute to the development and cognitive needs of children and thanks to which a number of key competencies are developed. In all types of play, adolescent children use their experience to deal with specific situations, invoking their thinking, memory, imagination.

As a child's independent practice, play is also a powerful tool for increasing readiness for school. In primary school, the game, from a leading activity for children, turns into an accompanying, and later supporting the formation of the new activity - the educational one. In this period, the game continues to realize its great influence on the child's personality, but it becomes more concrete in terms of the overall intellectual development of the young student.

The importance of play and its development in elementary school is also presented. The different groups of games (educational, developmental, reproductive and diagnostic) that are used by students from 1.-4. class.

Keywords: children's play, pre-school age, primary school age, readiness for school

ИГРАТА - ИСТОРИЧЕСКИ АСПЕКТИ, ХАРАКТЕРНИ ОСОБЕНОСТИ И РАЗВИТИЕ В ПРЕДУЧИЛИЩНА И НАЧАЛНА УЧИЛИЩНА ВЪЗРАСТ

Димона Янева

Университет „Проф. д-р Асен Златаров“ – Бургас, dimona_georgieva@dkps.uniburgas.bg

Резюме: Проблемът за детската игра заема основно място в изследванията на педагози, психолози, социолози и др. Разработени са широк кръг от въпроси, които са свързани със същността на игровата дейност и нейното значение за цялостното детско развитие.

В настоящата статия се разглежда историческият произход на играта, използването и развитието ѝ в педагогическата практика.

Статията представя теоретичен преглед на същността и характерните особености на играта в предучилищна възраст, където тя е доминираща дейност. Предучилищното образование полага основите за учене през целия живот. В действащата нормативна уредба за предучилищното възпитание е заложено, че детската градина като институция, трябва да осигурява игрова дейност във всички видове организация на предучилищното образование. Чрез игра трябва да протича и педагогическата ситуация, която е основна форма на педагогическо взаимодействие, и чрез която се развива и цялостната детската личност.

Прави се анализ на различните видове игри, които се използват в предучилищна възраст, и които съдействат за развитието и познавателните потребности на децата, и благодарение на които се развиват редица ключови компетентности. Във всички видове игри, подрастващите деца използват своя опит, за да се справят с конкретни ситуации, позовавайки се на своето мислене, памет, въображение.

Като самостоятелна практика на детето играта е мощно средство и за повишаване готовността за училище. В началното училище играта, от водеща дейност за децата, се превръща в съпътстваща, а по-късно и подпомагаща формирането на новата дейност – учебната. В този период играта продължава да реализира голямото си влияние върху детската личност, но става по-конкретна по отношение на цялостното интелектуално развитие на малкия ученик.

Представя се значението на играта и развитието ѝ и в началното училище. Разглеждат се различните групи игри (образователни, развиващи, репродуктивни и диагностични), които намират приложение при учениците от 1.-4. клас.

Ключови думи: детската игра, предучилищна възраст, начална училищна възраст, готовност за училище

1. УВОД

Безспорен е фактът, че приоритетна цел на всяко общество е възпитанието, обучението и образованието на подрастващото поколение. Най-естественият начин за постигане на тази цел е малките деца и ученици да се развиват чрез играта, която трябва да бъде съобразена с възрастовите и индивидуални потребности на подрастващите.

2. ИСТОРИЧЕСКИ АСПЕКТИ НА ИГРАТА

Играта, разглеждана като вид човешка дейност, има своите исторически корени още от Древността (Древна Гърция). През този период детската игра се свързва с общото икономическо и социално развитие на обществото.

В средата на XVII век в Англия се откриват нови възможности за социално-политическото развитие на човечеството. В средата на същия век се предлага теорията на Джон Лок (1632-1704), която се опира на три твърдения, едно от които е свързано с това, че в процеса на възпитание на преден план трябва да се постави активната самодейност на децата, която е обусловена от индивидуалните им възможности и възрастовите им особености, но е насочвана и култивирана от възпитателя (Люлюшев, 1996).

Джон Лок твърди, че играта е свободна, привлекателна и разнообразна дейност, чрез която децата самостоятелно решават своите потребности. Целта на играта, според Лок, е самият процес на играене, в който децата имат близост до заобикалящата ги среда и могат свободно да проявят своята същност.

На по-късен етап от развитието на педагогиката, Фридрих Фрьобел (1782-1852), в своите теоретични постановки, поставя на централно място педагогическите възгледи на Песталоци за „елементарния метод“ на обучение.

Практическата си дейност Фрьобел насочва преди всичко към създаването на детска градина. Във фрьобеловата детска градина играта е заемала централно място при възпитанието и обучението на децата. Според него играта, ученето и трудът са едно неразделно жизнено цяло. Той оценява играта като господстваща сила и твърди, че играта е най-висшата степен в детското развитие (Люлюшев, 1996).

За разлика от фрьобеловата характеристика и придаване на значението на играта, К. Д. Ушински (1824-1870) посочва социалната значимост на играта, която формира поведението на децата. Ушински определя играта като самостоятелна и свободна дейност, която несъмнено има важно значение за цялостното развитие на личността.

Според различни теории през XIX и началото на XX век същността на игровата дейност се определя като безсъзнателна инстинктивна дейност. Представители на психологията, като Фройд например, свързват играта с компенсация на слабост и несамостоятелност (Петрова, 1977).

Във Франция развитието на предучилищното възпитание в края на XIX век и началото на XX век се свързва с името на Полина Кергомар (1838-1928). Основната ѝ критика по отношение на предучилищните заведения, е свързана с преждевременното обучение, на което са подложени децата. Критикува и несъобразените с възрастта им занимания, което пък от своя страна води до прекалена претовареност. Като най-значима дейност, чрез която трябва да се възпитават и обучават децата, тя определя играта.

Според Кергомар работата на детето е да играе. Тя сравнява играта със занаят за децата. Посочва играта като третата най-важна дейност за детето, след храненето и обличането.

Да се насърчава индивидуалността и самостоятелността чрез обучението не означава да се пренебрегват връзките с обществения живот и формирането на социални качества.

Мария Монтесори (1870-1952) твърди, че свободата на детето в предучилищна възраст и в начална училищна възраст се състои в това да му се дадат средства да се изгради като личност.

Организацията на дейностите, според нея, трябва да изхождат от идеята на свободата и дисциплината като едно цяло и от идеята за самосъздаването на детето чрез собствената му дейност (Люлюшев, 1996).

Една от най-разгърнатите хипотези за исторически произход на играта дава руският психолог Даниил Елконин (1904-1984). В своя труд „Психология на играта“ той разграничава три етапа, чрез които играта се проявява като присъща на детето дейност.

В първия етап, според автора, у детето не съществува потребност за игра. На този етап се проявяват първобитните етапи в развитието на човешката цивилизация, когато човешкият труд и оръдията на труда са примитивни, а благодарение на това се е давала възможност на човешките деца, от най-ранна детска възраст,

да се включват активно в труда на възрастните като техни помощници. На този етап децата имат относително ранна самостоятелност и са реално участници в труда на възрастните и у тях не се поражда нужда да пресъздават този труд в друга форма.

При втория етап, който определя Елконин, настъпва усложняване на труда и средствата, чрез който той се изпълнява. В този етап се появява необходимостта от предварителна подготовка за участие в труда на възрастните, а в процеса на самата подготовка за труд се усвояват оръдията на труда под ръководството на възрастните. В този процес Елконин открива три предпоставки, които на следващия етап водят до появата на детската игра, а именно:

- децата действат не с истинските оръдия, необходими за труда, а използват умалени подобия, които са изработени от възрастните;
- децата действат в условия, които са близки с условията на труда;
- децата подражават на действията на възрастните.

При третия етап децата се разпределят по групи, на базата на които се поражда ролева игра. В тази дейност те пресъздават труда на възрастните, като използват умалените подобия на оръдия за труд, които след като вече изпълняват обучаваща функция, се превръщат в първите детски играчки.

Елконин свързва историческия произход на детската игра с общото икономическо и социално развитие на човешкото общество, както и със средствата на труда и промяната на социалния статут на детето.

Според психолога, в играта могат да се отделят няколко компонента: сюжет, съдържание, игрова ситуация, игрови действия, роля и отношения. Определя ролята като основната единица на играта, която придава смисъл на действията и отношенията. Съдържанието се изразява чрез различни междуличностни отношения и събития, както и е пряко свързано със сюжета. Сюжетът, от своя страна, представлява заобикалящата децата действителност, която се пресъздава в играта. Сюжетите отразяват конкретни условия от живота на детето, а съдържанието им може да се изменя в зависимост от мотивите. Благодарение на игрите, според Елконин, най-добре могат да се пресъздават отношения, важни и значими за детето събития, могат да се създават нови реалности (Люлюшев, 1996).

3. ХАРАКТЕРНИ ОСОБЕНОСТИ И РАЗВИТИЕ НА ИГРАТА В ПРЕДУЧИЛИЩНА И НАЧАЛНА УЧИЛИЩНА ВЪЗРАСТ

Основната задача, която стои пред образователните институции е да подготвя подрастващите поколения за успешно включване в живота на възрастните, като в процеса на обучение и възпитание се придобиват редица ключови компетентности.

В предучилищна възраст, обучението се различава от всички други образователни етапи с това, че водещата дейност в процеса на педагогическо взаимодействие е играта (Георгиева, 2020).

Предучилищното образование полага основите за учене през целия живот, като осигурява физическото, познавателното, езиковото, духовно-нравственото, социалното, емоционалното и творческото развитие на децата.

За постигането на конкретни задачи, свързани с придобиването на компетенции е необходимо целенасочено педагогическо взаимодействие, което да бъде съобразено с нуждите на децата.

Основната форма на педагогическа взаимодействие, описана в Наредба №5 от 2016 г., е педагогическата ситуация, която обикновено протича под формата на игра.

Образователни направления, които са заложили в предучилищното образование са:

1. Български език и литература;
2. Математика;
3. Околен свят;
4. Изобразително изкуство;
5. Музика;
6. Конструирание и технологии;
7. Физическа култура.

Във всяко едно от изброените образователни направления, по чл. 30 от Наредба №5 от 2016 г., са включени теми за постигане на отделни компетентности като очаквани резултати от обучението на подрастващите деца.

От гледна точка на Педагогика на играта, играта се определя като феномен и особен вид дейност, благодарение на която се осъществява пълноценното развитие на децата (Велева, 2013).

Чрез играта детето развива своята психика, а от това зависи и бъдещият му успех по отношение на учебната дейност, трудовата дейност и взаимоотношенията му с хората. Когато детето играе, то развива своята личност.

Посредством игрите децата развиват и своята индивидуалност – формират характер си, усъвършенстват различни умения, придобиват житейски опит, изграждат начин на поведение и отношение с околната среда. В същото време чрез играта детето изгражда връзката си с другите хора, групи, общности. Чрез играта децата се научават да общуват.

Играта е пряко свързана с нравственото възпитание, защото правилата в игрите изискват от детето да възпроизвежда поведения и отношения, които отразяват най-положителните качества на хората.

Игровата практика провокира, стимулира и развива креативността, а със своята същност и специфични особености е предпоставка за успешната реализация в живота (Тодорова, 2019).

Видовете игри които се срещат в предучилищния период са:

- Игри с правила, в които се включват автодидактичните игри, подвижни игри, и музикални игри.
- Творчески игри, в които се включват сюжетно-ролеви игри, игри драматизация и строително-конструктивни игри.

Всички видове игри намират реално приложение в педагогическата практика и съдействат за развитието на познавателните потребности (Пирьов, 1971).

Чрез игрите децата постепенно осъзнават необходимостта от правила, които са необходими за собствените им действия, и които се свързват с определена игрова задача. Така се дефинират строително-конструктивните игри и игрите-драматизация като разновидност на сюжетно-ролевите игри (Василева, 2007).

Игрите драматизация, например, най-пряко формират естетическият усет у подрастващите. Чрез игрите драматизация и чрез строително-конструктивните игри се развиват и творческите способности.

Сюжетно-ролевите игри, от своя страна, са едни от най-важните игри в предучилищна възраст.

При тях най-съществен е сюжетът, който отразява човешките дейности и взаимоотношения. Чрез този вид игри децата се запознават с приетите норми на поведение. При първите игрови действия на детето, то пресъздава действителността, с която ежедневно се сблъсква, като например храненето, разхождането, обличането и т.н. Когато сферата на общуване се разшири извън семейството, чрез играта започват да се пресъздават различни социални функции, които са присъщи на професиите, но отново такива, с които детето има досег. Обогащането на знанията чрез образователните направления, които са заложили в детската градина, разширяват и тематиката на играта, тя придобива йерархична структура, съдържанието се обогатява с повече нравствени норми и социални взаимоотношения.

Следователно играта винаги трябва да се предшества от наблюдение и обсъждане на особеностите на обектите, които ще се претворяват в нея.

При игрите с правила мотивът на дейността продължава да е в игровия процес, а не е свързан пряко с крайния резултат. Осъзнаването на задачата, която се поставя в този вид игри се свързва със самооценката, а това е свързано с ясни и конкретни правила, на които детето трябва да подчини своите действия и поведение (Люлюшев, 1996).

От тук може да се съди, че от сюжетно-ролевата игра се развиват и всички останали видове игри, които доближават играта до продуктивните дейности.

Като самостоятелна практика на детето играта е мощно средство за всестранно развитие и подготовка за училище, а това е необходимо, защото след периода на предучилищното образование, децата се сблъскват със своята нова роля – тази на ученика. Те попадат в началното училище, където има нови правила, а играта вече не е съвсем водеща в тяхното ежедневие. Тя е изместена от урока, но също е важно да намира приложение при малките ученици. В този период играта продължава да реализира голямото си влияние върху детската личност, но става по-конкретна по отношение на цялостното интелектуално развитие на малкия ученик (Люлюшев, 1996), (Василева, 2007).

Ролята на играта в началното училище се използва, за да мотивира малките ученици да учат. В процеса на занимания, които са организирани под формата на игра се формират творческите способности на учениците. Те се научават да боравят с вече придобитите знания и да ги използват при решаването на реални житейски ситуации. Като една от главните цели на играта в начална училищна възраст може да се посочи положителната промяна на физическото и психологическото състояние на учениците.

Различните видове игрите в началното училище насърчава учениците и ги учи да работят в екип. Екипната работа, от своя страна, подпомага общуването между връстниците и обмяната на опит между тях, за да се достигне до общо решение и краен общ резултат. По време на самия процес, учениците в екипа дават положителна обратна информация, която е необходима за общото благо (Димитрова, 2018).

Всички видове игри в този период изпълняват следните задачи:

- Развиват способността на малките ученици да мислят самостоятелно и да се справят с поставените задачи без външна намеса.

- Подпомагат пълното усвояване на учебния материал по различните учебни предмети. Смята се, че игрите в началното училище, също както и в детската градина, трябва да бъдат приоритет при организирането на образователния процес за малки ученици. Игрите, използвани в началното училище се разделят на четири групи: образователни, развиващи, репродуктивни, диагностични. Посредством образователните (учебни) игри учениците откриват информация, която не са познавали до този момент, те са поставени в разбираема, близка до тях ситуация, която ги мотивира и провокира да действат. В тези видове игри, благодарение на активната им позиция, те учат с интерес, за да придобият конкретните знания (Димитрова, 2019). Формирането на умения за екипност още в периода на предучилищната възраст, допринася за прилагането им на по-късен етап от живота на децата (Димитрова, 2021). Репродуктивната игра, за разлика от учебната, подпомага да се усвои още по-добре вече изученият материал по различните учебни предмети. Чрез тези игри педагогът по-лесно може да открие пропуските на учениците, както и по-добре може да види кои знания са усвоени вече напълно. Независимо от типа, всяка игра има ясна структура и трябва да включва: ролята на играчите, съответните действията, които ще се изпълняват в играта и сюжета. За подобряване на образователния процес в начална училищна възраст се използват ролеви игри в урока и състезанието. Последният вариант служи за мотивация на малките ученици да научат колкото се може повече, защото всеки ученик се стреми да придобие повече знания, за да бъде най-добър. Ролеви игри развиват социалните умения. Причината тук да се представят отделно се корени във факта, че в специализираната литература те се интерпретират по различен начин от игрите в обучението и по-често се разглеждат едновременно с драматизациите и моделирането. С ролеви игри се развива и разбирането за социални роли. Те се разглеждат като форми на поведение и по този начин ученикът изучава и изгражда социалния си живот. Важно в този период е играта да се използва по такъв начин, че да не нарушава и да не прекъсва основният образователен процес в началното училище.

4. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В заключение може да се каже, че играта е най-естествената дейност и най-важното нещо в света на децата. Тя възпитава, радва и изгражда подрастващите личности. Използването на играта гарантира добри резултати в работата на всеки педагог. Би било добре да се използва и личния пример, с професиите на родителите на децата, които след това могат да бъдат изиграни от тях и да бъдат въввлечени в живота, който ги заобикаля. Всички игри, освен да изпълняват обучителни и възпитателни цели, подсилват приятелското чувство у децата, сближават ги, насърчават работата в екип, учат ги на позитивизъм.

ЛИТЕРАТУРА

- Василева, Е. (2007). Детето в началното училище. София: Фараго.
- Велева, А. (2013). Педагогика на играта. Русе: Университетско издание.
- Георгиева, Г. (2020). Компетентностният подход като средство за развиване на математическите представи на децата от предучилищна възраст. Научно-практическа конференция, посветена на 80-годишнината от рождението на проф. Георги Бижков (стр. 102-112). София: Университетско издателство "Св. Климент Охридски".
- Димитрова, К. (2018). Формиране на контекстни компетенции в предучилищна и начална училищна възраст - съвременни изследвания на проблема. Образование и технологии, 66-71.
- Димитрова, К. (2019). Модел за формиране на контекстни умения чрез познавателна математическа дейност в предучилищна възраст - приказни математически игри. Образование и технологии, 51-56.
- Димитрова, К. (2021). Модел за формиране на контекстни умения чрез познавателна математическа дейност в предучилищна възраст. Сборник статии и студии, 52-87.
- Люлюшев, М. (1996). История на педагогиката. София: Абагар.
- МОН. (03.06.2016 г.). НАРЕДБА № 5 за предучилищното образование. София.
- Петрова, Е. (1977). Предучилищна педагогика. София: Наука и изкуство.
- Пиръов, Г. (1971). Педагогическа психология. София: Наука и изкуства.
- Тодорова, М. (2019). Игрови модели за икономическо и финансово образование в детската градина. Бургас: Университет "Проф. д-р Асен Златаров".

OVERCOMING COMMUNICATION OBSTACLES TOWARDS CONFLICT RESOLUTION

Aneta Spirova

“Vanco Prke” Public Elementary School, Stip, North Macedonia, spirovaaneta@yahoo.com

Abstract: Communication is the basis of human existence. Humans are the only creatures that have the ability to think, work, create and communicate. Communication and interaction are everywhere. Hermits like Daniel Defoe’s Robinson Crusoe are only a product of one’s subjective desire. “No man is an island” - people cannot live outside of the margins of society. Communication plays a vital role in civilisation. We are all socially connected individuals that take part in a community. Whether or not we are an active or a passive member of the community, whether or not we speak or choose to stay silent, everything we do is perceived as a message. The ability to communicate is as old as humankind, and has evolved with it, influenced by everyday existence (*Conditio sine qua non*). Excommunication has been and will continue to be mankind’s biggest retribution. People and society are the subject and object in the process of communication. “The ability to communicate is the key to interpret the history of humankind.” (Gocini 2001). The process of communication and the tools we use to communicate come naturally, however, to communicate in the right way, at the right time is a skill. The skill to invest our time and energy in communicating in a balanced way, in order to overcome the imperfections of our society, is not a skill that one can acquire without constant improvement. This is an ever ongoing process. First, we need to define communication, the factors that affect sending and receiving messages, and grasp possible obstacles. Finding ways to remove barriers to communication is of utmost importance and an expert skill. There is no elevator to success, each one of us has to take the stairs. Through everyday communication we achieve a certain goal that satisfies a certain need. Failing to communicate with our community can lead to frustration. If we imagine a society that is democratic and redundant of conflict, it is necessary for its participants to be familiarized with conflict resolution at an early age. “Anybody can become angry, that is easy; but to be angry with the right person, and to the right degree, and at the right time, and for the right purpose, and in the right way, that is not within everybody’s power, that is not easy.” (Aristotle) Communication, rather than confrontation, is the key to problem solving.

Keywords: communication, humans, society, conflict resolution.

НАДМИНУВАЊЕ НА ПРЕЧКИТЕ ВО КОМУНИКАЦИЈАТА ВО ПРАВЕЦ НА РЕШАВАЊЕ НА КОНФЛИКТНИ СИТУАЦИИ

Анета Спирова

ООУ „Ванчо Прке“ – Штип, Северна Македонија, spirovaaneta@yahoo.com

Абстракт: Без комуникација нема егзистенција. Човекот е суштество кое мисли, работејќи создава и комуницира со другите луѓе. Токму овие суштински одлики го прават човекот различен од сите други живи суштества. Комуникација постои насекаде. Приказните како онаа за Робинзон Крусо кој успеал да живее сам на пуст остров веушност зборуваат за слободата на човечката воља. Невозможно е луѓето да живеат ни сами за себе, ни сами од себе, ни надвор од општеството. Комуникациите имаат огромно значење за човекот и општеството. Без комуникација не може да се замисли постоењето на човекот како социјално суштество, ниту пак општеството како човечка заедница. Активноста или неактивноста, зборовите или тишината, се има вредност на порака. Комуникацијата е стара колку што е старо и човечкото општество, се развивала низ историјата, во неопходниот начин на организирање на човечкиот живот и општествениот поредок (*Conditio sine qua non*). Екскомуникацијата некогаш, а и сега претставува најголема казна за човекот. Човекот и општеството се субјект и објект во комуникацијата. “Способноста за комуницирање се смета за привилигиран клуч за толкување на сета историја на човечкиот род”.(Гоцини 2001). Нашата способност да комуницираме и облиците преку кои тоа го правиме е нешто сосема природно, дадено само по себе и разбирливо, но да се комуницира на вистински начин во вистинско време е вистинска способност. Да се вложиме себеси во балансот наречен меѓусебна комуникација со што би ги надминале несовршеностите во нашето општество е способност што бара постојано усовршување. Колку повеќе ги познаваме нештата толку повеќе ги владееме. Успешна комуникација не е ни малку лесна работа. За да бидеме поуспешни во комуникацијата неопходни се познавања за тоа што е комуникација, кој се факторите кои влијаат врз испраќањето и примањето на пораките, како и познавања за тоа што се може да се јави како пречка во комуницирањето. Вистинска умешност е да се најде начин за надминување на пречките. Не постои

единствено правило во нивното надминување. Лифтот кон успехот не работи. Треба да ги користиш скалите скалило по скалило. Преку комуникацијата што секојдневно ја остваруваме постигнуваме некаква цел со што задоволуваме одредена наша потреба. Неуспехот во комуницирањето со околината може да доведе до појава на фрустрација. Ако, како цел си поставиме помалку конфликтно и демократско општество, неопходно е учениците уште од најрана возраст да се обучуваат како да постапуваат во конфликтни ситуации. „Секој може да се налути, тоа е лесно. Но да се налутиш на вистинската личност, до вистински степен, во вистински момент, од вистински причини и на вистински начин – тоа не е лесно. Комуникацијата е клуч за решавање на проблеми, а не конфронтација” (Aristotel)

Клучни зборови: комуникации, луѓе, општество, решавање конфликти.

1. ВОВЕД

Комуникација постои насекаде. Невозможно е луѓето да живеат ни сами за себе, ни сами од себе, ни надвор од општеството. Екскомуникацијата некогаш, а и сега претставува најголема казна за човекот. Способноста за комуницирање се смета за привилигиран клуч за толкување на сета историја на човечкиот род. Комуникацијата е нешто што секој од нас го носи со себе, но да се комуницира на вистински начин во вистинско време е вистинска способност. Да се вложиме себеси во балансот наречен меѓусебна комуникација со што би ги надминале несовршеностите во нашето општество е способност што бара постојано усовршување. За да бидеме поуспешни во комуникацијата неопходни се познавања за тоа што е комуникација, кој се факторите кои влијаат врз испраќањето и примањето на пораките, како и познавања за тоа што се може да се јави како пречка во комуницирањето. Вистинска умешност е да се најде начин за надминување на пречките. Не постои единствено правило во нивното надминување.

2. КОМУНИКАЦИЈА

Без комуникација не може да се замисли постоењето на човекот како социјално суштество, ниту пак општеството како човечка заедница. Нашата способност да комуницираме и облиците преку кои тоа го правиме е нешто сосема природно, дадено само по себе и разбирливо. Токму затоа комуницирањето го сваќаме како *базичен социјален процес*. Комуникацијата е стара колку што е старо и човечкото општество, се развивала низ историјата, во неопходниот начин на организирање на човечкиот живот и општествениот поредок. Човекот и општеството се субјект и објект во комуникацијата. Способноста за комуницирање се смета за привилигиран клуч за толкување на сета историја на човечкиот род. Етимолошката основа на поимот комуникација лежи во глаголот *communicare* што значи да се соопшти, да се биде во врска и именката *communicatio* што означува врска, допир. Во суштина под поимот комуникација подразбираме предавање, преработка и прием на сигнали на живи битија, пред се на човекот. Таа размена на информации, односно комуникацијата, се врши во различни животни ситуации и резултира со стекнување нови сознанија како и пренесување на тие знаења. Од друга страна, комуникацијата придонесува за формирање на свеста за влијанието на меѓусебното однесување на луѓето. Античкиот филозоф Аристотел за комуникацијата зборувал на еден едноставен начин, сведувајќи го комуникацискиот тек на следните основни елементи: говорник, предмет на говорот и слушатели (публика). Во комуниколошката литература постојат повеќе од 126 дефиниции за поимот комуникација. Сите овие обиди се со цел да се објасни овој феномен, анализирајќи го во различен обем и од различни аспекти. Работејќи на дефинирање на комуникацијата, Колин Чери (Collin Cherry, 1957) ќе каже дека *заблагодарувајќи и се на комуникацијата овозможен е вистински општествен живот и негово практикување*. Според него најзначајна функција на комуникацијата е социјалната, што би значело поседување на заеднички елементи на однесување или начин на живот. Од кој аспект и да тргнеме комуникацијата е процес со чија помош ги разбираме другите и за возврат настојуваме другите нас да не разберат. Комуникацијата значи пренесување на информации, идеи, емоции, вештини, користење на симболи, зборови, слики, бројки, цртежи. Во насока на заедништво комуникацијата е процес кој, она кое што било монопол на еден или на неколкумина, го прави заедничко за двајцата или за групата. Ако на комуникацијата гледаме како на стимуланс, секој акт на комуникација се состои од дискриминативни стимуланси, од изворот до реципиентот. Комуникацијата за свој главен интерес ја има онаа ситуација во однесувањето во која изворот пренесува порака до примачот со намера да влијае на однесувањето на тој што ја прима. Комуникацијата е механизам преку кој се остварува моќта. И покрај различниот пристап во дефинирањето, на комуникацијата можеме да гледаме како на *процес, наговарање, влијание или одговор и интеракција*. Комуникацијата е однос меѓу луѓето кој подразбира свесна човекова дејност, низа од комуникациски дејства помеѓу субјектите на комуницирањето (*емитент и реципиент*) во одредена *комуникациска ситуација*. Чинот на комуникацијата претставува динамички аспект на комуницирањето, алка од комуникациската шема што претставува збир од психосоцијални случувања, кои

ги следат и обединуваат основните моменти на движењето на една порака од емитентот до реципиентот, вклучувајќи ги тука и ефектите од комуницирањето. Комуникационата ситуација се обликува под дејство на: *ментално-психичките и биолошките карактеристики на субјектите во комуникацијата, социјалниот контекст во целина, системот од симболи и карактеристиките и специфичностите на техниките на комуницирањето.*

3. ПРЕЧКИ(ДИСТРАКТОРИ) ВО КОМУНИЦИРАЊЕТО

Човекот, во својата основа го има тежнењето кон една заедница, едно општество. Суштината на зборот комуникација лежи токму во тоа, да се направи нешто заедничко. Преку комуникацијата и интеракцијата со другите луѓе во средината во која опстојува, човекот одсекогаш ги задоволува своите потреби. Вербалната етапа на цивилизацијата, цивилизацијата на писмото и епохата на електронските медиуми, земјата ја претворија во светско село. Причина повеќе да се изградува во оваа област е и фактот што во вакви услови загрозен е феноменот комуникација. За да бидеме поуспешни во комуникацијата неопходно е да имаме поголеми познавања за тоа што е комуникација, познавања за комуникациските фактори кои влијаат врз испраќањето и примањето на пораките, како и познавања за тоа што се може да биде пречка во комуницирањето. Комуникацијата се учи. Во правец на усовршување на комуникацијата преку нејзино учење, неизбежно е да го спомнам училиштето како организирана средина со јасна цел, формирање и развој на личноста во сите нејзини свери и конечно оспособување на човекот за активно учество во општествениот живот. Воспитанието и образованието се можни само преку меѓучовечка комуникација и токму воспитната активност на комуникацискиот процес има таква цел да делува на развојот на субјектите вклучени во овој процес. Нема воспитание без комуникација. Неоспорна е улогата на училиштето преку воспитано-образовниот процес, како облик на комуникација во правец на формирање на човековото „јас“. За ефективна комуникација важно е да умееме да ги идентификуваме пречките во комуникацијата. Можеме да зборуваме за три основни групи пречки(дистрактори) во комуницирањето: *пречки во примањето, пречки во разбирањето, пречки во прифаќањето, механички пречки, психолошки пречки, емоциите, филтрирањето, културолошките разлики, непостоење на повратна информација, начинот на изразување, оддалеченост, возраста и ограничен капацитет на примачот.*

Пречките во комуникацијата се реалност, составен дел од животот. Вистинска умешност е да се најде начин за надминување на пречките. Од каде и да започнеме во овој ни малку лесен процес цел ќе ни биде успешна комуникација на сите нивоа од општественото живеење. На прво место би ја ставила *подготвеноста на личноста за прифаќање на разликите во мислењата меѓу луѓето.* Важно е да се оди кон тоа да се најде решение со кое на сите ќе им биде добро и сите ќе добијат. Секогаш кога е можно да се прифати компромис, затоа што тоа е знак на разбирање и на цивилизираност. *Да се комуницира и тогаш кога ни се повредени чувствата или кога сте во голем конфликт со некоја личност.*

4. КОНФЛИКТ, РАШАВАЊЕ НА КОНФЛИКТ

Конфликтот е неизбежен аспект на човековото постоење. Неуспехот во комуницирањето со околината може да доведе до појава на фрустрација. Овој неуспех може да биде предизвикан од *субјективни и објективни* причини. И едните и другите, а посебно субјективните причини можат да бидат резултат на конфликтна состојба во која се наоѓа самата личност, но истовремено можат да бидат и причина за појава на *конфликтна ситуација*. Конфликтите се составен дел на секој интеракциско – комуникациски процес. Најголем број од конфликтите се јавуваат токму како резултат на лошата комуникација. Конфликтот не настанува, ниту се манифестира наеднаш. Насобраното негативно чувство многу лесно може да кулминира со несакана реакција. Во оваа фаза конфликтот не е сеуште јасно дефиниран, само се навестува неговото постоење и доколку тогаш не се најде начин за негово елиминирање, зголемената тензија прераснува во вистински конфликт кој резултира со криза во понатамошната комуникација, или уште полошо со целосно прекинување на комуникацијата. Ако вакви конфликти се јавуваат во деловното комуницирање, тоа може да биде сериозен проблем за нормално одвивање на работниот процес, вклучувајќи ги тука и педагошките процеси кои се одвиваат во училиштата преку неопходната комуникација во наставата. Конфликтот со себе носи: *вжештена атмосфера, раздразливост, демотивираност, депресија, нетолерантност.* Но, од друга страна, мора да признаеме дека без конфликт нема напредок. Многу важни одлуки се донесуваат како резултат на различни мислења, кои најчесто се спротивставени и конфликтни. Дефиницијата што би ги обединила сите битни аспекти на конфликтот треба да укаже на трите негови компоненти: *страните во конфликтот, конфликтното однесување и конфликтните интереси.*

Причини за конфликт има многу, јас би ги издвоила *ограничените ресурси* (двете страни сакаат исто нешто) и *незадоволени базични потреби*, (потребите на луѓето, нивно задоволување или незадоволување).

Конфликтите се најсилни кога станува збор за задоволување, односно незадоволување, на основните животни потреби што е разбирливо. Постапките што човекот ги презема во текот на некоја конфликтна ситуација во која ќе се најде, во правец на нејзино разрешување, зависат од неговите верувања, неговите ставови и неговото искуство. Уште од најрана возраст човекот учи како да постапува во конфликтните ситуации во кои постојано се наоѓа. Кога се говори за реакција при конфликтите, првенствено се мисли на две најчести реакции: *спротивставување и избегнување на конфликтот*. Во пракса многу поретко се помислува на третата можност во правец на решавање на конфликтите, која всушност е и најприфатлива - *комуникација заради разрешување на конфликтот*. Комуникацијата е клуч за решавање на проблеми, а не конфронтација. Комуницирањето како сосема различен начин на реакција, спротивно на претходните две реакции (спротивставувањето и избегнувањето), претставува основа за успешно разрешување на конфликтот. За да постои комуникација потребно е да постои активно слушање и желба за разгледување на проблемот од заедничка перспектива. Кога зборуваме за комуницирање во правец на разрешување на конфликт важно е да се напомене дека комуницијата овозможува поединецот да ги искаже своите мислења и ставови, нормален контакт со очите, активно слушање, но истовремено неопходно е да има пријателски став и во комуникацијата приоѓа со почит и разбирање. Една од техниките кои ја амортизираат комуникацијата, истовремено и начин за неиритирачко задоволување потреби и желби е таканаречениот “ЈАС-говор”. ЈАС-говорот е концентриран на специфичниот проблем, јасно зборува за однесувањето и предизвиканите чувства, без вреднување на личноста, води кон зпочнување на комуникација околу причината на конфликтот, ја покажува нашата подготвеност за разговор и за барање на заемно прифатливо решавање на ситуацијата. Честопати во конфликтите се исцрпуваме со меѓусебни обвинувања, со лутина, навредување што лесно доведува до ескалација и оддалечување од она што навистина ја предизвикало конфликтната ситуација. ЈАС-говорот не враќа на почетокот на конфликтот, на она што нам ни е навистина потребно, што сакаме или што ни пречи, при што не ја предизвикуваме одбрамбената реакција на другата страна. Со ЈАС-говорот се критикува однесувањето, а не личноста. Различниот начин на кажување предизвикува различна реакција кај спротивната страна, што всушност укажува на тоа дека преку тоа кој начин на комуницирање ќе го одбереме можеме да влијаеме на настанување или спречување на конфликтна ситуација.

Анализирајќи ја комуникацијата воопшто, а посебно пречките во комуницирањето, може да се заклучи дека во процесот на комуникацијата, покрај техниките на комуницирање, има и моменти на кои треба да им се обрне поголемо внимание, токму заради улогата што ја имаат во правец на поуспешна комуникација, а со тоа и можност за полесно решавање на проблемите кои предизвикуват конфликтни ситуации. Такви моменти се: *перцепирањето, повратната информација, повторување на пораките, јасен говор* и конечно *слушањето*, предуслов за успешно комуницирање. Активното слушање е важен елемент за надминување на пречките за комуницирање. Активното слушање овозможува подобро да се разберат ставовите, мислењата и чувствата на соговорниците и се зголемува можноста за поуспешно да се разбере пораката.

Последиците што ќе ги остави конфликтот зависат од тоа кој тип на реакција ќе го одбере поединецот во неговото решавање. Вештините за разрешување на конфликтите треба систематски да се учат. Во надминувањето на конфликтна ситуација би требало да почнеме со *создавање на ефективна атмосфера за работа*, потоа да преминеме кон *расчистување на перцепциите*. Перцепциите се леќи низ кои ние се гледаме: себеси, другите, нашите врски и ситуациите со кои се соочуваме. Расчистувањето на перцепциите во правец на разрешување на конфликтот преставуваат основа врз која ќе се гради следниот чекор *фокусирање врз индивидуалните и заедничките потреби*. Потоа следи *градењето на заедничка позитивна моќ*. Секоја врска вклучува и моќ. Моќта може да се користи позитивно и негативно. Конфликтното партнерство ја искористува позитивната моќ за ефективното справување со конфликтите. Процесот на конфликтното партнерство е активен, креативен, постојан и моќен. Следната фаза можеме да ја наречеме *поглед кон иднината, потоа учење од минатото*. Во оваа изрека е содржана идејата за ефективно разрешување на конфликтите поаѓајќи од фактот дека секоја врска и секој конфликт имаат свое минато, сегашност и иднина. Потоа следи чекор во кој се *генерираат можностите*. Генерирањето на можностите може да овозможи надминување на ограничувањата што ги носиме со себе во процесот на разрешување на конфликтот. Последниот чекор во решавање на конфликтот би бил *создавање договори од взаемна корист*. Ефективните и трајни договори неопходно е да ги задоволат потребите и на двете страни, учеснички во конфликтот, заради остварување трајни позитивни ефекти во конкретниот случај. Овие фази за решавање на проблемите, како основа на секој конфликт, можеби делуваат премногу деловно, односно асоцираат на односите во бизнисот, но тие се во основата на решавањето на сите конфликтни ситуации на сите нивоа. Сите овие карактеристики ги имаат и односите помеѓу учесниците во наставниот процес како што се односот наставник-ученик, наставник-наставник, ученик-ученик како и односот што директорот на училиштето го има кон наставниците и кон учениците. Од тука, овие чекори како модел за решавање на

проблеми во правец на надминување на конфликтите можат да се применат и во решавање на конфликтните ситуации во училиштата. Секоја конструктивна институција, посебно училиште, потребно е да работи на менаџмент стратегија што би создала модел за менаџирање со конфликти кој ќе опфати комуникација со сите вклучени субјекти, на сите нивоа за нивните потреби, обучување за координација и меѓусебна соработка, мерење на задоволството како и оценување на ризикот од појава на конфликт. Со редовно ревидирање на резултатите ќе имаат увид во потенцијалите за создавање на конфликти при тоа, на почетокот на настанувањето менаџерите ќе можат да го препознаат конфликтот и на време да го спречат неговото развивање и преминување во негативна безбедносна конотација.

5. РЕШАВАЊЕ НА КОНФЛИКТИ ПО ПАТ НА ПЕДАГОШКА КОМУНИКАЦИЈА

Поважно е да се знае како да се поправат работите, а не кој е крив. Пред да започнеме со решавање на конфликти со другите, неопходно е да научиме да се носиме со сопствените, внатрешни конфликти. Луѓето поминуваат низ различен број конфликти и сите употребуваат различни одбранбени механизми во однесувањето и во справувањето со овие сопствени немири. Ова е правило за сите конфликти воопшто и не ги исклучува ни конфликтите во педагошката работа. Наставникот кој треба да ги учи учениците како да решаваат конфликти прво самиот мора да ги познава структурата и карактеристиките на конфликтот. Треба да ги познава инструментите за нивно препознавање, техниките и методите за нивно надминување, како и педагошките методи и постапки за обука на учениците во правец на нивно совладување. Ако како цел си поставиме помалку конфликтно и демократско општество, неопходно е учениците уште од најрана возраст да се обучуваат како да постапуваат во конфликтни ситуации. Традиционалните училишта на овој проблем гледаат во прв ред нормативно и во таа смисла конфликтите помеѓу учениците се решаваат со дисциплински мерки, а конфликтите помеѓу учениците и наставниците по правило завршувале на штета на ученикот. За моментот дека ученикот треба да се обучува за решавање на конфликти, воопшто не станувало збор. Денешната педагошка пракса полека но сигурно ги надминува овие традиционални сваќања. Разбирливо е дека цел на денешната педагошка работа би било формирање на целосни личности, подготвени за активно учество во општеството, во сите негови сфери. Таквата личност неопходно е да располага со вештини за ефективна комуникација, како и со вештини за надминување на конфликтните ситуации, како составен дел од денешното, “модерно” живеење. Како детето ќе научи да се носи со понатамошните конфликтни ситуации во живот, ако не започне со стекнување на вештини за решавање на конфликтите во училиштето, во прв ред конфликтите со своите врстници но и конфликтите во кои ќе се најде со наставниците што исто така се реалност. Општата поделба на конфликтите се однесува и на конфликти во педагошката работа. Интраперсонални, односно внатрешните конфликти како конфликти што личноста ги има сама со себе и за кои најчесто не е свесна, зависно од каква потреба на личноста се предизвикани можат да бидат различни: од потребата за постигнување на високи резултати произлегува *конфликтот успех-неуспех*, од потребата за припадност и љубов произлегува *конфликтот прифатеност-отфрленост* и од потребата за моќ произлегува *конфликтот да се биде влијателен-да се биде безначаен*. Се работи за *внатрешни конфликти* што ги носи секое дете во контакт со реалноста и училишната средина. Од тоа како детето ќе се соочи со овие конфликти зависи целокупното негово однесување, па и однесувањето во правец на решавање на останатите конфликти во животот. *Прв и најважен договор е договорот сам со себе.* Интерперсонални конфликти се оние конфликтни ситуации што детето ги има со другите учесници во наставата, неговите врстници но и наставници. Високи резултати постигнува оној наставник кој ќе успее да ги натера учениците да сватат дека тие одлучуваат дали ќе одат понатаму и подлабоко во конфликтот или ќе бараат начини за решавање на проблемот. Успешната комуникација на учениците во училиштето, може да надоплони многу нешта што на личноста на детето и недостасуваат при комуникацијата во местото на живеење. Конфликтите што на оваа возраст му се случуваат на детето, најчесто се безначајни, но за детето во моментот кога се случуваат може да имаат големо влијание. Причините за овие конфликти се многубројни, но најчесто причина за конфликти во овој период е начинот на кој детето се вреднува себе и светот околу себе. Конфликтот на релација наставник-ученик претставува поголем проблем од она што педагошката пракса до сега му обрнала внимание. Сознанието за тоа колку демотивација или педагошка штета е направено со овие конфликти делува алармантно и го актуелизира неговото анализирање. Причините се поврзани и со наставниците и со учениците, па разбирливо е дека за надминување на овие конфликти треба да се обучуваат и наставниците и учениците. Во тој правец, прашањето за поставеноста, осмисленоста и вреднувањето на комуникациските компетенции на наставниците во време на нивното иницијално образование, заслужува посебно педагошко третирање. При разрешување на конфликти меѓу наставникот и ученикот, потребно е, покрај анализата на причините за конфликтот, да се земе предвид и факторот возраст. Педагошки е важно да се следат сигналите што

укажуваат на појава на конфликт. Ако се земе во предвид фактот дека наставата постои и е наменета за учениците, јасно е дека традиционалната настава која била подредена на наставникот и неговите потреби треба да биде минато. Цел треба да ни биде ново училиште кое ќе одговара на новите состојби во општеството и во прв ред неконфликтно. Промените би требало да одат во следните два правци: од принуда кон доброволност, кон мотивација и од хиерархиска подреденост кон партнерство и демократија.

Кога зборуваме за конфликти во педагошката комуникација и напорите за нивно надминување неизбежно е да не се спомнат и конфликтите на кои наидува младата личност надвор од училиштето, во прв ред тука се конфликтите во семејството. Конфликтите во семејството директно се пренесуваат во училиштето и влијаат на успехот на учениците во наставата и на самиот процес на учењето што укажува на нивната важност во анализата на педагошката комуникација. Вештините за решавање на конфликти што децата ќе ги научат во училиштето можат да ги применат во семејството и со тоа да допринесат за стабилност во семејството и обратно, она што ќе го научат во семејството да го применат во училиштето. Секој од овие конфликти има своја когнитивна, емоционална и акциона димензија. На крај и овде важи правилото дека секој конфликт има и предности. Конструктивното решавање конфликти овозможува подобро разбирање помеѓу луѓето и проблемите на кои наидуваат. Решавањето на конфликтите ја зголемува интеракцијата и мотивацијата во групата, помага во донесување на подобри одлуки и резултира со повисока соработка во групата. Иако постојат позитивни страни, конфликтот скоро секогаш сосебе носи одредена доза на ризик, кој понекогаш може да биде многу штетен, односно може да предизвика негативни ефекти. Дел од тие негативни ефекти се нпојава на непријатни, негативни емоции, повреда на личноста на ученикот, и намалување на соработката во групата па дури и поделба и распаѓање на групата.

6. ЗАКЛУЧОК

Комуницирајќи постигнуваме одредена цел, задоволуваме одредена наша потреба. Колку сме повешти, поуспешни во комуницирањето толку поуспешно ќе ги задоволиме нашите потреби, а преку тоа ќе ги оствариме и неопходните релации со луѓето кои не опкружуваат. Пречките во комуникацијата се реалност, реалност се и конфликтните ситуации што тие ги предизвикуваат. Конфликтните ситуации се манифестираат на полето на меѓучовечките односи, а во основа на меѓучовечките односи лежи токму комуникацијата и интеракцијата помеѓу луѓето. Комуницирањето е процес кој неопходно е постојано да се унапредува. Корисно би било когга би имале специјализирана стручна подршка во оваа област, посебно во педагошките институции. Неопходно е развивање вештини на сите нивоа(наставници, вработени, ученици) кои комуникацијата ќе ја издигнат на ниво на клуч за решавање на проблеми, а не можност за конфронтација, затоа што поважно е да се знае како да се поправаат работите, а не кој е крив. Зборовите на Аристотел дека “Секој може да се налути, тоа е лесно. Но да се налутиш на вистинската личност, до вистински степен, во вистински момент, од вистински причини и на вистински начин, тоа не е лесно ” ја потврдуваат големината на она што значи успешна комуникација.

ЛИТЕРАТУРА

- Batkoska, L. (2007). *Biznis Psihologija. Centar za Naucno-istravuvacka rabota pri Fakultet za Turizam i Organizacioni Nauki* - Ohrid.
- Davceva, D., & Micevski, T. (2018). *Upravuvanje so Konfliktite vo Rabotnite Sredini. Originalen Naucen Trud p.* (UDK: 005.334.2:331.103.1)
- Evans, J. (2021). 10-te Osnovni Komunikaciski Vestini. Prezemenno od <https://mk.warbletoncouncil.org/habilidades-comunicativas-basicas-4080#menu-7> .
- Gruevski T. (2004). *Komunikacii i Kultura. Studentski zbor.* Skopje.
- Hornaj, K. (2019). *Vnatrefni konflikti.* Gurga, Skopje.
- Jury, W. (2017). *Kako dogovarati sa sobom i drugima.* Psihopolis Institut. Novi Sad.
- Knezevic Floric, O. (2006). *Interaktivna Pedagogija. Izbor Tekstova i Zavrсна Studija.* Savez Pedagoskih Drustava Vojvodine. Novi Sad.
- Koteva-Mojsovska, T. (2016). *Opsta i pedagogska komunikacija. Ri-grafika,* Skopje.
- Petkovski, K., & Jankulovska, P. (2006). *Delovno Komuniciranje. Umesnost vo komuniciranje.* Maticna Univerzitetska Biblioteka pri Univerzitet “Sveti Kliment Ohridski” - Bitola.
- Pollack, J. (2020). *Conflict Resolution Playbook: Practical Communication Skills for Preventing, Managing and Resolving Conflict.* Prezemenno od <https://globalpeacecareers.com/magazine/conflict-resolution-books/>
- Radojkovic, M., & Miletic, M. (2006). *Komuniciranje mediji i drustvo.* Stylos Izdavastvo. Novi Sad.
- Suzic N. (2005). *Pedagogija za XXI vijek.* TT-Centar. Banja Luka.
- Tufekciev, T. (2017). *Vidovi I funkcii na komunikacijata.* Prezemenno od <https://tufekciev.wordpress.com/2017/04/01>

THE ROLE OF ETHICS IN PUBLIC SECTOR GOVERNANCE AS A WAY TO MORE EFFECTIVE GOVERNANCE

Daniela Yordanova

Veliko Tarnovo University „St. St. Cyril and Methodius”, Bulgaria, daniela.yordanova@ts.uni-vt.bg

Abstract: In the public sector, ethics is defined as a set of rules for the proper moral conduct of a particular society or organization. Principles and values are the basis of good governance, forming ethical behavior in public organization. They give a clear direction, but only if they are widely accepted, accepted and put into practice. Each public organization operates with its own set of values, which are revealed in the daily provision of public policies and services. They are key components of organizational culture and a tool for defining, guiding and informing behavior.

The aim of the article is to present the role of ethics in public sector governance as a path to more effective governance. The report examines the ethics and values of the public sector that underpin good governance. Principles for shared values from different countries are presented. The good practices for good governance and the principles that public authorities should strive for are discussed. Attention is paid to the role of codes of ethics as a way to motivate civil servants and create an appropriate basis for monitoring and evaluating their behavior.

In international practice, common requirements for codes of ethics have been established in different countries. These are: internal consistency and coincidence with the strategy of the administration, balance between the interests and rights of employees, avoidance of excessive detail, easy applicability and consensual acceptance and discussion. Research shows that many public sector organizations are aware that values and ethics play a key role in attracting and retaining their best talents and that the following is needed: clarifying workplace goals, defining organizational values, building organizational culture, showing recognition and providing a framework for establishing values and ethics in the organization. Above all, consensus is needed on the content of ethical values. Leaders, politicians and public managers need to be flexible in their implementation, depending on the specific external and internal environment.

Keywords: ethics, effective governance, public sector

РОЛЯ НА ЕТИКАТА В УПРАВЛЕНИЕТО НА ПУБЛИЧНИЯ СЕКТОР КАТО ПЪТ КЪМ ПО-ЕФЕКТИВНОТО УПРАВЛЕНИЕ

Даниела Йорданова

Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий”, България,
daniela.yordanova@ts.uni-vt.bg

Резюме: В публичния сектор етиката се определя като съвкупност от правила за правилно морално поведение на определено общество или организация. Принципите и ценностите са в основата на доброто управление, формиращи етично поведение в публичната организация. Те дават ясна посока, но само ако са широко приети, възприети и прилагани на практика. Всяка публична организация оперира със собствен набор от ценности, които се разкриват в ежедневното предоставяне на публични политики и услуги. Те са основни компоненти на организационната култура и инструмент за определяне, насочване и информизиране на поведението.

Целта на статията е да се представи ролята на етиката в управлението на публичния сектор като път към по-ефективното управление. В доклада се разглежда етиката и ценностите в публичния сектор, които са в основата на добро управление. Представят се принципи за споделени ценности от различни държави. Разглеждат се добрите практики за добро управление и принципите, към които публичните органи трябва да се стремят. Обръща се внимание на ролята на етичните кодекси като начин за мотивиране на държавните служители и създаване на съответната база за наблюдение и оценка на поведението им.

В международната практика са се утвърдили общи изисквания към етичните кодекси в различните страни. Такива са: вътрешната непротиворечивост и съвпадение със стратегията на администрацията, баланс между интересите и правата на служителите, избягване на прекалена детайлизация, лесна приложимост и консенсусно приемане и обсъждане. Изследванията показват, че много организации от публичния сектор осъзнават, че ценностите и етиката играят основна роля за привличането и задържането на най-добрите им таланти. В тази насока е необходимо изясняване целите на работното място, определяне на

организационните ценности, изграждане на организационна култура, показване на признание и осигуряване на рамка за установяването на ценности и етика в организацията. Преди всичко е необходим консенсус по отношение на съдържанието на етичните ценности. Лидери, политици и публични мениджъри трябва да бъдат гъвкави при прилагането им, в зависимост от конкретната външна и вътрешна среда.

Ключови думи: етика, ефективно управление, публичен сектор

1. ВЪВЕДЕНИЕ

Етиката е дял от философията и като такава е свързана с важни ценности като нравственост или морал. В многообразието на културите сред народите по света имат различни норми за правила на поведение и начин на живот. Изучаването им е в полето на етиката като наука. Вграждането на високи етични стандарти в публичната администрация е важно, защото установява еталон за поведение и предоставя насоки за изпълнение на управленския процес. Управленският процес е свързан с осъществяването и реализирането на последователност от логически стъпки и действия, посредством което да бъдат постигнати определени цели. (Пенчев, П., И. Пенчева, 2002, с.7) Позовавайки се на препоръките на Съвета за подобряване на етичното поведение в публичната служба, етичните насоки трябва да са на разположение на държавните служители. Професионалната социализация трябва да допринесе за развитието на необходимата преценка и умения, позволяващи на държавните служители да прилагат етичните принципи в конкретни обстоятелства. Обучението улеснява осъзнаването на етиката и може да развие основни умения за етичен анализ и морални разсъждения, които да помогнат на държавните служители да прилагат основните етични стандарти на работното място. (Recommendation of the Council on Improving Ethical Conduct in the Public Service Including Principles for Managing Ethics in the Public Service, p.6-8)

2. ЕТИКА И ЦЕННОСТИ В ПУБЛИЧНИЯ СЕКТОР

В публичния сектор етиката се определя като съвкупност от правила за правилно морално поведение, съответстващи на идеологията на определено общество или организация. Етиката е стандарт за отчетност, чрез който обществеността следи внимателно работата, извършвана от членовете на тези организации. (Public sector ethics, https://en.wikipedia.org/wiki/Public_sector_ethics). Професионалната етика способства за преодоляване на проблеми, отнасящи се до професията. Може да се изброят няколко вида професионална етика - търговска, лекарска, етика на магистрати, етика на съдебните служители и др. Професионалната етика се отнася до изследване морала в различните области на труда; засяга ролята на индивида - като член на дадена професионална общност; в интерес на ефективността на професионалния труд; ценностно-нормативна теория за поведението на хората в дадена професия. (Ботев, Й., 2017) Доброто управление започва със съгласуван набор от принципи и ценности, широко споделени. Няма „правилна“ или „грешна“ формулировка: всяка администрация има своя собствена типология и терминология. Според Шведския съвет за стратегическо развитие на човешките ресурси в документа „Въведение в споделените ценности за граждански услуги“ се посочва, че „най-важното нещо е работата за обществеността. Ако разглеждате нещата от гледна точка на отделния гражданин, ще е по-лесно да разберете как да продължите и да вземете добро решение за изграждане на доверие.“ (Quality of Public Administration A Toolbox for Practitioners, 2017, p.2) Според Препоръките на Съвета за подобряване на етичното поведение в публичната служба (Recommendation of the Council on Improving Ethical Conduct in the Public Service Including Principles for Managing Ethics in the Public Service, p.6-8), включително принципи за управление на етиката в публичната служба, се посочват следните:

1. Етичните стандарти за обществените услуги трябва да са ясни;
2. Етичните стандарти трябва да бъдат отразени в правната рамка;
3. Етичните насоки трябва да са на разположение на държавните служители;
4. Държавните служители трябва да знаят своите права и задължения, когато разкриват неправомерни действия;
5. Политическият ангажимент към етиката трябва да засили етичното поведение на държавните служители;
6. Процесът на вземане на решения трябва да бъде прозрачен и отворен за контрол;
7. Трябва да има ясни насоки за взаимодействие между публичния и частния сектор;
8. Мениджърите трябва да демонстрират и насърчават етично поведение;
9. Управленските политики, процедури и практики трябва да насърчават етичното поведение;
10. Условията за обществена служба и управлението на човешките ресурси трябва да насърчават етичното поведение;
11. В публичната служба трябва да има адекватни механизми за отчетност;
12. Трябва да съществуват подходящи процедури и санкции за справяне с неправомерното поведение.

Спазването на посочените принципи са в основата на доброто управление, а те формират ценности и поведение в публичната организация. Те дават ясна посока, но само ако са широко приети, възприети и прилагани на практика. Всяка публична организация оперира със собствен набор от ценности, които се разкриват в ежедневно предоставяне на публични политики и услуги. Те са основни компоненти на организационната култура и инструмент за определяне, насочване и информиране на поведението. Придържането към ценности на обществените услуги на високо ниво, може генерира значително обществено доверие. Обратно, слабото прилагане на ценности или насърчаване на неподходящи, може да доведе до етични дилеми при вземане на решения. (MacCarthaigh, M., 2008) Това издига проблема за ценностите и морала в управлението на публичния сектор. Удовлетворяването на исканията на гражданите е своеобразна преценка на работата на администрацията. (Танев, Т., С. Петров, 2020, р.77-78)

3. ВДЪХНОВЯВАЩИ ПРИМЕРИ

Един от вдъхновяващите примери, са споделените ценности за държавните служители в Швеция. Споделените ценности за шведските държавни служители се основават на закони и наредби. Те са представени под формата на шест принципа, които дават насоки за това, как държавните агенции и служителите трябва да извършват своята работа: демокрация; законност; обективност; безпристрастност и равно третиране; свободно формиране на мнения и свобода на изразяване; уважение; ефективност и обслужване. Сред вдъхновяващите примери за добра публична организация е Обединеното кралство със своите „Седем принципа на обществения живот“. Те се допълват от принципите за добро управление на парламентарната и здравната служба на омбудсмана. Основават се на над 40-годишен опит в разследването и докладването на жалби, за да предложат ясна рамка, в която публичните органи трябва да се стремят да работят. В същото време принципите на добрата публична организация помагат да се изяснят очакванията, спрямо които парламентарният и здравният омбудсман ще прецени изпълнението. Принципите имат за цел да насърчат споделено разбиране за това какво се има предвид под добра администрация и да помогнат на публичните органи да предоставят обществени услуги. Така според Обединеното кралство, доброто управление от публичните органи означава: (Quality of Public Administration A Toolbox for Practitioners, 2017, р.3-5)

Получаване право да:

- действа в съответствие със закона и зачитане на правата на засегнатите лица;
- действа в съответствие с политиката и насоките на публичния орган;
- отчитане правилно на установените добри практики;
- предоставяне на ефективни услуги, като се използва подходящо обучен и компетентен персонал;
- вземане на разумни решения, базирани на всички релевантни съображения.

Фокусиране върху хората, потребители на услуги:

- осигуряване на лесен достъп до услугите на хората;
- информиране на клиентите какво могат да очакват и какво очаква публичният орган от тях;
- спазване на всички публикувани стандарти за обслужване;
- гъвкавост в отговор на нуждите на клиентите.

Отговорност и отчетност относно:

- политики и процедури и гарантиране, че информацията и всички предоставени съвети са ясни, точни и пълни;
- посочване на критериите за вземане на решения;
- работа с информация по правилен и подходящ начин;
- водене на правилни записи.

Честни действия относно:

- отношение към хората безпристрастно, с уважение и учтивост;
- третиране на хората без дискриминация и предразсъдъци;
- обективно и последователно справяне с проблеми;
- подходящи и справедливи решения и действия.

Коригиране относно:

- признаване на грешките и извинение, когато е уместно;
- предоставяне на ясна и навременна информация;
- провеждане на ефективна процедура за справедливост.

Търсене на непрекъснато подобрене чрез:

- редовно преразглеждане на политиките и процедурите, за да се гарантира, че са ефективни;
- извличане на поуки за подобряване на услугите и работата.

Тези принципи не са контролен списък, който да се прилага механично. В отговор на проблемите относно етиката във всяка публична организация, трябва да се определи държавен служител, който да се занимава с етично консултиране и наблюдение по спазването на правилата за поведение. (Mădălina ALBU, 2017, p.41-50) Етичното поведение се отнасят до съответствие с общоприетите социални норми. Много организации от публичния сектор осъзнават, че ценностите и етиката играят основна роля за привличането и задържането на най-добрите им таланти, но какви точно са тези „задължителни неща“ и каква е тяхната роля за осигуряване на щастлива и мотивирана работна сила? Опитът и изследванията по въпроса показват, че необходимо следното: изясняване целите на работното място; определяне на организационните ценности; изграждане на организационна култура; показване на признание и осигуряване на рамка за установяването на ценности и етика в организацията. (Clarke, H., 2020) Изясняване целите на работното място се свързва с насърчаване на етични ценности и етика; чувство на лоялност в служителите към организацията, което води до цялостно удовлетворение. Организациите, които демонстрират силни организационни ценности към служителите, вероятно ще привлекат три пъти повече кандидати за свободните си работни места. Задаването на тези ценности в сътрудничество със служителите ще максимизира интереса на участващите и ще отразява съответствие между хората и самата организация. Работата с чест и почтеност позволява на организацията да расте и да постига целите си. Чрез култивиране на имидж и отлична репутация, публичната организация ще може да привлече таланти хора, които искат да работят за етична и основана на ценности организация. Организационната култура нараства по значение за организациите през последните няколко години. Да има добра организационна култура, означава грижа за средата, в която служителите са уважавани и ценени, а визията се споделя от всички служители чрез прозрачна комуникация, честност, подкрепа и работата в екип. Културата изисква чувство на доверие и автономия. Едни работят най-добре преди обяд, докато за други производителността е най-добра по-късно през деня. За служителите, които имат автономията да организират срещи, сесии за мозъчна атака, научни изследвания и практически дейности, това е чудесен начин да се уверят, че могат да се концентрират върху конкретни работни места, когато ще са най-продуктивни. Предоставяне на възможност за самостоятелно вземане на решения, е начин за повишаване продуктивността и доверието, а хората поемат отговорност върху работата си и чувстват, че имат положителен принос към целите на организацията. Показване на признание изисква насърчаване на двупосочна комуникация и диалог. Това ще засили усещането за общност и ще допринесе за организационната култура. Предоставянето на информация от ръководството към служителите ще спомогне за усещането, че всички участват заедно. Този тип поведение демонстрира, че организацията оценява своите служители, приветства техния принос и признава тяхното въздействие. Осигуряване на рамка за установяване на ценности и етика в публичния сектор, ще позволи на ръководителят да изгради влиятелна култура чрез добре планирани политики. Наличието на етичен кодекс на поведение ще осигури рамка, която да насочва ръководителят и служителите при трудни ситуации.

Как тези ценности стават интегрирани и вкоренени в културата на публичните организации? Според практиките, въвеждане на ценности в организационната култура на публичната организация, се развива на две нива: (Quality of Public Administration A Toolbox for Practitioners, 2017, p.11)

- На ниво цялата администрация. На ръководно ниво в публичния сектор се взема решение, че трябва да се създаде ценностна система за цялото правителство. Това се превръща в практика отгоре-надолу, което поставя общ стандарт за всеки публичен орган.

- На ниво отделна административна институция. Ръководството на отделните организации от публичния сектор взема независимо решение за разработване на собствени ценностни системи.

В рамките на стандартите на национално ниво, които се фокусират върху основните ценности, като гореспомнатите „Споделени ценности за шведските държавни служители“ и „Седемте принципа на общественния живот“ на Обединеното кралство, има сериозни основания отделните организации да обмислят и персонализират своите собствени ценностни системи в съответствие с техните специфични мисии.

4. ЕТИЧЕН КОДЕКС И НЕГОВАТА РОЛЯ В ПУБЛИЧНИЯ СЕКТОР

В различните държави се използват разнообразни средства и начини, за да се предотврати нежелателното поведение на органи и служители, и да се осигури качествено ръководство в публичната администрация. Ролята на етичните кодекси се изразява в мотивиране и направляване на поведението на държавните служители и създаване на съответната база за наблюдение и оценка на поведението им. В международната практика са се утвърдили общи изисквания към етичните кодекси в различните страни. Такива са: вътрешната непротиворечивост и съвпадение със стратегията на администрацията; баланс между интересите и правата на служителите; избягване на прекалена детайлизация; лесна приложимост и консенсусно приемане и обсъждане. В България Кодекса за поведение на служителите в държавната администрация

съдържа етични правила отнасящи се до: взаимоотношенията с гражданите, професионалното поведение, конфликтите на интереси, взаимоотношенията с колегите и личното поведение на служителите в държавната администрация. (Кодекс за поведение на служителите в държавната администрация, 2020) В него са посочени правилата за етично поведение на служителите и има за цел да повиши общественото доверие в техния професионализъм и почтеност, както и да издигне престижа на държавната служба. Дейността на служителите в публичните организации се осъществява при спазване на следните принципи за поведение: законност, лоялност, добросъвестност, безпристрастност, равнопоставеност, отговорност, политически неутралитет, почтеност, конфиденциалност, отчетност, колегиалност и учтивост.

5. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Етиката в управлението на публичния сектор е основа за ефективно публично управление. Служителите на публичната организация са призвани да укрепват доверието в публичните организации и да съдействат за реализиране на държавната политика, основаваща се на принципите на правовата държава. Те следва да защитават добросъвестно интересите на съответната администрация от публичния сектор, да представят и популяризират нейните функции. Всяка организация от публичния сектор трябва да поеме водещата роля при проектиране и предоставяне на въвеждаща програма, обхващаща съответния кодекс за поведение и принципите, на които се основава за справяне с етични въпроси и предизвикателствата на обществения живот. Прилагането на добрите практики за насърчаване на етично поведение ще допринесе за повишаване на доверието в обществото и отделните граждани, потребители на публични услуги.

ЛИТЕРАТУРА

Ботев, Й. (2017). Етика в местната власт.

Кодекс за поведение на служителите в държавната администрация.(2020) В сила от 08.05.2020 г. Приет с ПМС № 57 от 02.04.2020 г. Обн. ДВ. бр.33 от 7 Април 2020

Пенчев, П., & Пенчева, И. (2002). Основи на управлението. Абагар, В. Търново, с.7.

Танев, Т., & Петров, С. (2020). Теория на управлението на публичната сфера. Университетско издателство „Св. Климент Охридски”, София, с. 77-78.

Clarke, H. (2020). Why Values Are Critical For Public Sector Organisations, <https://www.harrisburns.com/journal-all/why-values-are-critical-for-public-sector-organisations>

MacCarthaigh, M. (2008). Public Service Values, CPMR Discussion Paper 39, Institute of Public Administration, www.ipa.ie

Mădălina, A.L.B.U. (2017). „Ethics Adviser Role in Public Administration”, Logos Universality Mentality Education Novelty, Section: Social Sciences, Volume VI, Issue 1, June, pp. 41-50;<http://lumenpublishing.com/journals/index.php/lumenss/index>

Public sector ethics, https://en.wikipedia.org/wiki/Public_sector_ethics

OECD Legal Instruments. Recommendation of the Council on Improving Ethical Conduct in the Public Service Including Principles for Managing Ethics in the Public Service, OECD/LEGAL/0298, p.6-8, <http://legalinstruments.oecd.org, 2022>

Quality of Public Administration A Toolbox for Practitioners. (2017). Luxembourg: Publications Office of the European Union, p.2-11.

EMPIRICAL ANALYSIS OF THE SEXUAL ABUSE AS A PENAL ACT: EVIDENCE FROM THE REGION OF GOSTIVAR

Fjolla Ejupi

South East European University, North Macedonia, fe23426@seeu.edu.mk

Abstract: The phenomenon of the sexual abuse is present in all the regions of the world, regardless of the country's development, as well as the age, race and gender of the abusers. Furthermore, as a penal act itself, can be explained as an act of force or attempt used for obtaining sexual act, without the willingness or against the victim. As such, there are numerous scholars, NGOs, policy makers that have been dealing with this phenomenon and the factors that can influence such sexual abuse acts.

Thus, having into consideration the importance of the treatment of the sexual abuse acts as well as determining the factors by which can be influenced, main objective of this paper is to investigate the sexual abuse acts that have happened in the region of Gostivar, North Macedonia, for the time span 2014 – 2018. In addition to such empirical findings from the descriptive analysis, this paper tries to give a comprehensive regional comparison of the region of Gostivar, by analyzing the differentiation of the verdicts of the Appeal Court of Gostivar with regard to the penal acts of the sexual abuse in the region of Gostivar, for the analyzed period 2014 - 2018.

Keywords: sexual abuse, penal act, comparative descriptive analysis

ANALIZA EMPIRIKE E ABUZIMIT SEKSUAL SI AKT PENALE: DËSHMI NGA QARKU I GOSTIVARIT

Fjolla Ejupi

Universiteti i Evropës Juglindore, Republika e Maqedonisë së Veriut, fe23426@seeu.edu.mk

Abstrakt: Fenomeni i abuzimit seksual është i pranishëm në të gjitha regjionet e botës, pavarësisht nga zhvillimi i vendit, si dhe nga mosha, raca dhe gjinia e dhunuesve dhe të dhunuarve. Për më tepër, si vepër penale në vetvete, mund të shpjegohet si një akt dhune ose tentativë e përdorur për kryerjen e aktit seksual, pa vullnet ose kundër vullnetit të viktimës. Si të tillë, ka shumë studiues, OJQ, politikëbërës që janë marrë me këtë fenomen si dhe studime mbi faktorët që mund të ndikojnë akte të tilla të abuzimit seksual.

Pra, duke pasur parasysh rëndësinë e trajtimit të akteve të abuzimit seksual si dhe përcaktimin e faktorëve nga të cilët mund të ndikohen aktet e tilla, qëllimi kryesor i këtij punimi është të hetojë aktet e abuzimit seksual që kanë ndodhur në rajonin e Gostivarit, në Maqedoninë e Veriut, për periudhën kohore 2014 – 2018. Krahas gjetjeve të tilla empirike nga analiza përshkruese, ky punim përpiqet të japë një krahasim gjithëpërfshirës rajonal të Gostivarit, duke analizuar diferencimin e aktgjyqimeve të Gjykatës së Apelit të Gostivarit në lidhje me veprat penale të keqpërdorimit seksual në rajonin e Gostivarit, për periudhën e analizuar 2014 - 2018.

Fjalë kyçe: abuzim seksual, akt penal, analizë përshkruese krahasuese

1. HYRJJE

Abuzimi seksual është një term ombrellë që përfshin një gamë të gjerë të sjelljeve seksuale jokonsensuale. Për më tepër, Organizata Botërore e Shëndetësisë (OBSH) e përkufizon sulmin seksual si “çdo akt seksual, tentativë për të përfituar një akt seksual ose akt tjetër që drejtohet kundër seksualitetit të personit duke përdorur shtrëngim, nga çdo person pavarësisht nga marrëdhënia me të viktimës, në çdo mjedis, duke përfshirë por pa u kufizuar në shtëpinë dhe punën” (World Health Organization, 2017).

Definime të tjera të organizatave të ndryshme joqeveritare definojnë sulmin seksual si akt seksual të kryer kundër dikujt pa pëlqimin e personi, duke përfshirë aktet seksuale të marra me forcë, shtrëngim dhe ndaj individit të paafte për të dhënë pëlqimin për shkak të moshës, paaftësisë ose dëmtimit pas substancës të përdorur me vullnet ose pa vullnet (Basile et al., 2014). Edhe pse definime të shumta mund të cekën për sa i përket abuzimit seksual, dhe të njëjtat në vete nuk përmbajnë dallim për sa i përket gjinisë së dhunuesit, studime të shumta kanë dëshmuar që gjinia femërore janë më të prekura nga akti i abuzimit seksual. Për më tepër, meshkujt kanë më tepër gjasa të jenë autorët e sulmeve seksuale në krahasim me gjininë femërore.

Dhuna seksuale e kryer në mjedisë konflikti është e lidhur edhe me rritjen e të gjitha formave të dhunës me bazë gjinore. Dhuna në familje, martesat e fëmijëve dhe shfrytëzimi seksual janë përkeqësuar të gjitha në mjediset

humanitare për shumë arsye, nga ndarja e familjes, tek pasiguria ushqimore dhe mosndëshkimi i autorëve. Përdhunimi dhe sulmet seksuale kryhen gjithashtu nga oportunitizmi individual në një kontekst të paligjshëm. Për më tepër, dhuna seksuale është një fenomen social që ekziston në çdo shoqëri që pranon sjellje agresive dhe pabarazi gjinore, dhe Republika e Maqedonisë së Veriut është në mesin e tyre. Përtej lëndimeve dhe sëmundjeve, ndikimet psikologjike dhe sociale të poshtërimit dhe turpitanit janë gërryese për viktimat dhe komunitetet e tyre. Viktimat zakonisht përjashtohen nga familjet dhe komunitetet e tyre dhe fëmijët e lindur nga përdhunimi përballen me stigmatizimin dhe refuzimin gjatë gjithë jetës. Për më tepër, komunitetet dhe autoritetet dështojnë të mbajnë përgjegjësi autorët, duke preferuar të ruajnë një status quo-në, duke mundësuar mosndëshkimin dhe duke nxitur një spirale në rënie të abuzimeve.

Andaj, duke pasur parasysh rëndësinë e dhunës seksuale si dhe trajtimin të saj si një akt penal mjaftë i komplikuar dhe i vështirë për tu zgjidhur në territorin e Republikës së Maqedonisë së Veriut, qëllimi kryesor i këtij punimi është që hulumtoj fillimisht literaturën ekzistuese për sa i përket abuzimit seksual si akt penal në botë dhe rajon, si dhe të bëjë një analizë deskriptive krahasuese për sa i përket verditkteve të akteve të abuzimit seksual në rajonin e Gostivarit, duke shfrytëzuar të dhëna dytësore të grumbulluara nga Gjykata e Apelit të rajonit të Gostivarit për periudhën kohore 2014 – 2018.

Për më tepër, struktura e këtij punimi është e organizuar si në vijim: Në pjesën e parë që i dedikohet hyrjes, është shtjelluar problematika dhe rëndësia e abuzimit seksual si një akt penal si dhe janë trajtuar definime të ndryshme të tij si dhe objektiva kryesore e punimit, në pjesën e dytë janë trajtuar disa studime dhe raporte të rëndësishme që kanë të bëjnë me aktin penal të abuzimit seksual, kurse në pjesën e tretë është shpjeguar dhe trajtuar metodologjia hulumtuese që është përfshirë në analizën empirike të këtij punimi. Për sa i përket pjesës së katërt, janë diskutuar gjetjet dhe rezultatet e analizës empirike të studimit të abuzimit seksual si vepr penale në rajonin e Gostivarit, kurse pjesa e fundit i dedikohet përfundimeve dhe sugjerimeve të caktuara që lindin nga rezultatet empirike të këtij hulumtimi.

2. RISHIKIMI I LITERATURËS

Ekzistojnë punime dhe hulumtime të shumta të cilët kanë analizuar abuzimin seksual si një vepr penale e cila shkakton pasoja të shumta tek të dhunuarit, ku në raste të shumta është dëshmuar që janë persona të moshës të mitur, gjinisë femërore dhe me aftësi të kufizuara. Për më tepër, Organizata Botërore e Shëndetësisë (OBSh) e përkufizon sulmin seksual si “çdo akt seksual, tentativë për të përfituar një akt seksual ose akt tjetër që drejtohet kundër seksualitetit të personit duke përdorur shtrëngim, nga çdo person pavarësisht nga marrëdhënia me viktimën, në çdo mjedis, duke përfshirë por pa u kufizuar në shtëpi dhe punë” (World Health Organization, 2017).

Është e rëndësishme të theksohet se nga pikëpamja ligjore, moshë e pëlqimit, moshë në të cilën individët shihen si juridikisht kompetentë për të dhënë pëlqimin për kontakt seksual, ndryshon në vende të ndryshme. Për shembull, shumica e vendeve në Evropë e vendosin moshën e pëlqimit midis 14 vjeç dhe 16 vjeç, megjithëse ka disa përjashtime të dukshme, si Franca, e cila nuk ka asnjë moshë të përcaktuar ligjërisht të pëlqimit (Doezema, 2018; Ferguson, 2018).

Kontakti seksual i padëshiruar është një lloj sulmi seksual dhe i referohet puthjes ose prekjës së pjesëve intime të trupit (p.sh., gjinjë, zonën gjenitale, vithet) të një personi nëpërmjet kërcënimit ose përdorimit të forcës fizike, ose shfrytëzimit të paaftësisë së tjetrit për të dhënë pëlqimin ose për të treguar rezistencë aktive, për shembull për shkak të alkoolit ose përdorimit të substancave të tjera (Koss et al., 2007). Nga ana tjetër, ngacmimi seksual përkufizohet si “çdo sjellje seksuale e qëllimshme ose e përsëritur që është e padëshirueshme për marrësin, si dhe sjellje të tjera të lidhura me seksin që krijojnë një mjedis që është armiqtësor, fyes ose degradues” (Fitzgerald, 1993).

Nga studime të kryera të dhunës seksuale në Shtetet e Bashkuara, një studim kombëtar i grave zbuloi se afërsisht 36% kishin përjetuar një formë të sulmit seksual, duke përfshirë penetrimin jokonsensual, kontakti i padëshiruar seksual dhe/ose seksi i marrë nëpërmjet presionit verbal ose manipulimit (Smith et al., 2017).

Për sa i përket studimit të realizuar për vendet në Evropë, Krahe et al., (2015) në hulumtimin e tyre kanë zbuluar që prevalenca e çdo kontakti seksual jokonsensual të marrë me forcë ose kërcënim me forcë që nga moshë 14 vjeçare varronte në vende të ndryshme nga 12 deri në 36% midis grave, me një prevalencë totale të sulmeve seksuale prej 19.5%.

Gjatë një anketimi të 17,000 individëve të realizuar në Australia, u zbulua që ekziston një prevalencë gjatë jetës së sulmeve seksuale prej 17.1% në mesin e grave, ku sulmi seksual përkufizohet si çdo incident i përdhunimit të përfunduar ose tentativës ose prekjës seksuale të kryera nga përdorimi i kërcënimit, dhunës ose frikësimit (Cox, 2016). Nga ana tjetër, edhe pse shumë të kufizuara janë të tilla studime për sa i përket dhunës seksuale, vlerësimet e përgjithshme të prevalencës seksuale gjatë gjithë jetës sulmet në mesin e grave variojnë nga 4.5 në 21% në Afrikë, nga 6 në 12% në Amerikën Qendrore dhe të Jugut dhe nga 3 në 12% në Azi (Abrahams et al., 2014).

3. MATERIALI DHE METODAT

Me qëllim të realizimit dhe përmbushjes së qëllimit kryesorë të këtij punimi, respektivisht të hulumtimit të rasteve të veprës penale të abuzimit seksual në rajonin e Gostivarit në Republikën e Maqedonisë së Veriut, janë grumbulluar të dhëna dytësore të marra nga Gjykata e Apelit të rajonit të Gostivarit për periudhën kohore 2014 – 2018. Për më tepër, në këtë drejtim është përdorur fillimisht metoda dogmatike juridike si dhe metoda krahasuese dhe përshkruese e të dhënave të dhunës seksuale si vepër penale të regjistruara nga ana e Gjykatës së Apelit të Gostivarit, duke përfshirë periudhën pesë vjeçare 2014 – 2018.

Për më tepër, të dhënat sekondare të trajtuara në këtë punim janë grumbulluar në mënyrë zyrtare përmes një kërkese zyrtare deri tek Gjykata e Apelit të rajonit të Gostivarit për periudhën përkatëse.

4. GJETJET EMPIKE

Duke pasur parasysh qëllimin primar të këtij studimi që është të analizohen të dhënat e abuzimit seksual si vepër penale në rajonin e Gostivarit, fillimisht në vijim janë trajtuar definimet e veprës penale të abuzimit seksual dhe të dhunimit duke u bazuar në Kodin Penal të Republikës së Maqedonisë së Veriut.

Për më tepër, abuzimi seksual si vepër penale sipas Kodit penal të RNM përkufizohet si “vepër tipike e detyrimit dhe kanosjes ndaj personit tjetër me qëllim të kryerjes së aktit seksual. (Kodi penal i Republikës së Maqedonisë së Veriut). Kurse nga ana tjetër, neni 186 i Kodit penal të RNM e përkufizon dhunimin si akt i “përdorimit të forcës ose kërcënimit direkt për të atakuar jetës apo trupin e viktimës, ose ndaj jetës dhe trupit të ndonjë të afërmi të tij, ku kryesi i aktit seksual do të dënohet me burgim prej tre deri në dhjetë vjet. (Kodi Penal i Republikës së Maqedonisë së Veriut,2012).

Për më tepër, me qëllim të analizimit të dhënave sekondare të grumbulluara për periudhën kohore 2014 – 2018, për sa i përket abuzimit seksual si vepër penale të regjistruara nga ana e Gjykatës së Apelit, janë përshkruar dhe krahasuar vendimet gjyqësore të Gjykatës së Apelit për sa i përket aktgjykimeve të dhunës seksuale të regjistruara në rajonin e Gostivarit për periudhën kohore 2014 – 2018.

Në tabelën në vijim janë paraqitur të dhëna deskriptive për sa i përket aktvendimeve të dhunës seksuale në rajonin e Gostivarit për periudhën kohore 2014 – 2018, me ç’rast siç edhe mund të vërehet, nga gjithsej 20 aktgjykime, 11 nga to rezultojnë të jenë aktgjykime dënuese kurse 9 prej tyre janë aktgjykime liruese.

Tabela1. Aktgjykimet e veprës penale të dhunës seksuale

AKTGJYKIME TË DHUNËS SEKSUALE	VENDIMI
Aktgjykime dënuese	11
Aktgjykime liruese	9

Burimi: të dhëna zyrtare nga Gjykata e Apelit të Gostivarit.

Për më tepër, në tabelën në vijim janë ilustruar edhe vendimet e ankesës që kanë të bëjnë me numrin total të aktvendimeve gjyqësore të shkallës së parë nga ana e Gjykatës së Apelit të rajonit të Gostivarit për periudhën 2014 – 2018. Siç mund të shihet, nga gjithsej 20 ankesa në lidhje me aktgjykime të shkallës së parë, 13 ankesa janë refuzuar dhe është vërtetuar aktgjykimi i shkallës së parë, 5 ankesa janë pranuar për të rishqyrtuar vendimin e shkallës së parë dhe 2 ankesa janë pranuar dhe kanë ndryshuar aktgjykimin e shkallës së parë.

Tabela2. Vendime t e Gjykatës së Apelit - Gostivar

VENDIMET E GJYKATËS SË APELIT - GOSTIVAR	NUMRI I VENDIMEVE
Refuzimi i ankesës – vërtetimi i aktgjykimit të shkallës së parë	13
Pranimi i ankesës – rishqyrtim në shkallë të parë	5
Pranimi i ankesës - gjykata e shkallës së dytë ka ndryshuar aktgjykimin e shkallës së parë	2

Burimi: kalkulime të autorit.

Në tabelën në vijim jam ilustruar të dhëna në lidhje me sanksionet penale – dënimet të cilat janë shqiptuar gjatë aktgjykimeve në shkallën e parë – Gjykata Themelore në rajonin e Gostivarit, për abuzime seksuale si vepër penale të regjistruara gjatë periudhës 2014 – 2018. Për më tepër, mund të shohim se si dënime më të shpeshta hasim ato më

të ulëta, që përfshin burgim prej 1.6 vjet deri në 1.8 vjet burgim, kurse si sanksione më të larta janë shqiptuar dënime prej 3 vite deri me 5 vite burgim. Një nga sanksionet më të rralla që është hasur gjatë kësaj periudhe ka qenë shqiptimi i sanksionit të mjekimit të detyrueshëm psikiatrik dhe mbajtja në institucion shëndetësor.

Tabela3. Sanksionet për veprën penale – abuzim seksual

LLOJET E DËNIMIT – SANKSIONIT TË SHQIPTUARA	KOHËZGJATJA E SANKSIONIT
Burgim (sanksion më i ulët)	1 .6 – 1.8 vjet
Burgim (sanksion më i lartë)	3 – 5 vjet
Mjekim i detyrueshëm psikiatrik dhe mbajtje në institucion shëndetësor.	2 vjet

Burimi: burime të autorit.

Një nga elementet e cila është e rëndësishme gjatë analizimit të kryerësit të veprës penale – abuzim seksual, është gjithashtu edhe mosha e tyre. Në tabelën e mëposhtme janë paraqitur të dhëna për sa i përket moshës së kryerësve të abuzimit seksual të regjistruar në Gjykatën e Apelit në rajonin e Gostivarit gjatë periudhës 2014 – 2018. Për më tepër, mund të vërejmë që shumica e kryerësve të veprës së abuzimit seksual i takojnë grup moshës prej 30 – 50 vjeç, ndërsa mosha më e ulët dhe ajo më e vjetër shënon vetëm nga një kryerës të veprës së abuzimit seksual.

Tabela 4. Moshë e kryerësve të abuzimit seksual në rajonin e Gostivarit, 2014 – 2018.

KATEGORIA E MOSHËS	NURMI I KRYERËSVE
20 – 25 vjeç	1
25 – 30 vjeç	3
30 – 40 vjeç	6
40 – 50 vjeç	7
50 – 60 vjeç	2
mbi 60 vjeç	1

Burimi: kalkulime të autorit.

5. PËRFUNDIM DHE REKOMANDIME

Siç edhe dihet, dhuna seksuale është një fenomen social që ekziston në çdo shoqëri dhe Republika e Maqedonisë së Veriut nuk është një përjashtim. Ekzistojnë definicione të ndryshme për sa i përket abuzimit seksual, megjithatë si më e pranueshme është ajo që e përcakton atë si një akt seksual të kryer kundër dikujt pa pëlqimin e personi, duke përfshirë aktet seksuale të marra me forcë, shtrëngim dhe ndaj individit të paafte për të dhënë pëlqimin për shkak të moshës, paaftësisë ose dëmtimit pas substancës të përdorur me vullnet ose pa vullnet. Duke patur parasysh vështirësinë dhe ndjeshmërinë që kjo temë në vete ngërthen, mund të themi se edhe pse është një çështje mjaftë e diskutuar dhe hulumtuar, përsëri në vendet e vogla si Republika e Maqedonisë së Veriut, nuk paraqet një tematikë e cila është dukshëm e diskutuar dhe analizuar publikisht. Andaj dhe qëllimi kryesor i këtij punimi është të analizojë rastet e dhunës seksuale në rajonin e Gostivarit duke u bazuar në të dhënat sekondare zyrtare të grumbulluara nga Gjykata e Apelit të Gostivarit për periudhën 2014 – 2018.

Bazuar nga rezultatet empirike nga rastet e regjistruara të abuzimit seksual, mund të konkludojmë që gjatë këtyre viteve janë relativisht rastet të cilët kanë përfunduar si të regjistruara në Gjykatën e apelit, me ç'rast vetëm 20 raste janë të regjistruara në organet e drejtësisë. Rezultatet e tilla tregojnë që Republika e Maqedonisë së Veriut, duhet të ndërmerri hapa konkret në ngritjen e vetëdijes së shoqërisë si dhe të viktimave, ku në të shumtën e rasteve ndodh që vepra të tilla edhe pse ndodhin nuk arrijnë në derën e organit të drejtësisë. Nga hulumtimi i deritanishëm kam vërejtur që gjykatat e vendit nuk i shqiptojnë në masë të duhur lartësinë e dënimit të paraparë me ligjin penal, me ç'rast gjithmonë kanë shqiptuar dënim minimal, edhe atëherë kur ka pasur fakte dhe prova të mjaftueshme si dhe rrethana rënduese që është dashur që kryerësit e këtyre veprave penale nënçmuese të marrin dënime të larta.

REFERENCAT

Abrahams, N., Devries, K., Watts, C., Pallitto, C., Petzold, M., Shamu, S., & García-Moreno, C. (2014). Worldwide prevalence of non-partner sexual violence: a systematic review. DOI: 10.1016/S0140-6736(13)62243-6.

- Breiding, M., Smith, S., Basile, K., Walters, M., Chen, J., & Merrick, M. (2014). Prevalence and Characteristics of Sexual Violence, Stalking, and Intimate Partner Violence Victimization - National Intimate Partner and Sexual Violence Survey, United States, 2011. Morbidity and mortality weekly report. Surveillance summaries (Washington, D.C.: 2002). 63. 1-18. 10.2105/AJPH.2015.302634.
- Cashmore, J., Parkinson, P., & Taylor, A. (2018) Trends in prosecutions for child sexual abuse in South Australia 1992–2012. *Adelaide Law Review*, 39, 99– 124
- Doezema, T., Ludwig, D., Macnaghten, P., Shelley-Egan, C., & Forsberg, E.M. (2018). [Translation, transduction, and transformation: expanding practices of responsibility across borders](#), *Journal of Responsible Innovation* 6 (3), 323-331
- Ejupi, F. (2019). Vepra penale e dhunimit në rrethin e Gjykatës së Apelit në territorin e Gostivarit për periudhën kohore 2014 – 2018.
- Ferguson, C., Wright, S., Death, J., Burgess, K., & Malouff, J. (2018). Allegations of child sexual abuse in parenting disputes: an examination of judicial determinations in the Family Court of Australia. *Journal of Child Custody*, 15(2), 93– 115.
- Fitzgerald, L. F. (1993). Sexual harassment: Violence against women in the workplace. *American Psychologist*, 48(10), 1070–1076. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.48.10.1070>
- Higgins, D., Sanders, M., Lonne, B. & Richardson, D. (2019) Families—private and sacred: how to raise the curtain and implement family support from a public health perspective. In: B. Lonne, D. Scott, D. Higgins & T.I. Herrenkohl (Eds.) *Re-visioning public health approaches for protecting children (Vol 9)*. Switzerland: Springer, pp. 127– 143.
- Krahé, B., Berger, A., Vanwesenbeeck, I., Bianchi, G., Chliaoutakis, J., Fernández-Fuertes, A.A., Fuertes, A., de Matos, M. G., Hadjigeorgiou, E., et al. (2015). Prevalence and correlates of young people's sexual aggression perpetration and victimisation in 10 European countries: a multilevel analysis, *Culture, Health & Sexuality: An International Journal for Research, Intervention and Care*, DOI: [10.1080/13691058.2014.989265](https://doi.org/10.1080/13691058.2014.989265)
- Kodi Penal i Republikës së Maqedonisë së Veriut, “Gazeta Zyrtare e RM-së” nr. 142, datë 13.11.2012/10.11.2015, Kreu XIX –“Veprat penale kundër lirisë gjinore dhe moralit gjinor”.
- Koss, M. P., Abbey, A., Campbell, R., Cook, S., Norris, J., Testa, M., Ullman, S., West, C., & White, J. (2007). Revising the SES: A collaborative process to improve assessment of sexual aggression and victimization. *Psychology of Women Quarterly*, 31(4), 357–370. <https://doi.org/10.1111/j.1471-6402.2007.00385.x>
- Lubit, R. (2019) Valid and invalid ways to assess the reason a child rejects a parent: the continued malignant role of “parental alienation syndrome”. *Journal of Child Custody*, 16(1), 42– 66.
- Meier, J.S. (2021) Denial of family violence in Court: an empirical analysis and Path Forward for Family Law. GW Law Faculty Publications & Other Works (No. 1536): https://scholarship.law.gwu.edu/faculty_publications/1536
- Smith, E.N., Romero, C., Donovan, B., Herter, R., Paunesku, D., Cohen, G.L., Dweck, C.S., Gross, J.J. (2017). Emotion theories and adolescent well-being: Results of an online intervention. *Emotion*. 2018 Sep;18(6):781-788. doi: 10.1037/emo0000379. Epub 2017 Dec 21. PMID: 29265838.
- World Health Organisations (2017). World Health Statistics 2017: monitoring health for the SDGs, Sustainable Development Goals ISBN 978-92-4-156548-6.

COVID-19 VACCINE HESITANCY IN INDIVIDUALISTIC AND COLLECTIVISTIC CULTURES

Hristina Sokolova

Republic of Bulgaria, “Angel Kanchev” University of Ruse, Faculty of Business and Management,
hsokolova@uni-ruse.bg

Nikola Sabev

Republic of Bulgaria, “Angel Kanchev” University of Ruse, Faculty of Public Health and Healthcare,
nsabev@uni-ruse.bg

Abstract: Vaccine hesitancy is a worldwide phenomenon rooted in cultural beliefs and perceptions of health and sickness. The paper presents an exploratory analysis of available scientific research that investigates COVID-19 vaccine hesitancy in global cultures. The cultural aspects are based on Hofstede’s model of cultural dimensions, which incorporates individualism and collectivism. We believe that cultures in these dimensions would show a proclivity to reject or accept vaccinations and their influence on the human body. The paper also discusses the basic notions of vaccine trust and vaccine hesitancy and the role of vaccination policies and public health strategies to fight the disease. The text also discusses different interpretations of vaccine hesitancy, such as a lack of collective empathy.

The present research employs three hypotheses. First, populations in individualistic cultures around the world are more likely to choose vaccinations as a form of protection (high interpersonal empathy outside of the family unit, high degree of public responsibility and awareness). Second, populations in collectivistic cultures are more likely to reject vaccinations as a form of protection (low degree of interpersonal empathy outside of the family unit, low degree of public responsibility and awareness). Third, populations in both groups of cultures make their vaccination choices based on consuming messages from strategic communications used to popularize COVID-19 vaccinations. Research methods include the descriptive and deductive analysis of hypotheses. A secondary deductive analysis is provided to classify vaccine hesitancy as an individualistic or collectivistic trait.

Hypotheses are based on the premise that there is a cultural difference in the degree of public responsibility and awareness and in interpersonal empathy outside of the family unit. This is based on some authors’ consideration of intrinsic motivation as a result of affiliation with an individualistic or collectivistic group.

The paper attempts to understand the link between individualism and collectivism as cultural value orientations and vaccine confidence. We conclude that Western cultures have cultural aspects that are similar to individualism, whereas Eastern cultures are more similar to collectivism. However, we cannot find a direct connection between individualism and collectivism as cultural dimensions and the personal choice to vaccinate against COVID-19 because the available data does not support that. The authors believe that the socio-cultural, political, and economic environments have a stronger influence on people’s proclivity to vaccinate. Media messages remain key to addressing vaccine hesitancy according to cultural norms and perceptions.

Keywords: vaccine hesitancy, individualism, collectivism, COVID-19

КОЛЕБАНИЯ ОТНОСНО ВАКСИНИРАНЕТО СРЕЩУ COVID-19 В ИНДИВИДУАЛИСТИЧНИТЕ И КОЛЕКТИВИСТИЧНИТЕ КУЛТУРИ

Христина Соколова

Република България, Русенски университет „Ангел Кънчев”, Факултет Бизнес и мениджмънт,
hsokolova@uni-ruse.bg

Никола Събев

Република България, Русенски университет „Ангел Кънчев”, Факултет Обществено здраве и здравни грижи, nsabev@uni-ruse.bg

Резюме: Колебанието относно ваксинирането е световен феномен, вкоренен в културните вярвания и възприятия за здраве и болест. Докладът представя обзор на наличните научни изследвания, които разглеждат колебанията относно ваксинирането срещу COVID-19 в глобалните култури. Културните аспекти се основават на модела на Хофстеде за културни измерения, който включва дименсиите индивидуализъм и колективизъм. Вярваме, че културите в тези измерения биха показали склонност да отхвърлят или приемат

вакцинациите и тяхното влияние върху човешкото тяло. Текстът също така разглежда основните понятия “доверие към ваксините” (vaccine trust) и “колебания относно ваксините” (vaccine hesitancy) заедно с ролята на политиката за ваксиниране и стратегиите за обществено здраве за борба с болестта. Разработката също така обсъжда различни интерпретации на колебанието относно ваксините, като например липсата на колективна емпатия.

Настоящото изследване представя три хипотези. Първо, популациите в индивидуалистичните култури по света са по-склонни да изберат вакцинациите като форма на защита поради високата междуличностна съпричастност извън семейната единица и високата степен на обществена отговорност и осведоменост. Второ, популациите в колективистичните култури са по-склонни да отхвърлят вакцинациите като форма на защита поради ниската степен на междуличностна емпатия извън семейната единица и ниската степен на обществена отговорност и осведоменост. Трето, популациите и в двете групи култури правят своя избор за ваксиниране въз основа на приемането на съобщения от стратегически комуникации, използвани за популяризиране на вакцинациите срещу COVID-19. Изследователските методи включват описателен и дедуктивен анализ на хипотези. Предоставен е вторичен дедуктивен анализ, за да се класифицира колебанието относно ваксината като индивидуалистична или колективистична черта.

Хипотезите се основават на предпоставката, че има културна разлика в степента на обществена отговорност, осведоменост и в междуличностната емпатия извън семейната единица. Това се основава на твърденията на някои автори, изследващи вътрешната мотивация, според които принадлежността към индивидуалистична или колективистична култура предпоставя появата на вътрешна мотивация.

Докладът се опитва да намери връзката между индивидуализма и колективизма като културни ценностни ориентации и доверието във ваксината. Заклучава се, че западните култури, включени в обзора, имат културни характеристики, които са подобни на индивидуализма, докато източните култури са по-сходни с колективизма. Въпреки това, не може да се намери пряка връзка между индивидуализма и колективизма като културни измерения и личния избор за ваксиниране срещу COVID-19 в двете групи култури, тъй като наличните данни не подкрепят това. Авторите смятат, че социокултурната, политическата и икономическата среда оказват по-силно влияние върху склонността на хората да се ваксинират. Медийните съобщения, съгласувани с културните норми и възприятия, остават ключови за справяне с колебанието относно ваксините.

Ключови думи: колебание относно ваксините, индивидуализъм, колективизъм, COVID-19

1. УВОД

Пандемията от Ковид-19 постави на изпитание глобалната здравна система, като най-голямото предизвикателство се оказа постигането на високо ваксинационно покритие срещу заболяването. Според доклад на Европейската комисия от м. август 2022г. увереността във ваксините срещу Ковид-19 е висока както сред медицинските специалисти, така и сред населението на Европейския съюз. Това показва, че въпреки силните дезинформационни атаки в общественото пространство относно безопасността на ваксините, все пак доверието към тези медицински продукти е запазено. Настоящата разработка разглежда колебанията относно ваксинирането на глобалното население срещу Ковид-19 в контекста на културните различия и местните особености на обществата по света. Докладът разграничава индивидуалистичните и колективистичните култури по света въз основа на дименсиите на Хофстеде. Разглеждат се основните понятия “доверие към ваксините” (vaccine trust) и “колебания относно ваксините” (vaccine hesitancy). Целта на проучването е да установи дали има връзка между индивидуализма/колективизма на съответната култура и колебанията относно ваксинирането. Докладът също проследява здравната политика и информационните кампании относно ваксинирането срещу Ковид-19 в различни страни.

2. ИЗЛОЖЕНИЕ

Колебание относно ваксините и ваксинирането (vaccine hesitancy) е културно-обществен феномен, който се наблюдава от самото създаване на ваксините. В българския език все още не е приет еквивалент на тази терминология, поради което се предлага свободен превод от английски език. Друг термин, който е подобен по смисъл, е *доверие към ваксините* (vaccine trust). Двата израза носят смислово сходство, но не са еквивалентни, тъй като доверието към ваксините има положителна конотация. За разлика от него, колебанието относно ваксинирането носи отрицателна такава. Трета разновидност на термина е *увереност във ваксините* (vaccine confidence) с положителна конотация, която може да бъде приета за еквивалент на доверието към ваксините (vaccine trust). Поради тези терминологични особености на понятията, свързани с нагласите към ваксините и ваксинирането, за целта на доклада се използва изразът *колебание относно*

ваксинирането. В този контекст се разглеждат различията в нагласите между индивидуалистичните и колективистичните култури.

Според Larson et. al. (2014), редица променливи се свързват с колебанието спрямо ваксините и ваксинирането. Поради това е трудно да се направи цялостна класификация и потвърждаване на тяхната относителна и независима сила на влияние. Факторите, които със сигурност допринасят за повишено колебание спрямо ваксинирането, са свързани както с периода и мястото на разпространяване на ваксината, така и с видовете ваксини. Доверието във ваксините се печели в сложна и зависима от контекста среда с известна степен на непредвидимост. Голямо влияние оказва и медийната среда – най-вече дисбалансът между комуникационните съобщения в масмедиа и социалните мрежи, който е допуснат от страна на местните правителства.

Колебанието спрямо ваксинирането има три измерения според модела на Макдоналд от 2015г. Измеренията включват признаците *увереност*, *удобство* и *самонадеяност*. Според този модел *увереността* се определя като доверие в: (а) ефективността и безопасността на ваксините; (б) системата, която ги доставя, включително надеждността и компетентността на здравните служби и здравните специалисти и (в) мотивацията на политиките, които вземат решения относно прилагането и разпространението на необходимите ваксини.

Удобство на ваксинацията е следващият по важност фактор. Той включва физическа наличност на ваксината, заедно с нейната финансова и географска достъпност. Допълнителни фактори са езиковата и здравната грамотност на населението заедно с привлекателността на имунизационните услуги като цяло. Ключова роля имат националните здравни власти, чиято комуникационна политика пряко влияе върху търсенето, разпространението и прилагането на ваксините. Друг фактор е качеството на услугата и достъп на населението до ваксини. Желателно е услугата да е достъпна за всички, в удобно за тях време и място, в противен случай гражданите биха загубили мотивация да се ваксинират.

Самонадеяността спрямо ваксинирането съществува, когато възприеманите рискове от болести, предотвратими с ваксина, са ниски и ваксинацията не се счита за необходимо превантивно действие. Най-често ваксинална самонадеяност се наблюдава при заболявания, които вече не са често срещани и се възприемат като „изчезнали“ от населението. Самонадеяността относно конкретна ваксина или относно ваксинациите като цяло се влияе от много *фактори*, включително от други отговорности за живота и здравето, които може да се смятат за *по-важни* в този момент. Парадоксално на това, често успехът на програми за имунизация може да доведе до самонадеяност сред населението, което да изгуби мотивация да продължава да се ваксинира срещу дадена болест. По този начин може да се загуби колективният навик за грижа за общественото здраве чрез предпазване на личното. Крайният резултат може да бъде дори възникване на колебание спрямо ваксинирането като цяло. Това може да се случи, когато гражданите „претеглят“ рисковете от ваксиниране с определена ваксина спрямо рисковете от прекарване на заболяването, което ваксината предотвратява. Разбира се, това е хипотеза, която населението няма достатъчно компетентност да анализира. Следователно предвиждането на крайния резултат за личното здраве може да бъде осъществено само от медицински специалисти.

Моделът на Макдоналд може да се наблюдава в глобалните култури, като най-голям интерес би предизвикала връзката между ваксиналната самонадеяност и вземането на решения в индивидуалистичните и колективистичните култури. Въпрос на тълкуване е доколко важността на личния избор влияе на възникването на колебание относно ваксинирането. Съвременните общества се изграждат на базата на един своеобразен социален договор, в който всяко лично решение може да се отрази на състоянието на обществото, когато проблемът засяга големи групи хора. Някои автори (Korn, et. al. 2020) определят ваксините като форма на *социален договор*, според който индивидите се отплащат на и възнаграждават тези, които го спазват, докато тези, които го нарушават, остават „наказани“. В свой експеримент авторите установяват, че неваксинираните участници получават по-малко щедрост и емпатия отколкото ваксинираните. Този подход е основан на теорията за *морала като сътрудничество* (Cunry, 2015). Следователно, ако разгледаме ваксинирането като *начин за сътрудничество* между индивидите в съответната култура, при наличие на *самонадеяност* сред населението относно дадена ваксина и липсата на социални мерки, които да подкрепят сътрудничеството (щедростта и емпатията) между индивидите, е много вероятно да се стигне до ситуация на *колебание спрямо ваксинирането*.

В този смисъл си струва да се зададе въпросът дали индивидуалистичните и колективистичните характеристики на културите по света *имат влияние* върху личното решение за ваксиниране срещу Ковид-19. Следващата таблица представя особеностите при вземането на решения в двата вида култури.

Табл 1. Вземане на решения в индивидуалистичните и колективистичните култури според Хофстеде

Индивидуализъм	Колективизъм
Решението се взема в интерес на индивида	Решението се взема в интерес на групата
Висока междуличностна емпатия извън семейната единица	Ниска междуличностна емпатия извън семейната единица
Отговорността към извършено действие се отнася до личния интерес	Отговорността към извършено действие се отнася до груповия интерес

Преди да се представят хипотезите е важно да се уточни, че високата и ниската междуличностна емпатия в двата вида култури се наблюдава в организационна среда. По отношение на ваксинациите обаче не е открита връзка между тази особеност при вземането на решения. В някои индивидуалистични култури (САЩ) се наблюдава ниска степен на емпатия към болели от Ковид-19 или неваксинираното население, т.е. ваксиниращите се не го правят заради емпатия към здравето на другия, а чисто по подбуди, свързани с личното оцеляване. Това може и да се дължи на ниска степен на доверие към хора, които не поемат лична отговорност за здравето си, с което се характеризира индивидуализмът. От друга страна, колективистична култура като Китай има и висока обществена дисциплина относно здравни въпроси като ваксинациите, която може да се дължи както на местния колективизъм, така и на политически натиск. Поради това абсолютната детерминантност на индивидуализма/колективизма по отношение на колебанието относно ваксините срещу Ковид-19 се подлага на съмнение.

Така представена информацията в горната таблица предполага, че индивидуалистичните и колективистичните култури ще определят нагласите спрямо ваксините срещу Ковид-19. Тук се поставят три хипотези, позоваващи се на разликите във вземането на решения.

1. *Първо*, популациите в индивидуалистичните култури по света са по-склонни да изберат да се ваксинират поради високата междуличностна съпричастност извън семейната единица и високата степен на обществена отговорност и осведоменост.

2. *Второ*, популациите в колективистичните култури са по-склонни да отхвърлят ваксинирането поради ниската степен на междуличностна емпатия извън семейната единица и ниската степен на обществена отговорност и осведоменост.

3. *Трето*, популациите и в двете групи култури правят своя избор за ваксиниране въз основа на приемането на съобщения от стратегически комуникации на местните власти, използвани за популяризиране на ваксинациите срещу COVID-19.

Броят на обхванатите респонденти в обзора е около 87 000, като са включени проучвания в периода декември 2020 – декември 2021г. Броят на разгледаните страни е 36, като в него са включени както отделни национални проучвания, така и данни от СЗО, Европейската комисия и международния изследователски проект WIN World Survey. Таблицата представя категоризация на индивидуалистичните и колективистичните култури сред участващите страни.

Табл 2. Индивидуалистични и колективистични култури представени в доклада

Индивидуализъм	Колективизъм
Великобритания, Дания, Ирландия, Испания, Италия, Норвегия, Полша, САЩ, Унгария, Чехия, Финландия, Франция	Аржентина, Бразилия, Виетнам, Еквадор, Израел, Индия, Индонезия, Китай, Колумбия, Ливан, Малайзия, Мексико, Нигерия, Пакистан, Парагвай, Перу, Русия, Сърбия, Словения, Чили, Хърватия, Южна Корея, Япония

В разгледаните проучвания се наблюдава, че съществува по-ниска степен на колебания относно ваксините в страните с индекс на ниски и средни доходи – Азия, Африка и Южна Америка. Висока степен на колебание се открива в САЩ и Русия (среден-висок индекс на доходите). От друга страна населението на страни в Латинска Америка (Аржентина, Бразилия, Мексико, Колумбия и Перу) има по-високо доверие към ваксини, произведени от западни фармацевтични компании. Населението там има по-високо доверие към медицински специалисти, отколкото към местни влиятелни обществени или религиозни фигури, като личният контакт със здравния специалист е водещ при вземане на решения за ваксиниране. В Израел по-ниска степен на колебание относно ваксините има сред мъжете, слабо образованите и женените респонденти. В Норвегия местно проучване установява, че висока степен на колебание се регистрира при слабообразовани респонденти, които също са млади, с ниски доходи и са с чуждестранен произход. Изследване, което сравнява колебание в Израел, Япония и Унгария установява, че най-ниско е желанието за ваксиниране в

Унгария (31%), следвано от Япония (51%) и Израел (74%). Унгария е оценена като индивидуалистична култура по Хофстеде, докато Япония и Израел са колективистични, но тук виждаме значителни разлики между Япония и Израел. Това може да се дължи на разликите в културно-специфичното възприятие за важността на личния избор по отношение на постигане на обществени цели, както и на концепция за защита на националната сигурност чрез защита на общественото здраве (заложена в националната политика на Израел). От друга страна изследване сред чешки лекари и граждани показва, че чехите имат доверие на медицинските специалисти при вземането на решения за ваксиниране, но медийната среда създава усещане за информационна недостоверност по отношение на ваксините срещу Ковид-19. В обобщение на написаното по-горе бихме допуснали, че не се открива връзка между колебание относно ваксинирането и измеренията индивидуализъм и колективизъм. Причината за колебанието може да се търси както в недобре проведена информационна кампания сред населението, така и в наличие на паралелни социални проблеми, които влияят на нагласата към защитата на общественото здраве. Вижда се, че страните с по-ниски доходи на населението имат по-високо доверие във ваксините, въпреки по-ниската обща грамотност на населението. Това може също да се дължи на високото доверие на гражданите към местните здравни специалисти, както и на прекия им опит с предишни местни епидемии, като например епидемията от Ебола. В таблицата по-долу се представя обобщение на разглежданите страни според степента им на колебание спрямо ваксините срещу Ковид-19.

Табл. 3. Нагласи към ваксинирането в разгледаните култури

По-висока степен на колебание	По-ниска степен на колебание
Великобритания, Полша, САЩ, Словения, Сърбия, Унгария, Хърватия	Аржентина, Бразилия, Виетнам, Дания, Еквадор, Израел, Индия, Индонезия, Ирландия, Испания, Италия, Китай, Колумбия, Ливан, Малайзия, Мексико, Нигерия, Норвегия, Пакистан, Парагвай, Перу, Финландия, Франция, Чили, Южна Корея, Япония

По отношение на влиянието на здравната политика и комуникационния подход на властите при противодействие на колебание спрямо ваксините, в глобален план се прилагат стратегии за защита на общественото здраве. Те са свързани с международната и национална политика за ваксиниране (Argote et al., 2021). Стратегиите включват *масова ваксинация*, *медийна кампания за популяризиране* на ваксинирането сред обществото и *целенасочена комуникационна стратегия* за повишаване на доверието във ваксините чрез активната роля на медицинските специалисти. Според Argote et al. (2021) различните причини за колебанието относно ваксинирането сред населението показват необходимостта от ясна комуникация в областта на общественото здраве. Трябва да се разясняват рисковете, ползите и значението на ваксините. От гледна точка на културните специфики, една добре осъществена комуникационна стратегия би могла да преодолее бариери като ниска здравна и езикова грамотност, уязвимо социално положение на целевата аудитория и антиваксинални нагласи.

3. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Според мненията на имунизационни мениджъри от 6 глобални региона (Dubé et al. 2014) колебанието относно ваксините представлява *влиянието*, което *средата* оказва върху нагласите на пациентите (религия, култура, пол, мнения на влиятелни местни лидери и др. местни фактори). Следващ фактор са *индивидуалните и групови влияния* върху населението, напр. възприето съотношение риск срещу полза на съответната ваксина, доверие в здравната система, възприетия за имунизацията като добра/лоша социална норма и др. Третият фактор включва *специфични проблеми* с ваксината или при ваксинирането. Това са въвеждането на нова ваксина, съотношение риск срещу полза, източник за осигуряване на ваксината, роля на здравните специалисти.

Във връзка с това смятаме, че колебанието относно ваксинирането в разгледаните глобални култури се свързва по-скоро с гореспоменатите фактори. Смятаме, че културните различия в измеренията индивидуализъм и колективизъм нямат толкова решаваща роля в наличието на колебания относно ваксинирането сред глобалното население, защото откриваме, че колебания съществуват равномерно и в двата вида култури. Предполагаме, че *колебанията се дължат на фактори извън културните нагласи и мотивация за вземане на решения, представени в теорията на Хофстеде*. Смятаме също, че *е възможно да се търси статистическа връзка* между колебанието и тези измерения на Хофстеде при условие, че се

подбере *подходящ корелационен признак*. По този начин би могло да се търси връзка между избор за (не)ваксиниране и културна характеристика по Хофстеде. Също така може да се търси корелация и с други измерения в неговата парадигма, напр. избягване на несигурността (uncertainty avoidance), което решава въпроси относно справянето с непредвидени рискове. Друго измерение, което може да се тества, би било т.нар. себепотискане (indulgence/restraint), което решава проблема по отношение на потискане или удовлетворяване на човешките нужди.

Важно е да се посочи ключовата роля на медийните и здравните кампании за популяризиране на ваксинирането срещу Ковид-19, организирани от местните правителства. Оказва се, че те имат по-голямо влияние върху избора за ваксинация, отколкото културната нагласа като цяло. Можем да допуснем, че кампания, която е проведена подходящо за местния културен контекст, би имала положителен ефект за намаляване на колебанията относно ваксините срещу Ковид-19.

ЛИТЕРАТУРА

- Панайотов, К. (2021). *COVID-19 и актуални проблеми в здравната политика на ЕС*. Сп. Здравни грижи, бр. 4, стр. 28-32.
- Abusaleem, S., Abuhammad, S., Sha, S., Martinez Mar, M., Aljeesh, Y., & Eldeirawi, K. M. (2022). *Intentions to receive COVID-19 vaccination among people in Gaza Strip*. *Electronic Journal of General Medicine*, 19(6), em412. <https://doi.org/10.29333/ejgm/12413>
- Argote, P., Barham, E., Daly, S.Z. et al., (2021), *The shot, the message, and the messenger: COVID-19 vaccine acceptance in Latin America*. *npj Vaccines* 6, 118 <https://doi.org/10.1038/s41541-021-00380-x>
- Bartoš, V., Bauer, M., Cahlíková, J. et al. *Communicating doctors' consensus persistently increases COVID-19 vaccinations*. *Nature* 606, 542–549 (2022). <https://doi.org/10.1038/s41586-022-04805-y>
- Curry, O. S. (2016) “*Morality as cooperation: A problem-centred approach*” in *The Evolution of Morality*, T. K. Shackelford, R. D. Hansen, Eds. Springer International Publishing, Cham, Switzerland, pp. 27–51.
- Dubé, E., D. Gagnon, E. Nickels, S. Jeram, M. Schuster (2014). *Mapping vaccine hesitancy—Country-specific characteristics of a global phenomenon*. *Vaccine* No. 32, pp. 6649–6654, <http://dx.doi.org/10.1016/j.vaccine.2014.09.039>
- Goodwin, R., Ben-Ezra, M., Takahashi, M. et al. (2022). *Psychological factors underpinning vaccine willingness in Israel, Japan and Hungary*. *Sci Rep* 12, 439 <https://doi.org/10.1038/s41598-021-03986-2>
- Hagger, M. S., Rentzels, P., & Chatzisarantis, N. L. D. (2014). *Effects of individualist and collectivist group norms and choice on intrinsic motivation*. *Motivation and Emotion*, 38(2), 215–223. doi: 10.1007/s11031-013-9373-2
- Jarrett, C., Wilson, R., O'Leary, M., Eckersberger, E., Larson, H. J., & SAGE Working Group on Vaccine Hesitancy (2015). *Strategies for addressing vaccine hesitancy - A systematic review*. *Vaccine*, 33(34), 4180–4190. <https://doi.org/10.1016/j.vaccine.2015.04.040>
- Korn, L. & R. Böhm, N. W. Meier, C. Betsch (2020). *Vaccination as a social contract*. *PNAS*. 117 (26) 14890-14899 <https://doi.org/10.1073/pnas.1919666117>, <https://www.pnas.org/doi/10.1073/pnas.1919666117>
- Larson, H. J., Jarrett, C., Eckersberger, E., Smith, D. M. & Paterson, P. (2014). *Understanding vaccine hesitancy around vaccines and vaccination from a global perspective: a systematic review of published literature, 2007–2012*. *Vaccine* 32, 2150–2159
- Larson, H. J., Jarrett, C., Schulz, W. S., Chaudhuri, M., Zhou, Y., Dube, E., Schuster, M., MacDonald, N. E., Wilson, R., & SAGE Working Group on Vaccine Hesitancy (2015). *Measuring vaccine hesitancy: The development of a survey tool*. *Vaccine*, 33(34), 4165–4175. <https://doi.org/10.1016/j.vaccine.2015.04.037>
- Lazarus, J.V., Wyka, K., White, T.M. et al. (2022). *Revisiting COVID-19 vaccine hesitancy around the world using data from 23 countries in 2021*. *Nat Commun* 13, 3801 <https://doi.org/10.1038/s41467-022-31441-x>
- Leonhardt, J. M., & Pezzuti, T. (2022). *Vaccination Acceptance Across Cultures: The Roles of Collectivism, Empathy, and Homophily*. *Journal of International Marketing*, 30(2), 13–27. <https://doi.org/10.1177/1069031X211073179>
- MacDonald, N. E., & SAGE Working Group on Vaccine Hesitancy (2015). *Vaccine hesitancy: Definition, scope and determinants*. *Vaccine*, 33(34), 4161–4164. <https://doi.org/10.1016/j.vaccine.2015.04.036>
- Murphy, J., Vallières, F., Bentall, R.P. et al. (2021). *Psychological characteristics associated with COVID-19 vaccine hesitancy and resistance in Ireland and the United Kingdom*. *Nat Commun* 12, 29 <https://doi.org/10.1038/s41467-020-20226-9>
- Solís Arce, J.S., Warren, S.S., Meriggi, N.F. et al. (2021). *COVID-19 vaccine acceptance and hesitancy in low- and middle-income countries*. *Nat Med* 27, 1385–1394 <https://doi.org/10.1038/s41591-021-01454-y>
- Steinmetz, L. (2022). *Sociodemographic predictors of and main reasons for COVID-19 vaccine hesitancy in eastern Oslo: a cross-sectional study*. *BMC Public Health* 22, 1878 <https://doi.org/10.1186/s12889-022-14261-y>

ORIGIN OF SOCIAL AND HEALTH POLICY

Darina Mineva

Central Office of the National Health Insurance Fund - Sofia, Bulgaria, dariamineva@abv.bg

Abstract: This article traces the origins of social and health policy from a historical economic/labour relations point of view. The transformation of labor relations is presented, due to an important economic event - the separation of labor from capital, which becomes the cause of new needs - insurance. The nature of social relations, originating from work, is the reason for the emergence of society's values: social justice, social equality and social protection, on which social policy and its aspects - health policy and medicine policy - are built. Inequalities as a social phenomenon are discussed in detail. A comparative characterization has been made between the two instruments of social policy for covering inequalities - cost coverage and cost reimbursement.

Historical changes in man's attitude to work, and more precisely the loss of the means of production, is the reason for the emergence of inequalities in society and the emergence of a new type of need to ensure the existence of the workforce and its preservation, which is carried out through social policy in general and in individual areas, including health policy. They aim to reduce social/health inequalities using different tools, approaches and mechanisms. In healthcare - insurance and provision. In medicine policy, the tools that extinguish social inequalities are the two processes - reimbursement and pricing.

The result of the economic regularities become the reason for the development of further policies aimed at extinguishing inequalities. Social/health relations are united with production and represent a dynamic process that transcends national boundaries and social systems.

Keywords: inequalities, social policy, health policy, reimbursement, insurance relations

1. INTRODUCTION

SOCIAL AND INSURANCE RELATIONS

Beginning of social and insurance relations

The nature of social and insurance relations is encoded in the attitude of man to work in the labor process and its organization.

The first forms of insurance relations arose during feudalism within the guilds as workshop insurance, and its financial basis consisted of the contributions that were at the expense of the working members of the workshop. As part of the feudal production relations, they are subordinated to the basic regularities of their development. Since the insurance relations during feudalism functioned only within the workshops and the association, they were characterized by differentiation and a lack of relative independence.

The key moment in the history of production relations - the separation of labor from capital leads to a change in man's attitude to labor in the labor process and its organization, and with this a transformation of insurance relations occurs, which lose their characteristics: of differentiation and acquire socialization.

Thus, the new economic structure of capitalist society grew out of that of feudalism. The workshop worker is an immediate producer, but he is separated from the means of production, respectively from the means of existence, and turned into a hired worker who has only his labor power (without the means of production) at his disposal. The subjugation of labor by capital, respectively of the worker by the capitalist, is to such a high degree that it leads to economic dependence.

The imposed economic dependence of the workers creates a situation where the workers are deprived of the opportunity to sell their labor power /due to illness, occupational accident, reduction of working capacity, unemployment, etc./ lose the main and only source of their existence.

At the end of the 19th and the beginning of the 20th century, their development was such that it inevitably led to the emergence of social insurance as a form of support for the disabled

2. DEVELOPMENT FACTORS OF INSURANCE RELATIONS

The main factor in the era of capitalism for the development of insurance relations is scientific and technical progress and the consequences of its implementation in production, as well as the financial - credit system.

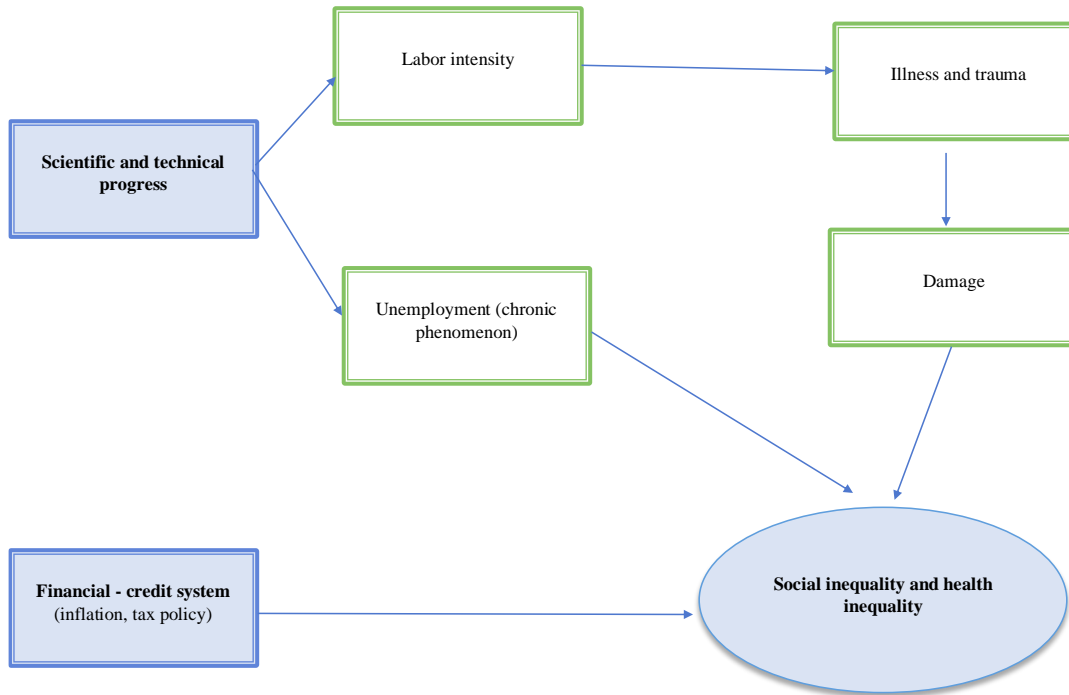
The achievements of scientific and technical progress throw workers out of the sphere of production, as a result of which the unemployed increase and the demand for labor decreases. The process of throwing workers out of production takes on a chronic character. Unemployment becomes a mass social phenomenon, which leads to a decrease in working capacity and an increase in the intensity of insurance risks.

Scientific and technical progress is the reason for increasing the intensity of work, which leads to an increase in exploitation on the one hand, and on the other hand to an increase in morbidity and trauma.

The influence of the financial-credit system as a factor for the development of insurance relations is in the spheres of: financing of social insurance, taxation, inflation, price policy.

Inflation and tax policy have a negative impact on the development of insurance relations, because the inflationary increase in prices leads to a decrease in the purchasing power of working people and to an increase in the cost of living. These processes have a negative impact on people receiving social benefits such as the unemployed, sick and disadvantaged, thus creating and deepening social inequalities in society (Figure 1).

Figure 1 Development factors of insurance relations

Health inequalities do not arise randomly and by chance. They are socially determined by circumstances beyond the individual's control. These circumstances put people at a disadvantage and limit the possibility of a longer and healthier life. Health inequalities contradict the principles of social justice and are avoidable.

Seeking health equity can be defined as action to eliminate health disparities between population groups, such as rich and poor, that are considered unjust. Health inequalities are defined as systematic differences in health that can be avoided through appropriate policy interventions and which are therefore considered unjust. There are three criteria for evaluating a fair health system:

- 1) Equal access to health care for those equally in need of health care;
- 2) Equal use of health care for those who have equal health care needs;
- 3) Equal (fair) health outcomes (measured by quality-adjusted life expectancy)

The first and second points are related to the concept of health care equity in terms of access, use of the health service and quality of performance. The third point concerns equity in health care.

3. SCOPE OF SOCIAL POLICY - SOCIAL AND HEALTH CARE

Social policy is the part of the government of a country dealing with society and social issues which are in the areas of 'health, citizen services, criminal justice, inequality issues, education and labour. A key aspect of social policy is the study and regulation of social inequalities.

Social policy is built on the basis of the three values of society: social justice, social equality and social protection. The definition of the term "social justice" is based on the concept of human rights and equality and means: "a higher degree of economic egalitarianism achieved through redistribution of income". Social equality, on the other hand, is an established level at which all individuals within a given society or isolated social group have the same status in

relation to their civil rights, freedom of speech, property rights, as well as state-provided equal access to social goods and services. According to the Vienna Declaration and Program of Action of 1993, social equality also means equality in the field of health care, economic equality (in the area of income), and equality within the framework of the countries' social security systems.

Social protection is the most important element of social policy. It covers "all interventions by public or private bodies and organizations aimed at relieving households or individuals of the burden of certain risks or needs, provided that neither simultaneous reciprocal nor individual measures are involved". In order for the state to carry out a large-scale and effective social policy, it must have the necessary financial resources.

The realization of state expenditures and the spending of funds for the social sector must be coordinated with the policy of collection and accumulation of revenues in the country's budget (Vrachovski, Yordanov, & collective, 2008). The financing of social protection in Bulgaria is carried out from two main sources - the mandatory and voluntary social security contributions or direct financing from the state budget.

The funds for the implementation of social policy in Bulgaria are a significant element of the Consolidated Fiscal Program (CFP). It is a mechanism for implementing social policy in Bulgaria. According to the CFP, the expenses incurred by the state for the implementation of its social policy compared to the country's GDP in the period 2000-2015 increased from 14.35% to 18.39%, which is an indicator of the expansion of the scope and opportunities for the development of social policy. The increase in the amount of funds spent on social protection is an argument for a stable and sustainable social policy in Bulgaria. (Taner Ismailov 2017).

The European system of integrated social protection statistics (ESSPROS) (Glossary: European system of integrated social protection statistics (ESSPROS)/ISSN 2443-8219, 2016) introduces the statistical unit "social protection scheme". A key element of ESSPROS is the core module (Core system), which contains data on the provided social assistance and benefits, their financing, as well as on the income and expenses of the units charged with ensuring social protection (European System for Integrated Social Protection Statistics, 2016). According to ESSPROS and the specific features of the national social policy, eighteen social protection schemes are included in the Republic of Bulgaria (Kolev, 2005).

The "Europe20220" strategy is an actual tool of social policy and is aimed at reducing inequalities with specific information documents: Active employment policies, Adequacy and sustainability of pensions, Health care and health systems, Skills for the labor market, Poverty and social inclusion, Tax systems, Wage determination systems.

The "Europe 20220" strategy shows that the scope of social policy reaches all activities in society, the foundation of which are the three values - social justice, social equality and social protection.

4. EVALUATION OF INEQUALITIES

A study within the framework of the European project funded by the executive agency for health and consumers - AIR "Addressing the intervention in the regions" covering 13 countries found that progress in health equity strategies at national and regional level has been achieved by countries such as France, Portugal, Poland and Germany. On the other hand, Spain, Italy and Belgium have a variable situation depending on the region. However, the results of the study show that the health equity management system varies in terms of commitment, resources and tools.

The study highlights the weakness of the governance system for most countries in terms of evaluation actions and the impact of interventions to reduce inequalities, as well as the difficulties in having a clear and integrated vision between the national and regional levels.

5. REIMBURSEMENT AS A TOOL FOR REDUCING SOCIAL INEQUALITY

Under the term "reimbursement" (eng. reimbursement - payment of compensation) should be understood "The act of returning money to someone who has spent it on you or lost it because of you or the amount that has been returned" (Cambridge Dictionary).

Other sources define the word reimburse as: "Payment of expenses or losses incurred", or "Making a refund or payment of an equivalent", or "Promise or return, third-party reimbursement, third-party payment".

More generally, the term "reimbursement" is generally accepted in international health practice to denote the process by which the health system affects the population's access to medicines and medical services.

The reimbursement system is a socio-economic system, the purpose of which is to ensure the availability of drugs and pharmaceutical care in general, the subject of which are the authorized bodies that make compensation payments from certain funding sources, the object is certain categories of diseases and patients.

The main operating principle of the reimbursement process is the provision of economic (price) and physical (availability on the country's market) availability of drugs for the entire population, which is implemented through

state price regulation mechanisms. The main task is to minimize the costs of the civil and state budget for the purchase of medicines.

Factors in the organizational structures of reimbursement systems in different countries include:

- The sources of funding,
- The conditions for providing compensation,
- The methods of price regulation by the state,
- The principles of selection of drugs for compensation and others.

In Europe, the differences in the methods of providing compensation are determined primarily in the choice of criteria for recipients and levels of compensation, which are:

- Consumer category (socially unprotected strata of the population, suffering from chronic or serious diseases and others);
- Type of pharmaceutical assistance (hospital, outpatient);
- The value of purchased drugs for a certain period;
- Properties of the drug (inclusion in the "positive list", price).

The components for determining the prices and volumes of compensation are:

- Obtaining permission to sell the drug;
- Compliance of the medicine with the criteria of efficacy, safety and quality;
- Negotiations with institutions that pay benefits.
- In the world, reimbursement systems function on the basis of two socio-economic strategies, which are conventionally divided into two separate systems:
 - The state system for medical and pharmaceutical assistance (of a purely social nature) - drugs are generally provided as part of primary medical care, inpatient treatment and are financed from sources of the state budget, social insurance funds and mandatory medical insurance;
 - Non-state system (predominantly private pharmaceutical care) - takes place in the conditions of increasing price competition, includes replacement of drugs with analogues, control of wholesale and retail prices and allows the use of sources of financing and compensation of drug costs both through public donations, as well as through donations from charitable foundations.

The main goal in the reimbursement system is to achieve stable sources of financing and reduce drug costs. This is achieved through the selection of effective reimbursable drugs, their rational use, establishment of budget allocations and socially justified participation of patients in the payment of drug costs.

Compensation of funds: How does it work in practice?

Depending on the characteristics of the health system of a given country, the following reimbursement mechanisms are used:

for insured persons, it is based on the patients' presentation of an invoice for the amount spent on treatment by the insurance company - there is no direct connection between the insurance fund and medical or pharmacy facilities (valid in France and other countries);

- for pharmacies and medical institutions: they come directly from the insurance company on the basis of an agreement between the insurance fund, the medical institution and the pharmacy (valid in Germany and other countries).

Difference between coverage and reimbursement

Coverage: Determined by local or national policies of private or public payers that determine the conditions and payers for medical and surgical expenses incurred by the insured if the services meet the conditions specified in the policy's coverage plan. As such, coverage of a condition does not equate to full reimbursement of service costs (to the provider providing the services) if certain conditions specified in the policy are not met. Therefore, it is important that both providers and patients understand such limitations and create programs that work within these conditions to ensure appropriate reimbursement for these services.

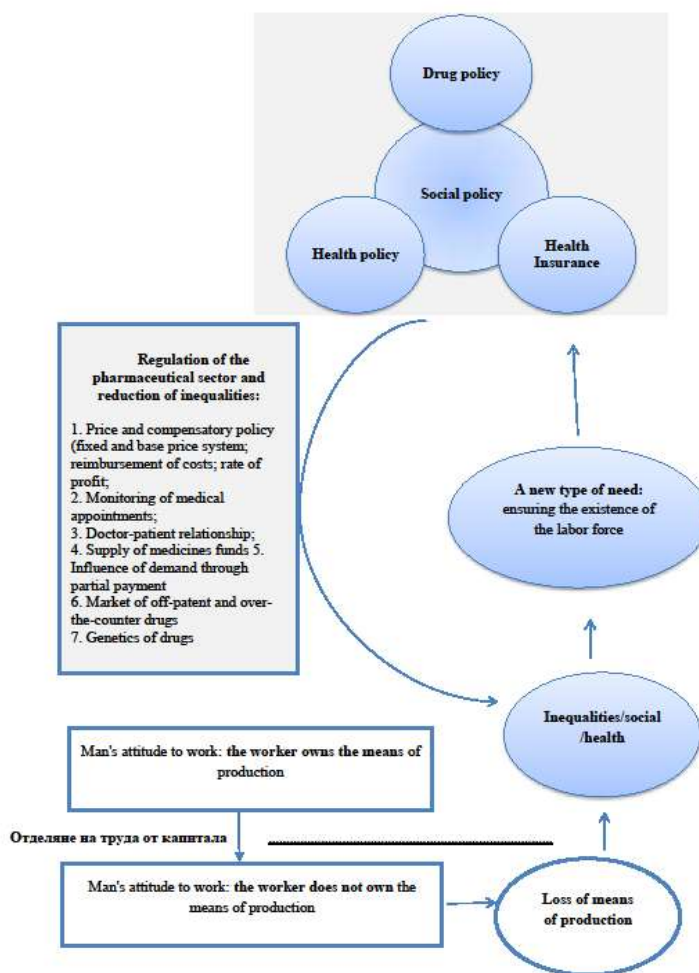
More security for the patient/insured person because the terms are agreed, the services are purchased in advance and are limited in the policy.

Reimbursement: Private health insurance companies or public payers may reimburse the insured for expenses incurred from an illness or injury, or pay the provider directly for the services provided. It is often misunderstood that coverage for a condition equates to full reimbursement for these services. In reality, reimbursement amounts depend on the policies, restrictions, and conditions that must be met for the patient, as well as the appropriate use criteria that govern the testing for the condition being treated.

Less certainty for the patient/insured person because the terms are not agreed with the patient/insured person, the services are not pre-purchased by him and there are variable reimbursement criteria, for example, the cost of a drug or a new laboratory test method.

Historical changes in man's attitude to work, and more precisely the loss of the means of production, is the reason for the emergence of inequalities in society and the emergence of a new type of need to ensure the existence of the workforce and its preservation, which is carried out through social policy in general and in individual areas, including health policy. They aim to reduce social/health inequalities using different tools, approaches and mechanisms. In healthcare - insurance and provision. In medicine policy, the tools that extinguish social inequalities are methods such as regulation of medicine prices, reimbursement of costs, monitoring of medical appointments, changes in the doctor-patient relationship, supply of medicines and their wholesale and retail trade, influence of demand through partial payment, generic and over-the-counter market, drug genetics (Figure 2).

Figure 2 The historical changes of man's attitude to work

The result of the economic regularities become the reason for the development of further policies aimed at extinguishing inequalities. Social/health relations are united with production and represent a dynamic process that transcends national boundaries and social systems.

LITERATURE

- Исмаилов, Т. (2017). „Финансови аспекти в осъществяването на социалната политика на РБългария през 2000 – 2015 година“, „Народностопански архив“, ISSN 0323-9004, година LXX, книга 1/2017, Свищов
Стратегията“Европа20220“C:/Users/sfc-043901/Downloads/Strategia%20Europe%202020.pdf
- Barsanti, S., Salmi, L.-R., Bourgueil, Y., Daponte, A., Pinzal, E., & Ménival, S. (2017). Strategies and governance to reduce health inequalities: evidences from a cross-European survey, *Glob Health Res Policy*, v. 2, 2017; Published online 2017 Jul 3. doi: 10.1186/s41256-017-0038-7, <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC5683456/>
www.healthscotland.scot/health-inequalities/what-are-healthinequalities, 2022
www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC5683456, 2022
<https://www.infograf.bg/dictionary/31>, 2022
<http://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/reimbursement>, 2022
<http://www.dictionary.com/browse/reimbursement>, 2022
<http://www.merriam-webster.com/dictionary/reimburse>, 2022
<http://www.medical-dictionary.thefreedictionary.com/reimbursement>, 2022
<https://scct.org/page/Coverageandreimburse>, 2022

GENES AND CROWDS - THE FORECASTED ROAD TO “SELFISH SELF-DESTROY”

Borislav Radoslavov

Sofia University “St.Kliment Ohridski”, Bulgaria, borislav_rg@abv.bg

Abstract: There are invisible powers, the so-called "father of manipulation" Edward Bernays says, who control the destinies of millions. The researcher proves right a century later that it is not always realized to what extent the words and actions of the most influential public figures are dictated by clever individuals operating behind the scenes. Nor - and this is even more important - the extent to which our thoughts and habits are modified by authority. And that invisible governance is increasingly concentrated in the hands of a few at the enormous expense required both of manipulating the social machine, managing the opinions and habits of the masses, and creating public and media images.

In order to gain a deeper insight into this art of changing the attitudes and actions of human beings, to the point of successful manipulation and the achievement of desired results, it is essential to give deeper attention to an extremely important question - that of the human gene and the wisdom of crowds.

The British humanist and evolutionist Richard Dawkins maintains that the dominant quality to be expected from a successful gene is ruthless selfishness. And since we are born selfish and life in human society is based on the gene law of universal ruthless selfishness, it follows that it will be very difficult for us to learn nobility and altruism from now on.

Dawkins' view of the nature of human beings as survival devices - robots programmed to store selfish molecules called genes - is also supported by Matt Ridley. No one has guessed, says the Oxford Ph.D. British scientist, that when we read the code of life, we will find that it is full of examples of parasitical selfish exploitation.

In a similar context is Malcolm Gladwell's understanding of the development and improvement of the human race and community. Every giant leap in a field, says the geneticist, is also a giant leap in humanity's ability to destroy itself. In this sense, the author adds, with the development of technology, the scales and the catastrophic side of the coin grow exponentially. This leads to a fetishization of the notion of progress even when it makes no real difference to people.

The subject of the article is the scientific view of genes and crowds in the context of their self-destructive action. The subject of the present work is the domino of consequences outlining the end result of human visible and invisible actions and inactions. The purpose of the publication is to analyze and highlight the features and specifics of human nature based on the latest scientific achievements with an emphasis on the use of knowledge for the sustainable development of societies in the conditions of increasingly frequent and unforeseen critical circumstances and emergency situations.

Keywords: Genes, crowds, selfishness, manipulation, self-destruction

ГЕНИ И ТЪЛПИ – ПРЕДИЗВЕСТЕНИЯТ ПЪТ ДО „ЕГОИСТИЧНОТО САМОРАЗРУШЕНИЕ“

Борислав Радославов

Софийски университет „Св.Климент Охридски“, България, borislav_rg@abv.bg

Резюме: Има невидими властници, казва определяният за „баща на манипулацията“ Едуард Бернайс, които контролират съдбите на милиони. Изследователят се оказва прав цял век по-късно, че обикновено не се осъзнава до каква степен думите и действията на най-влиятелните публични личности са диктувани от ловки лица, действащи зад кулисите. Нито това - и то е още по-важно - до каква степен нашите мисли и навици са модифицирани от авторитети. И че невидимото управление все повече се съсредоточава в ръцете на малцина заради огромните разходи, необходими както за манипулирането на социалната машина, управляваща мненията и навиците на масите, така и създаващи публични и медийни образи.

За да се вникне по-задълбочено в това изкуство на промяната на нагласите и действията на човешките същества, до степен на успешна манипулация и постигането на търсени резултати, от съществено значение е да се обърне по-задълбочено внимание на един изключително съществен въпрос - този за човешкия ген и разсъдъка на тълпите.

Британският хуманист и еволюционист Ричард Докинс поддържа тезата, че доминиращото качество, което трябва да се очаква от един преуспял ген, е безмилостният егоизъм. А от това, че сме родени егоисти и

животът в човешкото общество се основава на генния закон за всеобщата безмилостна себичност, следва, че ще ни бъде много трудно да се учим на благородство и алтруизъм оттук нататък.

Схващането на Докинс за същността на човешките същества като устройства за оцеляване - роботи, програмирани да съхраняват егоистичните молекули, наречени гени, поддържа и Мат Ридли. Никой не е допускал, посочва защитилият докторат в Оксфорд британски учен, че, когато разчетем кода на живота, ще установим, че той е пълен с примери за паразитна егоистична експлоатация.

В сходен контекст е разбирането и на Малкълм Гладуел за развитието и усъвършенстването на човешкия род и общността. Всеки огромен скок в дадена област, казва изследователят на генните характеристики, е и огромен скок в способността на човечеството да се самоунищожи. В този смисъл, добавя авторът, с развитието на технологиите мащабите и катастрофалната страна на медала нарастват експоненциално. Това води до фетишизиране на схващането за прогрес дори когато това не води до реална разлика за хората.

Обект на статията е научният поглед върху гените и тълпите в контекста на саморазрушителното им действие. Предмет на настоящия труд е доминото от последици, очертаващи крайния резултат от човешките видими и невидими действия и бездействия. Цел на публикацията е да анализира и открие особеностите и спецификите на човешката природа въз основа на последните научни достижения с акцент използването на знанието за устойчивото развитие на обществата в условията на все по-чести и непредвидени критични обстоятелства и извънредни ситуации.

Ключови думи: Гени, тълпи, егоизъм, манипулация, саморазрушаване

1. ВЪВЕДЕНИЕ

Въпросите за произхода на човека и последващото усъвършенстване, както и създаването и развитието на комуникационния процес от най-дълбока древност до наши дни вълнуват множество изследователи. Всяка историческа епоха търси своите отговори в съответствие с нивото на развитие на науката, от една страна, и с господстващия строй с неговата идеология, от друга. Информацията как да се справяме с настоящето, за да оцеляваме в бъдещето, задължително се събира в миналото, посочва Докинс.

Проучванията и налаганите през годините теории често са съпътствани с пропаганден оттенък. Векове наред религията и метафизиката са сред основните обяснения на произхода на човечеството и неговата по-нататъшна реализация в обществения строй като начин на поведение чрез теориите за масовата комуникация с различните ѝ аспекти. Раждането на човечеството и постепенното му развитие са съпътствани от непрестанни противоборства, открили и оформили през времевите отрязъци различен по своята същност манипулативен инструментариум за въздействие върху масите.

Германският философски антрополог Ернст Блох, подобно на Шелер, Плеснер и най-вече Гелен, разглежда човека като „незавършено“ по своята природа същество, обречено на постоянен стремеж да „надскочи себе си“, да отиде отвъд своето страдащо от „адаптивен недостиг“ естествено състояние. Схващането на автора е, че и в най-елементарните си форми на съществуване човек живее чрез проекти за задоволяване на желанията си.

Английските философи Бентам и Мил също описват разбирането за човешкия живот като търсене на личната полза и егоизма като средство за постигане на своето щастие. Ницше от своя страна призовава човек към задоволяване на всички свои инстинкти, към покоряване на другия, към печелене на власт над тях и към постигане на свръхчовека, който стои отвъд добро и зло и на когото всичко е позволено.

И така, година след година, епоха след епоха светът достига до неподозирани някога висоти на усъвършенстване, движейки се по ръба на бръснача по отношение на непоправимите щети вследствие на своята алчност, егоцентризъм, липса на емпатия и любов, саморазрушителна вгълбеност в целите на всяка цена, чревоугодничество, подмяна на ценности. Как и защо се стигна дотук? Предизвестена ли е пагубната човешка дейност още от хилядолетия насам? Заложена ли е действително себичността в гените на хората? Защо бездната между бедни и богати става все по-огромна и непреодолима? Кула от карти ли е съвременната обществена парадигма? На тези въпроси ще се опита да даде отговор настоящия труд, поставяйки си за задача да потърси и изведе констатациите от научния поглед върху актуалната проблематика за развитието на човечество и Вселена.

2. ГЕНИ И ТЪЛПИ - ОТ НАУКА ЗА МАНИПУЛАЦИЯТА КЪМ УПРАВЛЕНИЕ НА МАСИТЕ И КУЛТА КЪМ ПАРИТЕ

Алберт Айнщайн споделя разбирането, че развитието на индустрията и машините прави борбата за живот много по-сурова и в ущърб на развитието на индивида. В политиката лидерите не просто са загубили своя чар и не са на ниво, казва хуманистът, но независимостта и чувството за справедливост на гражданина са намалели значително.

Този аналитичен прочит е подкрепен от вижданията и на Пол Нърс. Засега твърде малко от политическите лидери обръщат достатъчно внимание на огромното въздействие, което оказват науката и техниката върху нашия живот и икономиката, твърди Нобеловият лауреат. Докато Ювал Ноа Харари стига по-далеч, формулирайки тезата за „безползната класа“ през XXI век като най-важният икономически въпрос. А именно - какво ще правят съзнателните човеци, когато разполагаме с високоинтелигентни несъзнателни алгоритми, които вършат почти всичко по-добре. Говорейки за технология и общество, въпросът е да се идентифицират структурите, които позволяват на индивидите и групите в дадено общество да живеят в хармония с продуктите на своята индустрия, анализира в идентичното си изследователско поле десетилетия по-рано френският политолог Люсиен Сфез.

Демократичният парламентарен режим, който се основава на тази независимост, на много места е разклатен. Появяват се диктатури, отбелязва изследователят, които сега биват толерирани, защото човешкото чувство за достойнство и правата на индивида не са достатъчно силни. За две седмици овцеподобните маси могат да бъдат приведени с помощта на вестниците до такова състояние на буйна ярост, казва Айнщайн, че мъжете се съгласяват да сложат униформи, да убиват и да бъдат убивани в името на безползните цели на няколко заинтересовани страни.

Тази способност на човешкия мозък да бъде неусетно манипулиран по начини, които променят бъдещото поведение, си има своето обяснение. Дейвид Игълман, преподавател по неврология в Станфордския университет, го нарича „гъделичкане на мозъка под повърхността на съзнанието“, като съществено негово проявление е ефектът на илюзията за истина – по-вероятно е да повярвате, че някакво твърдение е вярно, ако вече сте го чували преди, независимо дали то наистина е вярно.

По този начин, формулира и своето идентично становище Стивън Пинкър, свободната воля е енигма. Как може действията ми да са избор, за който съм отговорен - казва професорът по психология от Харвардския университет, - ако са изцяло причинени от гените ми, възпитанието ми и мозъчното ми състояние? Някои събития са детерминирани, други са случайни - как е възможно изборът да не е никое от тях, казва ученият.

Пинкър обобщава, че над два милиарда души, около една четвърт от човечеството, са потискани от автократични режими. Почти една пета от хората нямат основно образование, а почти една шеста са неграмотни. Всяка година пет милиона души загиват при злополуки, а над 400 000 стават жертва на убийство. Почти 300 милиона души по света са клинично депресирани, като 800 000 от тях ще се самоубият тази година. А въпросът доколко разумна е надеждата за продължаващ прогрес виси със страшна сила.

Уолтър Липман развива десетки години по-рано своята теория, в която пространно обяснява как в демократичните общества трябва да се извършва манипулация в политиката. Тя е известна като „теория за постепенната демокрация“, в която се разграничават две ключови съставки: т.нар. „специална класа“, или хората, които анализират, изпълняват, вземат решения и управляват държавата, т.е. небезизвестният политически елит; и т.нар. „заблудено (объркано) стадо“, което ще рече цялото останало население независимо от неговата социална стратификация, от което трябва да се пазим, за да не ни стъпче в яростта си. Липман разгръща и тезата, че пропагандата не е възможна без определени форми на цензура, а цензурата и тайната пресрещат голяма част от информацията още при нейния източник.

В своята „Пропаганда“ Жак Елюл обяснява, че основното регулиране или оформяне на населението се прави не чрез програмите на различните медии, а чрез самите медии и чрез самия език, който ние приемаме за даденост. Елюл схваща идеята за тотално осъществяване на пропагандата, като пропагандистът трябва да използва всички технически средства, с които разполага - преса, радио, телевизия, плакати, митинги, обикаляне от врата на врата. Тоест - самите медии, както и цялата културна основа, са форми на езика и на това, което Бейкън нарича „Идоли на площада“.

Елюл разгръща теорията, че директната пропаганда, целяща модифицирането на мненията, трябва да се предшества от пропаганда, която е социологическа по характер, бавна, обща, стремяща се да създаде климат и атмосфера на благоприятно благоразположение.

В сходен контекст са размишленията и на българския медиен експерт Маргарита Пешева, според която в епохата на информационно доминиране далеч по-убедителни изглеждат дискретните пропагандни внушения, чиято манипулативност не е толкова афиширана, а техните манипулогеми се разпознават все по-трудно.

Американският изследовател Уолтър Пайнкоук твърди, че „всеки, който отваря уста, за да говори с някого, има по същество само едно намерение: иска да го манипулира и да извлече от това най-голяма възможна полза“. Психологът Ерик Фром в своята книга „Бягство от свободата“ още през 1941 г. пише, че „общуването между една и друга личност е загубило непосредственото си хуманно качество и е повлияно от манипулацията и механичните форми“, а руският автор Николай Козлов смята, че „скритото влияние над другия - това е реалността на човешките взаимоотношения“.

Изхождайки от сентенцията на швейцарския учен Адолф Портман, че манипулацията е основен феномен на човешкото битие и анализирайки нейния генезис, Милена Цветкова достига до заключението, че той се крие в психиката на тълпата. Защото не можем да отречем - казва изследователката, че е по-лесно да се появи някой, който да ни внуши какво да мислим, какво да четем, в какво да вярваме и как да действваме, да се доверим на някого, който ще ни спести време и енергия за вземане на определено решение, тъй като или не можем, или не искаме да се доверим на себе си, или пък се страхуваме от отговорност.

В този контекст народопсихологът Сава Джонев откроява термина „груповщина в мисленето“, който описва като „особено опасна форма на конформизъм“. Явлението се проявява като неадекватна стратегия на индивидите при взимане на решения.

Схващането, че контролирането на общественото мнение е в основата на всяко управление, от най-деспотичното до най-свободното, води началото си от шотландския философ и историк Дейвид Хюм в неговия труд „Изследване на човешкия разум (1748), но с едно важно уточнение. То е далеч по-съществено за по-свободните общества, в които послушанието не може да бъде налагано с камшик. Напълно естествено е съвременните институции за контролиране на мисленето - наричани откровено пропаганда, да възникнат в истински свободните общества, обобщава Ноам Чомски.

Изследователят подчертава в своите проучвания, че пропагандата се е превърнала в организирана и твърде самоуверена индустрия само в рамките на последния век - като се започне през първото координирано пропагандно Министерство на информацията във Великобритания по време на Първата световна война със задача да насочва мисленето на по-голямата част от света и реакцията на администрацията на Уилсън със създаването на първата щатска пропагандна агенция - Комитета за Обществена информация.

Човешкият биокомпютър постоянно бива програмиран от околната среда, непрекъснато, просто и естествено под нивото на осъзнаване. Това разбиране на американския учен и психоаналитик Джон Лили в неговия труд „Центърът на циклона“ се отразява огледално в теорията на Едуард Бернайс за „потенциално пластичното обществено мнение“, възприемано от изследователя на пропагандните техники като „термин, описващ смъртно определена, флуидна и изменчива група от индивидуални преценки“, явяващо се съвкупният резултат на индивидуалните мнения.

Винаги, когато на дадено място се съберат индивиди, скоро след това се наблюдава зараждането и възникването на тълпа: индивидите се смесват помежду си и в тях се извършва метаморфоза. Те придобиват обща природа, която задушавя тяхната собствена, и над тях се налага една колективна воля, която принуждава индивидуалната им воля да замлъкне. Подобно развитие, смята Серж Московичи, представлява истинска опасност и мнозина в такива случаи имат усещането, че са погълнати от множеството.

Социалният психолог отдава заслуженото на своя сънародник Гюстав Льо Бон (и зараждането на психологията на тълпите във Франция), който довежда до край схващането на Фройд, че „колективните състояния са аналогични на хипнотичните състояния“.

Льо Бон очертава свойствата на индивида при присъединяването му към тълпата, в която претърпява значителна промяна. Виждането на антрополога е, че неговата съзнателна личност се заличава, доминира подсъзнателното, мислите и чувствата „чрез заразяване“ са ориентирани в една и съща посока, появява се тенденция за незабавна реализация на внушените идеи. Индивидът, казва Льо Бон, не е повече самият той, а автомат, чиято воля вече не може да го направлява“. Според него пет черти обрисуват характера на тълпата - импулсивност, внушаемост, нерационалност, преувеличение на чувствата и непостоянство.

В тълпата хората загубват индивидуалността си, подчиняват се на общия дух, който отстъпва на безсъзнателните и инстинктивни прояви, чувството за отговорност се губи, страстите вземат превес над интелекта, добавя Трифон Трифонов. Председателят на Съюза на учените в България (1980 – 1982) описва личността в тълпата като силно възприемчива на внушения, която изпада в състояние на импулсивност, раздразнителност и висока чувствителност. Тя е неспособна да изгради собствено мнение и ако има такава тя го губи, когато е в тълпата.

От своя страна Московичи се опира и на сведенията на Мопасан, чийто наблюдения сочат, че „интелигентността се засилва, след като човек започне да живее сам, и започва да отслабва, щом като човек отново се смеси с останалите хора“. Способността за интелектуална инициатива, за проявяване на свободна воля, за мъдро разсъждение и дори за проникателност на всеки отделен човек напълно изчезва от момента, в който индивидът се смесва с масата хора, допълва Мопасан.

Това, смята Московичи, до голяма степен се дължи на парите, които разрушават основата на йерархията в междуличностните взаимоотношения. На преден план е оформена изцяло нова такава, базирана не на обичта и признателността, а на науката за средствата и целите. По този начин, казва изследователят, се обновяват основите на властта в нашето съвременно общество. Това обновяване според възгледите на автора

оприличават парите като „родина на безродните“, а в обществото е оформена „ментална наклонност да превръщаме парите в самоцел“.

Парите имат и още по-тъмна страна, допълва Ювал Ноа Харари. Рушейки стените, които крепят традиционните общности, религии и държави, парите постепенно превръщат света в един голям и бездушен пазар. Свършат ли те, няма доверие. В един капиталистически свят повечето предприятия са ръководени от нуждата да правят печалба, а понастоящем правенето на печалба твърде често сочи в посока, различна от похода за устойчивост, подкрепя тезата и Дейвид Критчън.

3. БУНТЪТ НА ПЕТТЕ П: ПРОПАГАНДА / ПОТРЕБЛЕНИЕ / ПРЕЗРЕНИЕ / ПРЕСТЪПНОСТ / ПОПУЛИЗЪМ

Историята помни множество примери за формиране на обществено мнение на ръководители чрез силата на първоначално зараждащите се, а впоследствие и постепенно усъвършенстващи се пропагандни техники. Докато летописецът на Александър Македонски – Калисфен, имал грижата да създава положителен образ на своя повелител чрез непрекъснатото му възхваляване и чрез фабрикуване на хвалебствени митове за него, то никой политик в историята на Рим преди Цезар не е успявал да си създаде толкова бляскав ореол като личност, загрижена за своята популярност сред всички слоеве на населението. Ако в своите „Аналекти“ Аристотел изрично препоръчва подходящи форми на говор, писане и политическа реторика за убеждаването на обществото при пропагандирането на различни социално-политически идеи и лидери, в древна Индия специално назначен човек от краля отговарял за контактите му с хората. Обстоятелство, което всъщност не е нищо друго освен „раждането“ на ранната политическа (публична) комуникация.

В по-ново време, медиите запазват своето въздействие върху общественото мнение, докато постепенното налагане на четвъртата индустриална революция фундаментално променя картата на комуникациите. Хората стават все повече и повече свързани с устройствата, а тези устройства стават все по-свързани с телата ни, заключава Клаус Шваб. Основателят и председател на Световния икономически форум говори за все по-голям риск от манипулация на общественото мнение посредством компютърното присъствие навсякъде в живота ни и наличието на суперкомпютър в джоба ни. Днес битката е за това кой нов политически дискурс ще установи общите правила на контрол над новата дигитална среда и тя се характеризира с напрежение между различните универсалистични стремежи, добавя проф. Милад Дуеи от Университета Лавал, Квебек.

Живеем в озадачаващ свят, казва Стивън Хокинг. Искаме да разберем логиката на ставащото около нас и да запитаем: Каква е природата на вселената? Какво е нашето място в нея, откъде се е появила тя и откъде сме дошли ние? Защо тя е такава, каквато е? Хокинг предвижда, че в определен момент в следващите сто години компютрите ще изпреварят хората по интелект така, както нашият превъзхожда интелекта на охлюв.

В този контекст Стефан Хесел призовава към истински мирен бунт срещу средствата за въздействие върху масите, предлагащ на младите бъдеще, за което ще са характерни единствено стремежът към по-голямо потребление, презрението към по-слабите и към културата, всеобщата амнезия и безмилостната надпревара. Дипломатът, избягал от лагерите в Бухенвалд и Дора, и един от съставителите на Всеобщата декларация за правата на човека изрича мисълта, че „създанието означава съпротива, съпротивата означава съзидание“. Големите революции може наистина могат да станат рядкост, казва Джон Лукач, но рядкост ще станат също приватността, сигурността, законният ред, семейството, докато в нашите демокрации се задава въпросът дали отслабването на авторитета на държавата ще доведе до още по-голямо увеличаване на престъпността, зависимост по отношение на сигурността и разделение между силните и страхуващите се от тях, ключова роля в което играе и популизъмът.

4. ЗАКЛЮЧЕНИЕ, ИЗВОДИ, ПОУКИ И БЪДЕЩЕ

Номерът е да направим така, казва Бил Брайсън, че никога да не достигнем края. И за това, почти със сигурност ще е нужно доста повече от голям късмет. Всичко, от което се нуждаем, е воля, допълва Дейвид Атънбъро. Следващите няколко десетилетия, казва британският учен, ще бъдат нашата последна възможност да построим стабилен дом за себе си и да възстановим богатия, здрав и прекрасен свят, който сме наследили от далечните си предци. Днес повече от всякога ни трябва мисъл - посочва политологът Димитър Димитров, - силна и проницателна, която в съзвучие с времето, в което живеем, да ни зарежда с положителна енергия.

Вероятно е прав и един от най-изтъкнатите съвременни философи Даниъл Денет, че са необходими потиснически политически и социални системи, изпълнени с много злини, за да се създаде богата почва, от която са се родили едни от най-великите произведения на изкуството. И че за това са нужни робство и деспотизъм, недопустими различия в жизнените стандарти на богати и бедни, както и твърде много

невежество. А невежеството е необходимо условие за съществуването на много прекрасни неща. Детската радост от подаръците, донесени от Дядо Коледа, е вид радост, която бързо ще изчезне заедно с невежеството. Когато детето порасне, то може да предаде тази радост на своите деца, но ще помни също така, че в един момент тя е изгубила стойността си за него.

ЛИТЕРАТУРА

- Айнщайн, Ал. (2018). Как Виждам Света. София: Сиела
- Атънбъро, Д. (2021). Живот На Нашата Планета. Пловдив: Хермес
- Бернайс, Е. (2019). Пропаганда. София: Изток-Запад
- Бернайс, Е. (2020). Формиране На Общественото Мнение. София, Изток-Запад
- Бондиков, В. (2011). Манипулация И Публична Комуникация: Митове И Реалности. София: Парадокс
- Брайсън, Б. (2015). Кратка История На Почти Всичко. София: Сиела
- Денет, Д. (2014). Опасната Идея На Дарвин. Еволюцията И Превъплъщенията На Живота. София: Изток-Запад
- Джонев, С. (1996). Социална Психология. Том 3. София: Софи-Р
- Димитров, Д. (2017). Власт И Политика. Пловдив: Вуси
- Докинс, Р. (2015). Себичният Ген. София: Изток Запад
- Докинс, Р. (2022). Най-Великото Шоу На Земята. София: Сиела
- Дуеи, М. (2011). Големият Дигитален Обрат. София: Нбу
- Игълман, Д. (2022). Инкогнито. Тайният Живот На Мозъка. София: Сиела
- Липман, У. (2001). Общественото Мнение. София: Лик
- Льобон, Г. (2017). Психология На Тълпите. София: Веси
- Маклуън, М., & Маклуън, Е. (1995). Закони На Медиите. София: Уи „Св. Климент Охридски“
- Манолов, Г. (2005). Политическият Имидж - Формулата На Успеха. Пловдив: Марица
- Московичи, С. (2007). Ерата На Тълпите. София: Дамян Яков
- Московичи, С. (2008). Машина За Богове. София: Дамян Яков
- Крисчън, Д. (2019). Произход На Всичко. От Големия Взрив До Далечното Бъдеще. София: Сиела
- Мунк, П. (2019). Предстоят Ли Най-Добрите Дни За Човечеството? Дебатите На Мунк. София: Сиела
- Нърс, П. (2022). Какво Е Животът? София: Сиела
- Пешева, М. (2000). Брод. София: Магус
- Пинкър, С. (2011). Как Работи Умът? София: Изток Запад
- Пинкър, С. (2018). Просвещение Сега. София: Изток Запад
- Ридли, М. (2019). Геномът. София: Сиела
- Трифонов, Т. (1995). Психология На Личността. София: Памет
- Харари, Ю. Н. (2016). Sapiens. Кратка История На Човечеството. София: Изток-Запад
- Харари, Ю. Н. (2018). Homo Deus. Кратка История На Бъдещето. София: Изток-Запад
- Хесел, С. (2011). Възмутете Се. София: Колибри
- Хокинг, С. (2010). Кратка История На Времето. София: Бард
- Хокинг, С. (2018). Кратки Отговори На Големите Въпроси. София: Бард
- Чомски, Н. (2004). Хегемония Или Оцеляване. София: Бард
- Шваб, К. (2016). Четвъртата Индустириална Революция. Пловдив: Хермес
- Sfez, L. (1988). Critique De La Communication. Paris: Editions Du Seuil